

**НАУКОВО–ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I. I. MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 3
Volume 3**

**Одеса – 2008
Odesa – 2008
Фенікс – 2008**

ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), к.і.н. Вінцовський Т.С.,
к.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І.,
д.і.н. Кульчицький С.В., к.і.н. Кушнір, д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Мисечко А.І.,
к. філос.н. Мулява В.С., к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту),
к.і.н. Полторак В.М., д.і.н. Чухліб Т.В.

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. — Вип.3. — Одеса: Фенікс, 2008. — 208 с., 4 с. кол. іл.

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 24.06.2008 р.)

Висловлюємо щирі подяки за сприяння у виданні директору ТОВ "Белл" Петрову Володимиру Борисовичу, а також старшині та козакам Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва.

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом "З української таровини"
М.Самокиша, С.Васильківського).

ISBN

©Автори статей

Щиросердно вітаємо
директора Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України
Чухліба Тараса Васильовича
із захистом докторської дисертації,
присвяченої проблемам історії українського козацтва!
Бажаємо йому подальших наукових досягнень!

Вітаємо
усіх співробітників Науково-дослідного інституту
козацтва Інституту історії України НАН України
та його філій в Запоріжжі, Дніпропетровську, Нікополі,
Одесі, Чернігові
з **10-ю річницею** Науково-дослідного інституту
козацтва!
Зичимо всім Вам, панове,
міцного здоров'я, нових творчих здобутків і
наукових звершень!

ПЕРЕДМОВА

Відділ історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України презентує третій випуск "Записок" у вигляді часопису "Чорноморська минувшина" (часопис виходить один раз на рік). У випуску пріоритетною тематикою, природно, є історія козацтва. Разом з тим публікуються різноманітні джерела і матеріали з історії краю, що зумовлено тим геополітичним, комунікативним, економічним й військово-стратегічним значенням, яке мав чорноморський регіон в історії. В цьому випуску пропонуємо новий тематичний розділ "Козакознавчі студії в Причорноморському регіоні", що присвячений історикам Причорноморського регіону та аналізу їхніх здобутків у дослідженні історії козацтва з бібліографією за цією темою. Продовжуємо інформувати читачів про діяльність сучасних козацьких організацій регіону.

Протягом 2006–2008 рр. "Чорноморська минувшина" презентувала наступні видання з нумерацією за числами:

1. Цубенко В. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. Монографія. – Одеса: Оптимум, 2006. – 216 с. ("Чорноморська минувшина" презентує: Число 1).

2. Гончарук Т.Г. Нащадки українських козаків та "народження Одеси". – Одеса: "Астропринт", 2006. – 144 с. ("Чорноморська минувшина" презентує: Число 2).

3. Одеса-козацька. Наукові нариси. – 2-е вид. змінене та допов. – Одеса: Фенікс, 2008. – 237 с. ("Чорноморська минувшина" презентує: Число 3).

Редколегія запрошує до подальшої співпраці фахівців. Статті, повідомлення, рецензії обсягом до 12 сторінок друкованого тексту, через 1,5 інтервали, які мають бути оформлені згідно з другим випуском, а також відзиви, побажання надсилати за адресою: 65081, м. Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, історичний факультет, кафедра історії України, Відділ історії козацтва на півдні України. E-mail: Olena_an@ukr.net

**ДО ПИТАННЯ ПРО ОПІКУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ
СПРАВАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ТОРГІВЛІ**

У статті вводяться до наукового обігу та аналізуються нові дані щодо розвитку української торгівлі, які містяться в листах Івана Мазепи, віднайдених у Російському державному архіві давніх актів. Основна увага приділяється заходам гетьманського керівництва стосовно розвитку міжнародних торгових зв'язків.

Як відомо, гетьман Іван Мазепа приділяв неабияку увагу розвитку господарства Війська Запорозького. Між тим архіви зберігають ще чимало матеріалів, які дають змогу значно розширити знання з цієї сфери. Дана розвідка покликана вводяться у науковий обіг новий фактичний матеріал з історії українського торгівлі, здебільшого з питань, пов'язаних з міжнародними торговельними зв'язками. Цей матеріал міститься в епістоляріях гетьмана, які зберігаються в Російському державному архіві давніх актів.

Виявлені документи стосуються різних напрямів зовнішньої торгівлі Лівобережжя. Найчастіше розглядаються справи щодо поїздок купців територією, підвладною Речі Посполитій. На цьому шляху купцям нерідко довелося потерпати через різні перешкоди, інформація про які насамперед і відкладалася в офіційній документації. У першому із пропонованих листів йдеться про затримку закуплених українцями в Угорщині товарів. Отже, 30 вересня 1692 р. (тут і далі курсивом позначено недруковані листи Мазепи – В. С.) лівобережний правитель писав про це тодішньому російському резиденту в Речі Посполитій Борису Михайлову. Згідно з його словами, гетьманський посланець Михайло Молчан віз з угорської землі товари, які були затримані в Польщі. Мазепа висловлював свою вдячність Михайлову за те, що за повідомленням останнього, він докладав зусиль для звільнення цих товарів та просив і далі діяти в цьому напрямку. З певним дорученням щодо зазначеної справи Мазепа відправив до Польщі сердюцького сотника Дениса Петренка та клопотався, щоб резидент ним опікувався. З цидулки до листа дізнаємося в чому полягали заходи, спрямовані на звільнення товарів. Так, резидент заявляв полякам – “сенату королівської величності”, що частина затриманих товарів

належала гетьману, а частина – царська. Аналогічно Михайлов пропонував вчинити й Мазепі. Але український правитель відповів, що не може зайняти таку позицію, бо раніше писав коронному гетьману, що з тих товарів частина належить йому, а частина – покійному Миколі Тарнавіоту. Для оплати коронного мита за товари Мазепа посилав зі своїм сотником гроші¹. Згаданий М. Тарнавіот був багатим київським купцем, який мав грамоту польського короля, з дозволом вести безмитну торгівлю на всій території Речі Посполитої, проводив торгові операції і в Росії².

Всі ці клопотання були не даремними. 4 лютого 1693 р. Мазепа в листі до руського воєводи Марка Матчинського висловлював вдячність за те, що воєвода навіть без його прохання відпустив затримані товари Миколи Тарнавіоти з держави короля в царську державу, без сплати мита. Гетьман зазначав, що серед товарів померлого київського купця Миколи Тарнавіоти були й його покупки, а також обіцяв віддячити львівському греку Кірияду Ісаровичу в справі з боржниками останнього, але нікого з них не знайшлося в Гетьманщині. Відклавши вирішення цієї проблеми на майбутнє, Ісарович повертався до Львова³. Цей купець у грудні 1692 р. приїжджав до Батурина, як посланець польського короля Яна III Собеського, а наступного року, повернувшись, склав цікаву реляцію щодо своєї поїздки⁴.

На ті часи торгові шляхи з Гетьманщини до Вроцлава, Кенігсберга та Гданська були головними шляхами українського експорту. Під поїздкою до “Шленська” розумілася поїздка до Сілезії з її центром у Вроцлаві, а також до Саксонії, Тюрингії та Пруссії⁵. Нерідко українцям доводилося потерпати від пограбувань, які в Речі Посполитій були більш розповсюджені через феодальну роздробленість ніж, приміром, в Росії, де вони були обмежені діями сильної центральної влади⁶.

28 грудня 1692 р. у листі до царів, зазначаючи, що ніхто з царської держави не займає жителів прикордоння, які перебувають під владою Польської Корони та Великого князівства Литовського, Мазепа писав, що українцям, які їздять в польську і литовську

¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 79. – Оп. 1. – 1692. – Спр. 4. – Арк. 331-332.

² Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 141.

³ Мицик Ю. З матеріалів до “Українського дипломатарію XVI-XVIII ст.” // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – Історія. – К., 1998. – Т. 3. – С. 147; З документації гетьмана І. Мазепи (підготовка до друку, передмова Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 94-95.

⁴ Хрущ П. Деякі Мазеріана краківських бібліотек // Записки чина св. Василя Великого. – Т. VI. – Вип. 1-2. – Львів, 1935. – С. 213-219; Мицик Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур’єр Кривбасу. – 1996. – № 49-50. – С. 28-32.

⁵ Пришляк В. Торговля в Гетманщині періода Івана Мазепи // Іван Мазепа та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 2001. – С. 42-43.

⁶ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 289-290.

сторони в торгових справах, чиняться значні пограбування. Й хоча іноді ці люди за допомогою гетьманських листів домагаються справедливості, але завжди безрезультатно⁷.

Про конкретну справу щодо пограбування знаходимо дані в посланні царям від 4 лютого 1694 р. В ньому говориться, що до Батурина повернувся посланець Мазепи Василь Омельницький, який їздив до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського з листом лівобережного правителя. Мазепа клопотався за скривджену торгову людину з Києва, в якій в Полонному Любомирський відібрав волів. У відповідь Яблоновський прислав свого листа, якого український гетьман передавав до Приказ Малої Росії⁸. Про схожий інцидент є дані й у 1695 р. Тоді польською шляхтою в Полонному було відібрано 150 волів і гроші у торгової людини з Києва Г. Попка, яка займалася скупкою худоби на Лівобережжі та Запорожжі й перепродажем її на Правобережжі⁹.

У документі 9 січня 1699 р., адресованого Петру I, дізнаємося про намагання гетьмана врешті добитися покращення ставлення до українців у Речі Посполитій. Мазепа нагадував, що під час зустрічі з царем у Вороніжі він говорив про значні збитки й образи через пограбування українським купцям та торговим людям у цій державі. Всі звернення до польських і литовських урядників у справі компенсації постраждалим були безрезультатними й викликали глузування. Детальний розпис усіх цих збитків і образ за певний період часу Мазепа переслав до Приказу Малої Росії, просячи указу про те, як учинити, щоб їх відшкодувати. При цьому сам він проявив рішучий настрій, підкресливши, що разом з Військом Запорозьким може знайти спосіб, за допомогою якого не лише були б відшкодовані збитки, а й учинена помста за насміхання, бо “Війську цьому Запорозькому звична вже є справа розбиратися з поляками”, які не можуть переважити добре підготованого козака. Далі ж Мазепа зазначив, що стримує козаків від таких дій царським указом, бо з Річчю Посполитою у Росії “Вічний мир”. Не було також можливості навзаєм пограбуваннями повернути постраждалим їхні збитки, бо з Польщі ніякі знатні купці в малоросійських містах не бували, а із Слуцька і Могилева хоча й приїжджали, але лише православні, яких чіпати й створювати їм проблеми було “непристойно”. Гетьман просив монаршого рішення про те, як діяти далі¹⁰.

За даними М. Плохінського в 1699 р. Мазепа доносив царю про пограбування українців в Речі Посполитій: у жителя Печерська Васильковського в м. Локачах було відібрано товарів на 1 тис.

⁷ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1692. – Спр. 5. – Арк. 38-53.

⁸ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 220. – Арк. 141-144.

⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 142-143.

¹⁰ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1699. – Спр. 4. – Арк. 1-4 зв. Ще один список листа віднайдено у РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1699. – Спр. 2. – Арк. 111-119.

золотих, у нього ж коронний писар Чернецький у своїй маєтності відібрав товарів на 40 тис. золотих; у киянина Йосипа Скоротки на Волині було пограбовано товарів на 5 тис. єфимків; у киянина Григорія Попки в м. Полонному Любомирський звелів відібрати волів, які коштували більше 2 тис. єфимків; у київського жителі Богдана Федорова браславський підचाший Францижек Жаронський забрав товарів на 100 єфимків. У людини ніжинського полковника Стефана Забіли Круглика, мешканця Борзни, в м. Хвойники (Литовське князівство) економ Янковський забрав 30 кращих волів, які з усім, що до них додавалося, коштували 400 єфимків. Не обійшлося й без пограбування статків самого Мазепи. В Чуднові, що належав Любомирському, було відібрано 5 діжок і 4 антали (932,15 відер) вина, яке везли з Угорщини гетьману. І хоча пограбоване й було повернено, але зі збитком на 500 єфимків, бо багато вина з діжок було злито, замість чого була долита вода. Крім того було заїжджено кількох коней¹¹.

Між тим і у Війську Запорозькому траплялися випадки неналежного ставлення до людей з-за його меж, проти чого потрібно було вживати заходів, аби не страждали власні мешканці. Про такі дії гетьмана відомо завдяки його універсалу від 17 липня 1699 р., згідно з яким полковнику, сотнику та городовому отаману Києва було заборонено втручатися в права міської ратуші. Йшлося про те, що вони брали до свого суду приїжджих з-за кордону, веліли їх грабувати та ув'язнювати. А це викликало реакцію за кордоном – в польських і литовських землях, де також грабували й заарештовували українців¹².

Один з документів дає змогу дізнатися про реакцію у Великому князівстві Литовському на проблему пограбувань купців з України. 23 листопада 1699 р. Мазепа писав Петру I, що до нього приїхали з листом від сина Сапіги стольника Великого князівства Литовського, у відповідь на пропозицію гетьмана відшкодувати збитки пограбованих українських торгових людей коштом старост та євреїв з маєтків Сапіги. Син Сапіги пропонував Мазепі прислати своїх комісарів для розслідування цих справ, а гетьман відповів, що без царського указу цього зробити не може і буде чинити згідно з розпорядженнями свого монарха¹³. Певно, в листі йдеться про одного із синів великого литовського гетьмана Казимира Сапіги.

31 березня 1700 р. у черговому зверненні до російського монарха Мазепа писав, що в Польській державі не припиняються пограбувань українських торгових людей. Причому з польського боку ніколи не звертаються для вирішення справ, а з найменшої

¹¹ Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии. – Ч. 1. Греки, цыгане, грузины // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. 2. – С. 283-284.

¹² Універсали Івана Мазепи 1687-1709 /Упор. І. Бутич. – К.; Львів, 2002.–С.329-330.

¹³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1699. – Спр. 1. – Арк. 38-40.

причини чинять грабунки. Так, в маєтностях Любомирського в мешканця Києва було забрано 200 волів. Також були пограбовані ніжинські та конотопські торгові люди. Причому українці не могли оминати польських земель, прямуючи до Шленська, чи Гданська. Оскаржувати ж грабежі перед поляками було дарма, бо вони за “різними хитрими відмовками” управи не чинили і пограбованого не повертали. Мазепа просив царського указу щодо того як чинити в такій ситуації: як відшкодувати збитки і надалі гарантувати безпеку для українських торгових людей. При цьому гетьман зазначав, що в лівобережних містах польським та литовським людям, які приїжджають на ярмарки та торги, “належна при їх цілості завжди чиниться охорона”. Пригадав Мазепа й те, що недавно його посланця, який повертався з листами із Бухареста, в Немирові, за намовою місцевих євреїв старості, жорстоко побили, забрали в нього двох коней і багато речей, про що невідомо в кого треба було шукати управи¹⁴.

Незабаром – 7 травня 1700 р., за погодженням з Москвою, український правитель звернувся з зазначеною проблемою до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського. Мазепа повідомляв останнього, що до нього писав Головін зокрема про грабежі українських купців і торгових людей у польських і литовських землях, що розцінювалося як порушення “Вічного миру”. Боярин просив вирішити цю проблему, до чого й Мазепа додав своє клопотання про те, аби Яблоновський, використовуючи свій політичний вплив, домігся того, аби все пограбоване було повернене потерпілим і надалі такого не чинилося. З Батурина до коронного гетьмана тоді вирушив сотник Карп Яскевич¹⁵. Як зауважив С. Величко, Головін звертався до Яблоновського за інформацією, отриманою від українського правителя¹⁶. Нагадаємо, що аж у 6-х статтях “Вічного миру” прямо йшлося про забезпечення розвитку торгівлі між Російською державою та Річчю Посполитою, з наголосом у значній зацікавленості в цьому обох сторін¹⁷.

На листи з Москви та Батурина відома відповідь коронного гетьмана Мазепі, датована 10 липня 1700 р. У своєму листі він обіцяв відшкодування кривд, завданих купцям. Заразом Яблоновський прислав три своїх універсали, два з яких від 11 липня стосувалися торгових справ. Один був адресований українським купцям. У ньому висловлювалося запевнення в безпечній торгівлі за наявності паспорта від Мазепи та належній сплаті мита, по всій Польщі, а також проїзду в інші країни, обіцявся

¹⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 5. – Арк. 64-67 зв.

¹⁵ Там само. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 14. – Арк. 1 зв.-2 зв. На арк. 3 зв-4 зв. Цей лист подано польською мовою.

¹⁶ Величко С. В. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 603-604.

¹⁷ Договор о вечном мире // Traktaty pokojowe pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją w XVII wieku. – Kraków, 2002. – Р. 59, 61, 63; Величко С. В. Літопис. – С. 320-321, 323-324.

справедливий розгляд найменших скарг. А другим універсалом Яблоновський звертався до мешканців Польщі з закликом не чинити кривд та обтяжень українським купцям¹⁸. У цей час, як інформує лист Мазепи від 3 липня 1700 р. Головіну, в лівобережні міста приїжджали торгові люди з Литви¹⁹.

Про те, як сам гетьман інформував російську верхівку про послання від Яблоновського можна дізнатися з листа Мазепи від 18 липня 1700 р. до Головіна. Згідно з цими даними, 17 липня до Батурина повернувся гетьманський посланець – басанський сотник, якого Мазепа посилав за царським указом Яблоновського у Львів з листами від боярина та від себе. Посланець привіз листи у відповідь, а також два універсали коронного гетьмана, які стосувалися торговельних відносин Лівобережної України з Річчю Посполитою. Один універсал був адресований польським урядникам. Вони не повинні були чинити лівобережним українським купцям, які їхали через польські землі до Гданська і Шльонська, ніяких “заборів і безправ’я”. Другий універсал адресувався самим купцям. Яблоновський закликав цих людей їхати в купецьких справах з товарами в польські краї, не побоюючись ніяких “заборів і кривд даремних”. Мазепа відправляв універсали до Головіна та просив, щоб вони були повернені²⁰.

У 1695 р. з неприємностями зіткнулися купці з території, підвладної Речі Посполитій, що було пов’язано з воєнними діями Російської держави проти Туреччини. Купці, як відомо, повсякчас поєднували своє основне заняття зі збором даних про стан справ у тій чи іншій країні, про що добре знали політичні кола й за певних обставин намагалися запобігти небажаному витоку інформації. Саме через це в російській столиці за поданням з Батурина було затримано львівських вірмен. Про цю справу збереглися три листи українського правителя. Але спочатку наведемо зміст епістолярії коронного гетьмана від 26 листопада 1695 р., розміщеного у літописі С. Величка. Отже, Яблоновський писав до Мазепи з приводу затримання у Москві за порадою лівобережного правителя львівських купців Богуна Яруховича, Стефана Богдановича, а також їхнього челядника Матіаша. Яблоновський клопотався щодо того, аби Мазепа писав до російської столиці щодо їхнього звільнення, знімаючи з них підозру в шпигунстві. При цьому коронний гетьман завіряв, а також наголошував, що все місто перед ним посвідчило, що ці купці поїхали до Москви виключно в торговельних справах²¹. За даними літописця, після відправлення

¹⁸ Величко С. В. Літопис. – С. 604-605.

¹⁹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 54-58 зв.

²⁰ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 63-65 зв.

²¹ Величко С. В. Літопис. – С. 504-505.

Мазепою до Москви листа Яблоновського разом зі своїм особливим посланням, львівські купці були відпущені²².

Дещо інша послідовність подій вимальовується після вивчення пропонувананих даних послань українського правителя. Отже, *11 грудня 1695 р.* у листі до царів Мазепа повідомляв, що у супроводі царського посланця з Москви до Батурина приїхали львівські вірмени Богдан Фарухов та Степан Богданов, які на певний час були затримані в російській столиці під час походів на Азов та Кизикермен. Керуючись царським указом, гетьман одразу ж відправив цих людей додому, надавши їм супроводжуючого до кордону з Річчю Посполитою²³. У *грудні 1695 р.* Мазепа ще раз писав до царів у справі згаданих вірмен. Він повідомляв, що після написання до монархів листа про відправлення Фарухова та Богданова зі Львова до Батурина приїхав посланець Яблоновського з листом, в якому коронний гетьман зазначав, що цих вірмен з їх челядником без будь-якої провини та протягом тривалого часу за пропозицією Мазепа було затримано в Москві. Яблоновський просив українського гетьмана поклопотатися про відпущення затриманих. У зв'язку з цим Мазепа нагадував, що писав царям таємне донесення, щоб за вірменами було встановлено нагляд. Він ставився до них з недовірою вже через те, що ці вірмени поїхали до Москви з грецькими купцями як греки. Оскільки ж ці вірмени, як і інші люди, були затримані в російській столиці за царським указом, з огляду на походи на Азов та Кизикермен, гетьман висловив свій подив та ставив питання про те, як ця таємна справа стала відома Яблоновському. Очевидно, він спонукав російську верхівку розслідувати в Москві, хто те "таємне чи явне", що він пише царям, посмів "на сторону виносити". Посланця ж від Яблоновського Мазепа наступного дня відпустив, давши йому листа з відповіддю²⁴.

У листі ж до Яблоновського, датованому *10 грудня 1695 р.*, Мазепа писав, що львівські купці Богдан Фарухов та Степан Богданов (у документі – Богдан Фарухович та Степан Богданович) були тимчасово затримані в Москві в той час, коли за царським указом було велено затримувати чужоземців, не лише купців, але й представників верхівки грецького духовенства, через походи на Азов та Кизикермен. Гетьман наголошував, що ці купці були затримані не як львівські мешканці, а як грецькі купці, бо, їдучи з греками до Москви, ні в Батурині, ні в Севську не оголосили, що вони львів'яни. А після повернення військ з походу, обидва купці були відпущені з Москви, а потім і з Батурина, причому з Лівобережжя їм було надано подорожній лист та супроводжуючу особу²⁵.

²² Там само. – С. 505.

²³ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1695. – Спр. 1. – Арк. 128-129.

²⁴ Там само. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1695. – Спр. 1. – Арк. 131-132 зв.

²⁵ Там само. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1695. – Спр. 1. – Арк. 134-137.

Напевно тому, що з закінченням війни з Османською імперією змінилася політична ситуація, а також через труднощі, які виникли у зв'язку зі справою згаданих львівських вірмен, *31 грудня 1700 р.* Мазепа звертався до Головіна, інформуючи, що з-за кордону в українські міста, зокрема до Батурина, почало приїжджати багато вірменських купців, прохаючи пропускати їх до Москви. В зв'язку з цим гетьман клопотався щодо відповідного царського указу²⁶.

Кілька документів стосується торговельних справ, які пов'язували Військо Запорозьке з Османською імперією. Із документа від *30 березня 1692 р.*, адресованого царям, дізнаємося, що раніше Мазепа доносив про затримку татарами в Білгородчині киян з товарами, які приїхали туди в торгових справах, через те, що певний польський шляхтич, який був відпущений з неволі, не заплатив викупу. За це гетьман затримав двох татар, які прибули з Білгородчини до Батурина для звільнення своїх родичів. Після цього кияни були звільнені, а товари, хоч і не повністю, повернені. Тепер і Мазепа збирався відпустити затриманих татар, аби надалі не було ніяких "зачіпок". Цікаво, що в цій справі до лівобережного правителя звертався "ханський гетьман" Стечик, послання якого Мазепа пересилав до Приказу Малої Росії²⁷. Ще в одному листі, написаному в *червні 1700 р.* Головіну, йдеться про те, що за царським указом гетьманському посланцю Климу Долгополому мали бути видані гроші в Севську за 21 коня (за кожного – по 20 рублів). Проте ця справа стала затягуватися, через позицію севського воєводи. У зв'язку з цим Мазепа просив посприяти боярина щодо другого указу воєводі про видачу грошей, аби не понесли втрат українські торгові люди, які їздили до Криму. Видані гроші гетьман мав відіслати до перекопського бея²⁸. Отже, на цей раз йшлося про відшкодування збитків, завданих туркам і татарам, за що останні могли помститися на українцях.

10 квітня 1692 р. лівобережний правитель писав до царів про приїзд у Гетьманщину через Запорожжя грецьких купців²⁹. А з наступного листа маємо змогу довідатися про ситуацію, яка склалася з поїздками греків вже за кілька років. Документ датується *31 жовтня 1697 р.* й був посланий до Петра І. З його тексту дізнаємося, що в царській грамоті до гетьмана зазначалося, що за відпискою з Ніжина від воєводи Микити Акінфова стало відомо, що в цьому місті збираються греки, маючи намір йти караваном в Царгород. Мазепі було наказано докладніше розвідати про це і вчинити за попереднім указом і на свій розсуд. У відповідь гетьман зазначав, що вже два роки не приходили грецькі каравани з земель, які знаходилися під турецькою владою, на відміну від

²⁶ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 102-103 зв.

²⁷ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 51-58.

²⁸ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 47-48 зв.

²⁹ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 133-138.

попередніх років і періоду війни. І у Війську Запорозькому ватага грецьких купців, яка могла б назватися караваном, не збиралася. Лише поодинокі купці, які давно жили в Ніжині, їздили в польські володіння. У Росії ніде, крім Свинської ярмарки, вони не бували і таких затримувати і не пускати в польські землі царський указ не велів. А стосовно греків, які б приїхали поодинці з грецької чи іншої закордонної землі та хотіли їхати до Москви, або прибули з російської столиці, ніхто не доносив. Також і з представників духовної палестинської влади і ченців нікого до Москви не пропускали, оскільки царський указ заборонив пропускати з турецької землі приїжджаючих палестинських духовних осіб, греків, іноземних купців, в тому числі й з українських міст, до Севська і Москви через війну з Туреччиною і Кримом. Грецькі купці могли торгувати лише в українських містах, в тому разі, щоб вони не займалися розвідувальною діяльністю, а приїжджих палестинців наказувалося вислати за кордон, туди звідки вони приїхали. А коли б хто з затриманих у Москві греків самовільно, без проїжджих грамот, покинув російську столицю, таємно оминув Севськ і з'явився в українських містах, то таких людей було велено затримувати й тримати під вартою. Відповідні розпорядження щодо цього гетьман, за його словами, віддав прикордонним старшинам. Тут же Мазепа додавав, що з Москви приїхали палестинські митрополит та кілька архімандритів, маючи царські подорожні грамоти, і поки ще знаходилися в українських землях³⁰.

Торговельні зв'язки з Росією знайшли своє відображення в обмежувальних заходах її керівництва щодо української торгівлі селітрою. Дослідниками з'ясовано, що в 90-х рр. XVII – першій чверті XVIII ст. попит на селітру значно зріс, у зв'язку з війнами Росії проти Туреччини та Швеції. Лівобережна Україна в цей час стала одним з основних постачальників сировини для виробництва пороху³¹. До того ж вона мала добрі якісні характеристики. Так, за спостереженням англійського дипломата Чарльза Вітворта, який у 1705-1710 і 1712 рр. перебував у Росії, селітра з України відрізнялася високою якістю, не поступаючись ніякій іншій у світі³².

Відомі раніше дані про турботи гетьмана стосовно діяльності українців, які торгували цим продуктом відносяться до весни 1699 р. Тоді Мазепа клопотався перед Петром I про виплату грошей промисловцям з Опішні, які продали до Пушкарського приказу значну кількість селітри – близько 3,5 тис. пудів, оскільки вона

³⁰ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1697. – Спр. 37. – Арк. 1-5.

³¹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 157-158.

³² Россия в начале XVIII века (An Account of Russia as it was in the Year 1710)// Сочинение Ч. Уитворта. – М.; Ленинград, 1988. – С. 83, 89.

була доставлена за царським указом. І в результаті гроші були виплачені³³.

Та вже цього року почали з'являтися царські розпорядження, які неминуче мали відбитися на становищі всієї торгівлі селітрою, а отже й її виробництва. Отже, в *грудні 1699 р.* Мазепа писав Петру І, що до нього надійшов царський указ з заборонаю продажу селітри як за кордон, так і місцевим купцям. Гетьман розіслав тим полковникам, у чиїх полках вироблялася селітра, листи з наказом виконувати монаршу волю. Разом з тим Мазепа обнадіював полковників тим, що селітра буде прийнята в царську скарбницю. У відповідь полковники писали, що наказали втриматися з цим продажем, але зазначали, що багато торгових людей ладні були віддати по 30 золотих за пуд селітри. Разом з тим полковники просили, щоб при купівлі в царську скарбницю прийом товару та виплата грошей відбувалися в Україні, виходячи з того досвіду, що деяким українським купцям, які раніше приїжджали з селітрою до Москви, чинилися великі затримки при виплатах зі скарбниці, а також їм доводилося витратити значні кошти на хабарі. Крім цього Мазепа підтримував клопотання полковників щодо призначення Глухова пунктом продажу селітри в Росію, куди просив прислати спеціальну людину³⁴.

Дані цього документа дозволяють скорегувати попереднє твердження дослідника В. Дядиченка, який зазначав, що перші розпорядження російського уряду щодо вивозу виробленої в Україні селітри лише на російські артилерійські склади відносилися до 1700 р.³⁵ Щодо ж пункту продажу даного товару, то, очевидно, клопотання української сторони було враховане. Відомо, що 1700 р. росіяни купували в українських містах 30 тис. пудів селітри, причому спочатку її привезли до Глухова³⁶.

Але на цьому дії Москви не зупинились. Ще одне розпорядження щодо української селітри стосувалося ціни. За царським указом її мали купувати в казну по 2 рублі з полтиною за пуд, а після укладення миру з Османською імперією вона була знижена на рівень 1,5 рублі за пуд, на тій підставі, що вороги не будуть більше розорювати селітряні майдани, а хліб подешевшає. Аргументи гетьмана щодо того, що потрібно тримати караули для безпеки майданів від розбійників, і подорожчала солонина, а також воли, які потрібні при роботах, а отже витрати на виробництво не зменшились, Москва залишила без уваги³⁷. У зверненні Мазепа до

³³ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 807-808.

³⁴ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1699. – Спр. 31. – Арк. 4-6.

³⁵ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 45.

³⁶ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – С. 333.

³⁷ Костомаров Н. Мазепа й мазепинцы // Историческая монографии и исследования. – С.Пб., 1885. – Т. 16. – С. 179.

Петра I від 9 січня 1701 р. у справі ціни на селітру було зазначено, що він оголосив старшині, яка займалася цим промислом, про нову ціну під час святкового з'їзду. Проте старшина була ображена, вважаючи таку ціну збитковою та просила її не знижувати³⁸.

Вочевидь, не на користь Війська Запорозького був і наказ царя Мазепі від 21 березня 1699 р. про відправлення до Москви кількох кращих майстрів селітряної справи для розвитку цього виробництва в російських містах³⁹.

В одному з пропонованих документів йдеться про питання грошового обігу, а саме про проблеми розрахунку монетами, які називалися "чехами". Відомо про труднощі, пов'язані з цією монетною одиницею, які виникли у Низового Війська. Так, 23 листопада 1691 р. запорожці писали до Мазепи, що не можуть за "чехи" ні жодної речі, ні борошна купити, бо вони вважаються поганими й гладкими. Від людей, які приходять з міст, пішли розмови, що як орендарі, так і полковники беруть гроші на вибір. Натомість ватажани, які надавали запорожцям "чехи" за рибу та іншу здобич, за борошно їх не хочуть брати, а тепер і зовсім перестали приходити⁴⁰.

У згаданому листі від 30 березня 1692 р. ситуація, що склалась, подана з гетьманським коментарем. Тут сказано, що запорожці написали Мазепі, що люди з міст, приїжджаючи на Січ, не хочуть брати цих грошей. Це відбувалося нібито через те, що полковники та орендарі в містах забороняли шинкарям брати "гладкі чехи" за напої. Однак гетьман це заперечив, оскільки за його розпорядженнями за цим велось спостереження. Разом з тим він зазначив, що він нічого не може вчинити з тим, що російські торгові люди та закордонні купці "чехи перебирають і що їм полюбитися, те і беруть, а що не полюбитися – те не беруть"⁴¹.

Як можна зрозуміти з пізніших документів що і за кілька років проблема залишалася, бо подібна скарга була надіслана Мазепі запорожцями і в листопаді 1696 р. Козаки зазначали, що люди, приїжджаючи на Січ, платили їм "чехами", а потім не хотіли приймати їх від запорожців, аргументуючи це тим, що у містах ці гроші не беруть. А започаткували все це нібито російські торгові люди. Запорожці просили, аби Мазепа розпорядився, щоб у містах "чехи" брали безвідмовно⁴².

Таким чином, можна зауважити важливі дані, які дають віднайдені документи. А отже, маємо сподівання, що вони стануть у пригоді як при подальшому дослідженні життя й діяльності Івана

³⁸ Повідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень-липень року 1926) //Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 350.

³⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 563.

⁴⁰ Эварницкий Д. И. Источники для истории ... – С. 328-329.

⁴¹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 51-58.

⁴² Эварницкий Д. И. Источники для истории ... – С. 634-635.

Мазепи, так і при вивченні української торгівлі в добу, яку часто пов'язують з його іменем.

V'yacheslav Stanislavs'kyi

On Ivan Mazepa care towards the Ukrainian trade

In the article there is a new data on the development of Ukrainian trade, which the first time entered into scientific use. It was in Ivan Mazepa's letters deing kept in Russian Archive of Ancient Acts. The basic attention in article is paid to hetmfn government in the field of international trade.

УДК 94(477.7)"16"

Дмитро Сень

**"НАМ ТУТ НА РЕКЕ АГРАХАНИ ЖИТЬ НЕ ТЕСНО...":
ІЗ ІСТОРІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ОСВОЄННЯ ДОНСЬКИМ
КОЗАЦТВОМ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ в кінці XVII ст.**

У статті розглянуто проблему переходу частини російського козацтва під гаслами збереження "старої віри" в підданство мусульманських володарів Північного Кавказу та Криму наприкінці XVII ст. З'ясовано долю "аграханських козаків" та вплив даної проблеми на міжнародну ситуацію.

Слова ці, звернені до донських козаків, містилися в "прелестном письме", написаному на Північно-Східному Кавказі на початку 1690-х рр. донськими козаками, адресованому донським же козакам. Як таке могло статися і які події привели донців до рішення залишити Дон, після чого багато хто більше туди ніколи не повернеться? Витоки цієї драми - в другій половині XVII ст. - переломному етапі в історії донського козацтва.

Хресне цілування (присяга), дане донцями в 1671 р. московському государю завдавало могутнього удару по тих правах Війська Донського, які були здобуті козаками у важкій боротьбі за виживання в Полі. Не дивлячись на збереження Військом внутрішньої автономії, як вважають деякі вчені, воно все ж таки було включено до складу Російської держави⁴³, яка, звичайно, не збиралася відмовлятися від подальшого зміцнення своїх позицій в землях "козацького присуду".

Відзначимо, що за перших Романових козаки уперто відмовлялись цілувати хрест, апелюючи до практики часів "як зачався Дон козацькими головами". Цікаво, як вони мотивували свою відмову присягати О. Романову в 1645 г.: "Козаки-ж не можуть примусити по-християнськи" присягати донців, серед яких є багато нехристиян і більшість яких народилася від басурманок"⁴⁴. Якщо навіть мотивацію відмови визнати за лукавство з боку козаків, то,

⁴³ Мининков Н.А. Основы взаимоотношений Русского государства и донского казачества в XVI – начале XVIII вв. //Казачество России: прошлое и настоящее: Сб. науч. ст. – Ростов на Дону, 2006. – Вып.1. – С.33.

⁴⁴ Томсинский С.Г. Очерки истории феодально-крепостнической России. – М.:Л., 1934. – С.137.

по-перше, не можна заперечувати наявність тоді великої політичної самостійності Війська Донського, проявів тут ідеології козацького егоцентризму і, по-друге, присутності в козацькому середовищі представників інших “народів” і релігій, про що яскраво висловився Г. Котошихін: “А люди вони пороною москвичі й інших міст, і новохрещені татари, і запорозькі козаки, і поляки, і ляхи, і селяни. І дана їм на Доні жити воля своя, а якщо б їм волі своєї не було, і вони б на Доні служити і слухняні бути не почали...”⁴⁵. На думку автора, говорити про те, що панування слов'янського елемента у складі донського козацтва визначало характер його відносин з Росією і тим більше – його “зовнішньополітичну” діяльність – вельми проблематично. Достатньо суперечливості твердження про те, що, ледве зародившись на південному прикордонні, козацтво, як особлива етнокультурна спільність, “відразу ж стала трансформуватися в особливий стан Московської держави”⁴⁶. Більш гнучко підійшов до вирішення цієї проблеми Н.І. Нікітін, який пише про вимушену інколи мотивацію з боку козаків у розвитку відносин з Московською державою⁴⁷. Очевидно, що донське козацтво являло собою вже в другій половині XVII ст. тип колективного *homo novus*, ідентичність якого визначалася, очевидно, не спільністю “московського походження” або навіть належністю до православ'я, а належністю до військового братства. Недивно тому, що способи, за допомогою яких члени цього братства прагнуть розділяти і відділяти соціальний простір, інколи суттєво відрізнялися від “метропольних зразків”.

Враховуючи історіографічне значення різних точок зору, представляється можливим загострити увагу відразу на декількох сюжетах із області козакознавства: 1) козацтво не є породження виключно російської історії; 2) не можна говорити про однотипність розвитку козацьких співтовариств, визнавши, втім, неминучість перетворення всіх їх у служилих людей держави (але не лише Росії); 3) історію козацтва неправомочно розглядати винятково в контексті “одержавлення” околиць Росії, без вивчення походження, соціальної структури самого козацтва, аналізу його психології; 4) у розвитку процесу підкорення козацтва царизмом слід визнати значну частку прагматизму козацьких лідерів, що розраховували на отримання політичних і матеріальних вигод від цього; 5) визнаючи рішуче слов'янський характер джерел формування донського, терського козацтва (перш за все, йдеться про події XVI-XVII ст.), треба визнати, що сам по собі даний висновок мало що значить у

⁴⁵ Котошихин Г.К. О России в царствование Алексея Михайловича /Подг. публ., введ. ст. и словарь проф. Г.А. Леонтьевой. – М., 2000. – С.159.

⁴⁶ Тюменцев И.О. Зарождение казачества на Волге и Дону и его включение в социальную структуру Московского государства в XV – первой половине XVI вв. // Донское казачество: история и современность: Сб. науч. ст. – Волгоград, 2004. – С.16.

⁴⁷ Никитин Н.И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII века // История СССР. – 1986. – №4. – С.171–172.

поясненні будь-яких, по суті, “козацьких” подій з області регіональної історії, включаючи аспект міжнародних відносин.

Пропонована стаття розвиває низку положень автора, визначених нами при вивченні масштабної наукової проблеми – “Козацтво Дону і Північно-Західного Кавказу у відносинах з мусульманськими державами Причорномор'я”⁴⁸. Виявляється, що “турецьке” дзеркало” впливало на формування характеристик козацтва значно більше, ніж це прийнято вважати в історіографії. Наприклад, не випадковою, на думку автора, є реалізація донськими козаками вже в XVII ст. їх загрозливої для Москви тези про готовність перейти на бік “ворогів християнства”. Так, ще в 1626 р. донці, незадоволені утисками з боку Михайла Романова і царської адміністрації в Астрахані, заявили про свою готовність піти “в турського царя землю і почати жити біля турського царя”⁴⁹. А наприкінці 1680-х рр. представники донських старообрядців знову заговорили про те, що “...у нас-де свої горше Криму, краще нині кримці, ніж наші царі на Москві”; “якщо розорять Крим, то і... їм життя не буде”⁵⁰. Говорити про пріоритет в цих словах лише провокації не доводиться - дану тезу козаки реалізували на практиці в межах 2-3 поколінь ще до повстання К. Булавина, з часу якого до нас дійшла чи не найгучніша заява донців про їх готовність змінити підданство. У травні 1708 р. козаки-булавинці писали кубанським козакам наступне: “Якщо цар наш не стане дарувати, як дарував батьків наших дідів і прадідів, або стане нам на річці яке утискання чинити, ми Військом від нього відкладемося і милості проситимемо у висшого творця нашого владики, а також і у турського царя”⁵¹. Крім того, булавинці намагалися налагодити зв'язки через кубанських козаків не лише з турецькою владою в Ачуеві, але султаном Ахмедом III, прозоро натякаючи на можливість переходу в турецьке підданство.

Зміст даних повідомлень дозволяє уточнити висновок учених про те, що до Булавинського повстання історія не знала випадків,

⁴⁸ Сень Д.В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.). Краснодар, 2002. – 2-е изд., испр. и доп.; Його ж. Кубанское казачество: условия пополнения и развития (К вопросу о генезисе и развитии ранних казачьих сообществ) // Социальная организация и обычное право: Мат-лы научной конференции (г. Краснодар, 24–26 августа 2000 г.). – Краснодар, 2001. – С. 193–214; он же. “У какого царя живем, тому и служим...” // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2004. – №5. – С.73–76; Його ж. Казаки-старообрядцы на Северном Кавказе: от первых ватаг к ханскому казачьему войску (Некоторые теоретические аспекты оценки роли крымско-османского государственного фактора в становлении и развитии кубанского казачества) // Липоване: история и культура русских-старообрядцев / Ред.-сост. А.А. Пригарин. – Одесса, 2005. – Вып.2.

⁴⁹ РДАДА. – Ф.127. – Оп.1 (1626). – Спр.1. – Арк. 336–337.

⁵⁰ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.Пб., 1889. – С.180,182.

⁵¹ Булавинское восстание: 1707–1708.: Сб. док-в. – М., 1935. – С.464.

щоб донські козаки “залучали турків у свої відносини з царською владою і намагалися привернути їх на свій бік, хоча і в першій половині XVII ст. на Дону іноді говорили про можливість свого відходу з “ріки”⁵². Ймовірно, у нас ще мало даних, які дозволили б говорити, наприклад, про порівняння статусу в козацькому середовищі російського царя і турецького султана, але, здається, що сама постановка проблеми - про пошуки козаками інших, ніж ніконіанська Росія, векторів тяжіння (персоніфікована, мабуть, у особі мусульманських госуларів), виникає логічно із умов перебування донських козаків у фронтірному просторі Поля. Роблячи проміжний висновок, можна, таким чином, констатувати необхідність звернення учених до всіх без виключення подій поліхромної палітри стосунків козаків не лише з Росією, але і з Кримським ханством, Османською імперією. Тому для розуміння історичної ситуації в усій її повноті необхідно як “оптичний прилад”, обернутий в минуле, використовувати не лише “російське”, але і “турецьке дзеркало” – ймовірно, внаслідок чого козацька проблематика (звичайно, головним чином стосовно подій XVI-XVIII ст.) одержить підстави для найперспективнішого вивчення.

Частина зазначених вище питань одержала своє висвітлення у ряді робіт автора, інших дослідників (перш за все у дослідженнях Б. Боука, В. Мільчева, О. Усенко, М. Мінінкова), частина - потребує додаткових досліджень. Одне з найскладніших тут питань - визначення причин відходу частини донських козаків на Кавказ саме в другій половині XVII ст., причому в результаті - у володіння кримського хана, на землі Правобережної Кубані. Адже “подолання межі світів” для козаків у більш ранній період не було таким актуальним. В історіографії є декілька робіт, що дають міцну основу для подальших досліджень⁵³.

У другій половині XVII ст. до підстав протистояння донських козаків з Москвою додалося ще одне - пов'язане з реакцією старих і нових жителів Дону на церковну реформу патріарха Нікона. Церковний розкол привів не лише до зростання есхатологічних очікувань, але, очевидно, до зміни парадигм в оцінці Росії як “святої”, “чистої”, “білої”. Активна діяльність на Дону т.з. “расколовчителів”, безумовно, сприяла формуванню і розповсюдженню в регіоні ідеї про те, що “світла Росія потемніла, а похмурий Дон засяяв і преподобними отцями наповнився, яко шестикрильні [серафіми] налетіли”⁵⁴. Росія ж була оголошена “уділом Антихриста”, а гонителі ревнителів старої

⁵² Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. и донское казачество. – Ростов на Дону, 1983. – С.261.

⁵³ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.Пб., 1889; Мининков Н.А. К истории раскола русской православной Церкви (малоизвестный эпизод из прошлого донского казачества) // За строкой учебника истории. – Ростов на Дону, 1995.–С.35-38.

⁵⁴ Дополнения к Актам историческим, собранным и изданным археографической комиссией. – С.Пб., 1875. – Т.12. – Док. №17.

віри, “гнаних християн, Христа в собі носячих”, перетворилися в “підданих сатани”⁵⁵.

Отже, можна вважати, що в характеристиці супротивниками ніконіанства колишніх “маркерів” православної Росії відбулася мена - вона набуває тепер риси “нечистого” простору. І, навпаки, “нарошуються” риси степів Дикого поля як простору “чистого”, зокрема, переміщення ігуменом Досіфеем антимінса в Чирську пустель й отримання на Чиру мощей⁵⁶. Вкрай важливим є документальне свідoctво кінця 1680-х рр. про оборону донськими старообрядцями новозбудованого ними містечка в північній частині р. Ведме́диця. У відповідь на пропозицію видати своїх вождів і здатися самим, вони заявили: “Хоча всі помремо, містечком поступатися не будемо і не здамося. Ми тут жити будемо. Це містечко другий Єрусалим”⁵⁷. Така номінація також могла підкреслювати святість, “чистоту” Дону в контексті протистояння “нечистій” Москві, теж “Новому Єрусалиму”⁵⁸. Більш, очевидно, втім, інше - співвідношення цього містечка з Єрусалимом мало очевидне сакральне коріння, також, як у разі співвідношення з Єрусалимом Москви. Б. Успенський, кажучи про схожість виразу “Новий Єрусалим” до Апокаліпсиса, підкреслює, що воно “об’єднує апакаліптичну ідею Другого Пришестя з пасхальною ідеєю Воскресіння, оновлення; все це вписується в космологічну картину світу і... цілком відповідає есхатологічним очікуванням”⁵⁹. Не бажаючи здаватися, духовний порятунок старообрядці знаходили, кидаючись або у вогонь, або у води Ведме́диці.

Наступне питання, на яке дається попередня поки відповідь, полягає в наступному: наскільки всі ці есхатологічні очікування й інші підстави нонконформістських поглядів нових жителів Дону розділялися донськими козаками? Звичайно, не слід забувати про те, що фронтирний простір багатоликий і наповнений численними акторами, мотивацію дій яких продуктивніше вивчати в рамках ситуативного, а не регіонального підходу⁶⁰. Частина козацтва все ж таки виявилася втягнуеною в орбіту “релігійних воєн на Дону” кінця XVII ст., причому козаки-старообрядці тимчасово навіть захопили владу у Війську Донському⁶¹. Більш того, підтримуваний новими

⁵⁵ Материалы для истории раскола за первое время его существования, издаваемые Братством св. Петра митрополита /Под ред. Н. Субботина. – С.Пб., 1885. – Т.7. – С.231.

⁵⁶ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.78.

⁵⁷ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска. – С.31.

⁵⁸ Успенский Б.А., Лотман Ю.М. Отзвуки концепции “Москва – третий Рим” в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) // Успенский Б.А. Избранные труды. – М., 1996. – Т.1. – С.127.

⁵⁹ Успенский Б.А. Восприятие истории в Древней Руси и доктрина “Москва – третий Рим” // Успенский Б.А. Избранные труды. – М., 1996. – Т.1. – С.93.

⁶⁰ Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С.14–32.

⁶¹ Мининков Н.А. К истории раскола. – С.35–38; Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С. 129-150.

військовими властями, один із вождів донського “розколу”, Д. Чурносов, висунув ідею церковної автономії Дону і виборів “особливого патріарха або єпископа”. Зазнавши у результаті поразки, донські козаки, у тому числі старообрядці, втікають на південь і південний схід, у різні області Кавказу - як північно-західну (Кубань), так і північно-східну (напр., володіння Тарковського шамхала). При цьому, кажучи про мотивацію втечі козаків на Кавказ, підкреслю думку проф. М. Мінінкова про те, що на шляху зближення донських козаків з татарами і турками лежали серйозні перешкоди, у тому числі підстави психологічної властивості, підкріплювані багаторічною традицією. Тим уважніше вчені повинні віднестися до аналізу протистояння, що розігралося між донськими козаками, витисненими на Кавказ, і козаками, які залишилися на Доні. По суті, можна говорити про початок ще одного, якісно нового етапу в історії донського козацтва, коли рух старообрядців “влився в першу в історії донського козацтва *братовбивчу війну* (виділено нами – Д.С.) 1688-1689 рр., коли справа доходила до поголовного винищення козацьких поселень самими козаками”⁶². Саме такий підхід більш адекватний, ніж погляди на козацтво з призми реформ у Росії⁶³, відбиває зміни як у масовій свідомості козацького співтовариства післяразінського періоду, так і в загальній парадигмі змін у відносинах донського козацтва, з Росією, Кримом і Османською імперією.

Цікаво, що, наприклад, Є. Кушева пише: “...перші групи козаків з Дону з'явилися тут (на Кумі, річці в Передкавказзі, північній притоці нижньої течії р. Койсу-Сулак. – Д.С.) і 60-ті роки XVII ст.”⁶⁴. Але масовий прихід донців на Кавказ – це результат поразки донських старообрядців, що особливо активизувався після падіння Заполянського містечка на Доні на початку квітня 1689 р. Проте ще в 1688 р. понад 1000 козаків на чолі з Л. Маницьким покинули свої городки і відправилися в район Великої Кабарди, осівши у володіннях князя Месауста (Місоста Казієва), який наказав їм жити в “старому місті Можарах на Кумі річці”⁶⁵. Вже в тому ж році (напевно - після квітня) близько півтори тисячі таких утікачів побудували земляне містечко серед лісів, з ровом, і валом “з усякою будовою, а для оборони його поробили дерев'яні гармати із залізними обручами”⁶⁶. Ці козаки зав'язали також відносини з терським отаманом І. Куклею, який розраховував на поповнення

⁶² Мининков Н.А. Основы взаимоотношений. – С.34.

⁶³ Гражданов Ю.Г. Казачество России в XVII – начале XX:вв. (Основные вехи истории и проблемы научных оценок) // Донское казачество: история и современность: Сб. науч. ст. – Волгоград, 2004. – С.38.

⁶⁴ Русско-чеченские отношения. Вторая половина XVI–XVII в.: Сб. док-в. /Выявление, сост., введ., комм. Е.Н. Кушевой. – М., 1997. – С.327.

⁶⁵ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. – 2001. – №4. – С.31.

⁶⁶ Дополнения к актам историческим. – С.Пб., 1872. – Т.12. – С.242.

місцевого товариства козаків ще за рахунок тих донцов, які виявилися на р. Аграхані (притока р. Сулак) - куди на заклик Тарковського шамхала Будая перейшов загін кумських козаків, незабаром зробивши низку походів звідти, в Прикаспій. Нарешті, приблизно в 1689 або 1690 рр. деяка частина козаків відправилася на Кубань – володіння кримського хана Селіма I.

Які наслідки мали ці всі події для російсько-кавказьких відносин і загальних позицій Росії як одного з головних регіональних акторів? Вважаємо, що цей вихід козаків з Дону викликав загострення багатьох місцевих суперечностей, порушуючи систему заборон-противаг, вигідну Росії і нею ж формовану. Становище не міг виправити навіть той факт, що частина кумських козаків⁶⁷ уже в квітні 1689 р. повернулася на Дон, просячи в Чирському містечку про пробачення провини – на що Військо у результаті пішло⁶⁸.

Цар деякий час також намагався проводити в життя комплексний підхід до нейтралізації нової для себе загрози з Кавказу у вигляді козаків. В 1691 р. на Аграхань відправилися донські козаки, які повинні були вручити царську грамоту тамтешнім козакам, що перебувають під захистом шамхала Тарковського. Двох посланців Війська бігли козаки вбили, відправивши назад двох інших із листом від свого товариства – в якому Військо сповіщалося про вбивство аграханськими козаками раніше ще одного посланця із Терков, а також про те, що “і надалі ніби ж такожде посланих до них хочуть теж повбивати до смерті”⁶⁹. Напруження було таке, що козаки-“зрадники” з вражаючою завзятістю стали вбивати царських посланців - справа дійшла до того, що “вірні” донські козаки відмовлялися виконувати царські веління про передачу, наприклад, аграханським козакам, грамоти з утішними пропозиціями. Збертає на себе увагу спосіб поховання козаками Кавказу убитих ними “недругів” – затоплення трупа у воді. Робоча гіпотеза автора полягає в тому, що цілком імовірний зв'язок цих дій з культом “зложних небіжчиків”, оскільки померлих неприродною (наси́льницькою) смертю “мати сира-земля” відмовлялася приймати. Оскільки за деякими уявленнями східних слов'ян на дні водоймища знаходиться пекло і взагалі вода – та стихія, за допомогою якої можна відправити небіжчика на той світ, то таке “турбування” про душі “зложних небіжчиків” зайвий раз свідчить про психічну напругу в середовищі козаків. Не додавав спокою царям і той факт, що на Кавказі активізувалася торгівля боєприпасами і, треба думати, зброєю – до чого виявилися причетні всі ті “зложні” козаки, які зуміли

⁶⁷ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.195–196; Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска. – С.32.

⁶⁸ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.203–204.

⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А.А. Лишиным (далее – Акты А. Лишина). – Новочеркасск, 1891. – Т.1. – С.163.

налагодити зв'язки з “керівниками” і татарами з “Терка і з Асторохані”⁷⁰.

Влітку 1691 р. із Терського містечка астраханському воєводі П. Хованському повідомлялося про те, що за відомостями княгині Т. Черкаської, “донські злодійські козаки і роскольники виїхали на море в чотирьох стругах”⁷¹, причому шамхал Будай помістив на кожний козацький струг по одному своєму кращому “уздень”. Крім того, у документі виказувалась тривога щодо імовірності нападу цих козаків разом з татарами-еманчей на Терське містечко – порний пункт Росії на Східному Кавказі у той час. Зростання напруги очевидне – у серпні 1691 р. П. Хованський повідомляв до Москви серед інших новин і про виказану ним пропозицію гребенським козакам брати участь у захисті Теркова від шамхала і “злодійських козаків”⁷²; і набіг цей, зазначимо, все-таки відбувся.

Тут потрібно сказати про те, що шамхал припускав використання козацького фактора ще в реалізації планів щодо нападу на Іран, пограбувань шахських кораблів на Каспії, запрошуючи до того ж на Аграхань із Дону нові групи козаків⁷³. Свою роль відіграли в цьому і самі кавказькі козаки, які вчинили восени 1691 р. на чолі з отаманом С. Жмурою напад на донські городки, заявляючи: “Нам тут на річці Аграхані жити не тісно. До нас милість кажуть басурмани краще вас православних християн”⁷⁴. Поповнювався новими вихідцями із Дону і центр козаків на р. Кума – так, наприклад, трапилося влітку 1691 р., коли козаки Кавказу виявилися причетними до походу азовського бея на Дон влітку 1689 р. Під дією з боку минулих товаришів донців (крім зброї як “аргументу” за домовленостями ті вдалися тоді до авторитету відозв попа Пафнутія) відбулося наступне – “багато городків передалися на бік куминців”⁷⁵. Звичайно, необхідно сказати, що повернення на Дон не було тоді явищем винятковим, але не можна не наголосити на тому, що відбувся остаточний розрив частини козаків з Доном – знаменуючи ті серйозні зміни, які відбувалися в козацькому середовищі в останній чверті XVII ст. Реакція цих нонконформістів на придушення Разінського повстання, розкол, що виразилася перш за все у виході на Кавказ, викликала не лише кількісну зміну населення в цьому регіоні, але, й якісну зміну складу регіональних акторів історичного процесу, що активізували свої дії проти Росії.

⁷⁰ Там само. – С.167–168.

⁷¹ Русско-чеченские отношения. – С.249.

⁷² Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН (далее – Архив СПб. ИИ РАН). Ф.178. – Оп.1. – Спр. 12217. – Арк.1–2.

⁷³ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска – С.32; Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.195.

⁷⁴ РДАДА. – Ф.111 (1691). – Спр.4. – Арк.4.

⁷⁵ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.205.

Пограбування суден, включаючи “государеві буси”⁷⁶, “зłodійськими” козаками торкнулися також російських купців, вони порушували і постачання грошима, хлібом⁷⁷ фортеці Терки з Астрахані. Восени 1691 р. “зłodійські козаки” пограбували на морі голову казанських стрільців С. Арханова і приблизно в той самий час (жовтень), об'єднавшись з людьми шамхала, напали вже на цілий караван⁷⁸.

У жовтні 1691 р. загін воєводи В. Нарбекова, супроводжуючого по дорозі із Астрахані на Терек казну, піддався нападу з боку козаків-“розкольників”, які поселилися “під володінням Будай шевкала на річці Аграхані”⁷⁹. Цікаво, що напад не був випадковим – ці козаки якимсь чином дізнались про відправку цінностей, підстерігаючи струги воєводи. У союзі з козаками (отаман – Сенька Хмура) тоді знову діяли татари-еманчі, а також – кумики. Один струг був розбитий, але напасти на основний загін козаки не зважилися, забравшись геть, але, одержавши, втім, як здобич так потрібні їм гармату, “зілля”, свинець. Примітно, що сам воєвода Нарбеков підкреслював міру небезпеки для терчан з боку татар кумиків і козаків – “і виїзду їм з Терка “для дров і на рибний лов і нікуди для потреб їздити стало неможливо: зłodійські козаки... і... татари і кумиченя безперестанку під місто підбігають”, захоплюючи в полон його жителів, які вийшли з Терков на промисел”⁸⁰. Безкарність козаків дійшла до того, що вони стали влаштовувати свої застави на шляху до Астрахані⁸¹.

Такий стан справ не міг не стривожити як російську адміністрацію на Кавказі, так і царську владу. Ще в 1690 р. уряд відправив на Кавказ І. Басова і до збіглих козаків, і до шамхала - причому у разі відмови з боку козаків повернутися на Дон, Басову доручалося добитися від шамхала видачі непокірних вихідців з Дону⁸². Спроби мали місце і пізніше – як впливає із відписки від 21 вересня 1692 р. голови астраханських піших стрільців Д. Сербина князю П. Хованському з “товаришами”, він був відісланий за указом царя до Т.Черкаської на Терек, а також і до Тарковського шамхала, щоб разом з ними “чинити промисел” над зłodійськими козаками⁸³.

Важливо зазначити, що в ці роки зміцнюються зв'язки різних центрів козацьких товариств на Кавказі. Наприклад, 18 вересня 1692 р. до аграханських козаків повернулися їх посланці з Криму, а також і “кубанські козаки..., які живуть на річці Кубані... хотіли їх проводити до Криму”⁸⁴. Тоді йшлося про підготовлюваний відхід козаків зі

⁷⁶ Русско-чеченские отношения. – С.252.

⁷⁷ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12244, 12247.

⁷⁸ Там само. – Спр.12256, 12257.

⁷⁹ Русско-чеченские отношения. – С.251.

⁸⁰ Там само. – С.254.

⁸¹ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12244.

⁸² Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска. – С.32.

⁸³ Русско-чеченские отношения. – С.256.

⁸⁴ Там само. – С.256.

Східного Кавказу на Кубань - подальші перспективи дієвості заступництва шамхала вселяють їм все більші побоювання.

Аграханці почали тікати, але на річці Сунжі були наздогнані загоном кумицьких мурз з Ендері (кумицького володіння Ендері в Північному Дагестані) - Муртазалея і Амірхана, причому останній привернув до цієї справи чеченців і кумиків⁸⁵. А вказівка про припинення спроби втечі козаків дала княгиня Т. Черкаська. Вкрай цікаво, що серед цих козаків, наздогнаних на Сунжі, були їхні дружини і діти⁸⁶. На Кубань, на думку Сербіна, піти вдалося близько 30 козакам⁸⁷, причому, судячи з контексту документа, сам він ще не знав загальних підсумків гонитви за утікачами.

Із відписки начальника військового загону І. Волкова князю П. Хованському дізнаємось подробиці цієї, без жодного сумніву, масштабної операції проти аграханських козаків. Виявляється, що Волков був посланий за указом царів для захоплення “козаків-розкольників”, прийшовши із загоном “на море, в урочище Брянцева коса, знаходячись там до 22 вересня через погану погоду⁸⁸. З'ясовується, що за велінням Хованського він повинен був, підійшовши до гирла Тереку, відправити свого посланця до Д. Сербіна - щоб той прибув звідти до нього, Волкова, з казною, призначеною для Будай шамхала⁸⁹, який вже а рїогї розглядався як союзник у загальній справі розправи над козаками. Ймовірно, саме астраханські “ратні люди” Волкова (посилені ще одним загоном Д. Галачелова⁹⁰) повинні були скласти основу експедиції проти аграханців. Проте ті, одержавши відомості про підготовлюваний проти них захід, прискорили свій відхід на Кубань, унаслідок чого план змінився. Недаремно в цих умовах оперативно діє Д. Сербін – найнявши підводи, він негайно відправляється до кн. Черкаської, яка згодилася виконати його прохання - організувати переслідування і розгром козаків.

Джерела розходяться в оцінках чисельності козаків, що зуміли тоді піти все ж таки на Кубань. За відомостями терчанина Ф. Молчанова, що втік морем до Волкова, “пішло їх козаків з Аграхані-річки всіх чоловік з півтораста, а дійшло їх козаків людей з сорок⁹¹. Ця цифра, як бачимо, близька до повідомлення Д. Сербіна (див. вище). Навпаки, В. Дружинін цілком логічно вважає, що для такого малого числа козаків не було потреби будувати на Кубані ціле містечко, вказуючи на число утікачів, що врятувалися, в 200 чоловік⁹². Нарешті, згідно з даними Війська Донського, на Кубань у

⁸⁵ Акты исторические. – С.Пб., 1842. – Т.5. – Док. №215.

⁸⁶ Русско-чеченские отношения... - С.256.

⁸⁷ Там само. – С.256.

⁸⁸ Там само. – С.257.

⁸⁹ Там само. – С.257.

⁹⁰ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12317.– Арк.1-1 зв.

⁹¹ Русско-чеченские отношения. – С.258.

⁹² Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.211–212.

вересні 1692 р. відправилися з Аграхані 700 козаків, 200 із числа яких зуміли досягти мети⁹³. Уявляється, що насправді восени 1692 р. Аграхань покинули головні сили козаків, причому на чолі з їх лідером - Л. Маницьким, тобто декілька сотень чоловік; марно і сили проти них збиралися чималі - не менше 450 чоловік одних лише ратників із Астрахані, число яких у результаті зросло⁹⁴.

На Кубані аграханські козаки знайшли тих козаків, що проживали тут уже декілька років, які пішли з Дону, заклавши у результаті⁹⁵ основи відносин з Гіреями, змістом яких пізніше успішно скористаються некрасівські козаки. Проте не можна погодитися з В. Дружиніним в тому, що козаки, які пішли на Кубань, перестали бути небезпекою і для Війська Донського, і для Москви. Вже влітку 1693 р. чорноярський воєвода Ф. Спешнев сповіщав кн. П. Хованського про одержані від Війська Донського відомості – козаки і ногайці під командою Кубек-аги, оселившись на Кубані, готуються напасти на рибні ватаги, але, що більше його турбує – “у разі нападу Чорний Яр неможливо буде обороняти через “малолюдство” і відсутність боєприпасів⁹⁶ - адже це буде”, турбувався воєвода, - “вже не перший напад”. Тоді, в червні 1693 р., фортецю вдалося відстояти від набігу козаків і татар. Ще більша небезпека виходила від кубанських козаків у справі їх активних дій, по “зманюванню” на Кубань, перш за все, донських козаків. В жовтні 1693 р. ендереєвський Муртазалеї-мурза повідомляв про намір козаків з двох донських городків піти на Кубань до “козаків-розкольників, де Кубек-ага побудував їм містечко”⁹⁷. Занепокоєний кн.П. Хованський майже негайно повідомляє про це в своїй записці царю. А в 1703 р. на Дон була відправлена царська грамота про вживання Військом заходів щодо розшуку “злодіїв”, підбурюючих козаків піти з р. Ведмежиці на Кубань⁹⁸. Крім того, необхідно зазначити, що в союзі з козаками були зацікавлені кавказькі феодали – наприклад, той самий шамхал Тарковський⁹⁹. Треба думати, що і кумських козаків, кабардинські князі не поспішали видавати Москві. Про подальшу долю цього центру кавказьких козаків ученим майже нічого невідомо, про це умовчує і В. Дружинін, і Б. Боук. Цікавий документ нещодавно був знайдений автором в архіві Інституту історії РАН у Санкт-Петербурзі. У записці царицинського воєводи Р. Вельямінова-Зернова (червень, 1894), повідомлялося про напад поблизу “Боликлеєвської водоверті” на

⁹³ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска. – С.33.

⁹⁴ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12316, 12317.

⁹⁵ Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества (1692–1708 гг.) // Из архива тверских историков: Сб. науч. ст. – Тверь, 2000. – Вып.2.

⁹⁶ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12364.

⁹⁷ Там само. – Спр.12449. – Арк.1.

⁹⁸ Акты А. Лишина. – Т.1. – С.204–205.

⁹⁹ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. Спр. –12585.

рибний струг саратовського стрільця П. Гуліна загону татар, калмиків і “куминських козаків”¹⁰⁰.

Звичайно, основної неприємності російській адміністрації на Кавказі і в Поволжі завдавали саме ті козаки, яких прийняв до себе кримський хан Селім-Гірей.

У цілому можна вважати, що вже на рубежі XVII-XVIII ст. кубанське козацтво відіграло не меншу роль в активізації нових переходів донців на Кавказ, набігах (тепер уже часто в союзі з ногайцями) на кордони Російської держави і загальному підвищенні уваги Криму, Османської імперії і Росії до козацтва як важливого гравця на просторі Дикого Поля і суміжних територій.

Dmytro Sen'

“It's njt here on Agrahan' river tightly for our living/..”: a fragment of the history of initial stage of reclaiming the North Caucasus by Don Cossacks at the end of the XVII c.

In the article the author has elucidated the process of reclaiming the North Caucasus by the Don Cossacks at the end of the XVII c.

УДК 94(477.44) “16”

Валентина Гродецька

**ВЗАЄМИНИ МІСЬКОЇ ШЛЯХТИ БРАЦЛАВСЬКОГО
ВОЄВОДСТВА ЗІ СТАРОСТИНСЬКИМИ УРЯДАМИ у XVII ст.**

У статті розглянуто питання боротьби шляхти Вінниці та Брацлава зі старостинськими урядами за свої права у XVII ст. З'ясовано, що Люблінська унія 1569 р. та перехід Східного Поділля під юрисдикцію Польщі докорінно змінив систему отримання права власності міщан та шляхтичів на земельні володіння.

Вінниця та Брацлав відігравали значну роль у внутрішній політиці Брацлавського воєводства. Обидва міста були центрами політики, культури, економіки не лише цього воєводства, а й відігравали важливе значення у розвитку всього Поділля.

Брацлав знаходився у власності старости Юрія Струся, а у 1564 р. отримав магдебурзьке право. Ю. Струсь мав значний авторитет у політичних колах Варшави. У 1607 р. Сейм виніс рішення надати старості “повну владу приборкувати дуже шкідливі бунти міщан м. Брацлава, а бунтарів ловити й карати”¹⁰¹. Влада старости у місті стала необмеженою.

У Вінниці ситуація була інша, оскільки місто було центром воєводства. При наданні певному шляхтичу в утримання земель, господарські інтереси старостинського уряду вимагали визначення

¹⁰⁰ Там само. – Спр.12589.

¹⁰¹ Баранович И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С.103.

меж господарських користувань новоутвореного володіння, то відмежовувати від міської території новоутворені слободи, що були в володінні самого старости, старостинський уряд, звичайно, не мав ніякої потреби. Це виникало з того міркування що, в міру збільшення в кожній слободі кількості осадників старостинський уряд, звичайно, відводив їм відповідні землі сільськогосподарського користування, поширюючи, новоутворені осади коштом земель міської громади. Гарним прикладом були два королівські “двірці” – на правому та на лівому берегах Бугу, що були в утриманні старости. Фактично це були фільварки з підданими та з досить розвиненим господарством. Розвиток наприкінці XVI ст. “двірців”-фільварків невпинно зменшував територію земель міщанської громади, що призводило до боротьби міщанства і старости. Конфлікт став причиною зміни правового стану 1638-1648 рр. вінницької міщанської громади через надання їй автономії.

Інкорпорація Брацлавщини до польської корони поширила на її територію вплив коронного юридичних права. В Польщі з кінця XVI ст. право на володіння землею було виключно правом шляхти, і вона протягом XVI – початку XVII ст. вперто намагалась позбавити міст права на землеволодіння.

Фактично і юридично відбувся перехід прав міщанської громади до вінницького старости як законного представника влади. До початку старостування В. Калиновського, в усіх суперечках про межі виступають такі сторони, як староста і міська міщанська громада та окремі шляхтичі. У листі королівських ревізорів у 1603 р. про відмежування Вінниці від с. Скуринців та інших землеволодінь позивачами виступають староста та громада.

Але рішення приймалось окремо для громади та старости. Наприклад, “...постановившись очевисте... пан Андрий Хруслинский... давши сторону припозваную преречоного его милости пана Галицького и месчан Винницких через водного... прыволати”. Також королівські ревізори присудили ґрунти замкові й місту в особах старости й міщан, а саме: “...по левой стороне его милости пану Галицькому и месчанам Винницким до замку и места Винницы до держанья и уживанья указали”¹⁰².

Складається враження, що основним держателем земель є старостинський уряд, а поруч міщанська громада. Зовнішнім проявом цього є те, що вінницький староста Валентин-Олександр Калиновський (1604-1613) силоміць відібрав у міщан кілька комісарських листів – т.зв. “муніментів ґрунтових граничних” 1530, 1540, 1594, 1595, 1596 рр.¹⁰³. Таким способом він позбавив міщан

¹⁰² Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. - 1868. - Ч. 140, декабрь. - С. 775-780 Volumina Legum. - Petersburg, 1859. - Т. 1. - Арк. 271, 305, 526; Т. 3. - Арк. 14.

¹⁰³ Архив Юго-Западной России . Ч. VIII, Т. V: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. - 1907. - С. 360-370; Руська (Волинська) Метрика: Регест документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське,

можливості виступити у суді. У 1606 р. відбувається судовий процес між міщанами та старостою за межу з містом. Позивачами виступають власники П'ятничан, спочатку у Брацлавському земському суді, потім в Люблінському трибуналі. Відповідачем виступає вінницький староста. Люблінський трибунал приймає декрет щодо цієї справи 4.IX.1628 р. Декретом було встановлено межу п'ятничанських володінь та м. Вінниці. До П'ятничан мала відійти частина міських земель. Цей процес продовжував до 1640 р. вінницький міський уряд¹⁰⁴. Причому на спірній території були виключно приватні землеволодіння та ліси міщан, жодного шляхетського фільварку.

Отже, з часу старостування місто Вінниця, як окремий від старости організм, перестав існувати ще з часів В.-О. Калиновського. Допомогла втратити право міщанської громади на землеволодіння зміна судових інстанцій – шляхетські суди: Брацлавський земський суд та Люблінський трибунал.

Судові засідання в суперечках між вінницькою міщанською громадою та вінницьким старостою відбувались у будинку вінницької єзуїтської колегії, що містилась на Лисій горі над Бугом.

Прийнята Конституція 1611 р. забороняє міщанам володіти земськими маєтками та приписує продати їх шляхті¹⁰⁵. Зокрема, на території Вінницького староства, староста міг вжити різних засобів для відібрання землеволодінь. Прикладом і способом цього було позбавлення земського писаря Брацлавського воєводства С. Кропивницького його держави с. Скуринців, хоча С. Кропивницький мав на свою власність відповідного королівського листа та старостинський дозвіл – всі атрибути тогочасного законного володіння.

Зі скарги шляхтича Северина Кропивницького на вінницького старосту Юрія Струся можна дізнатись, що 8 березня 1582 р. староста на чолі 2000 чоловік, у складі яких була власна рота жовнірів та чимало шляхтичів – держальників королівських земель, “конно, збройно, з розным оружьем, войне належачим спровадивши стрелбу его королевское милости з замку винницкого: дела, гаковницы, пул гаки, ручницы, в обычай валки неприятелское, с трубами, наехали мощно, кгвалтом” на державу позовника с. Скуринці. Потім нападники “голосом розным яко одны татарове, окрик учинивши, у трубы трубячи и у бубны бьючи, з дел, з гаковниц и з рушниц стрелбу пустивши, штурмовали до дому, ворота и острог выбили, с которой дей стрелбы пострелили и на смерть забили слугу моего, Павла Ивановича, и затым ся дей у двор вламали, иж дей я ся через гумно в лис ледво утек. Яко ж дей за

Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673 рр. – К. 2002 р.

¹⁰⁴ РГАДА – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 605,606 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 219 (31.V.1640).

мною гонили люд его пиший, гайдуки, аж до самое ночи з ручницами, и кгда бы дей ноч не зашла, певне бы мене на смерть забили.” Дружину ж позовника “у двори в дому поймали, збили, зшарпали”, пограбували, і її “пан Юрей Струсь словы неуцтивыми, зсоромотивши, бил, торгал и у шию, пхал, мсцю, кгвалтом з дому и з двора выпхал, и проч дей з села выгнал, поведаяючи тыми словы: “иж дей тое село Скуринцы за даниною его королевское милости мужеву твоему, и за листом его королевское милости на подане того села, до мене писаным, я поступил и а него был есми мужа твоего увезал через подстаростею моею, Винницкого, Юря Кгорецкого, але иж дей муж твой мне не служит и противко мене есть, – я дей тое село Скуринцы и двор к рукам своим, до староства моего, беру, – нехай же дей мене муж твой до короля его милости позывает; ниж ли дей зыщет – проездится.

За которым дей збитьем, выпханьем и выгнаньем, жона моя пехотою аж до Веницы, збита, зшарпана, скрывавена, ледво жива пришла. А в том дей двори и в сели Скуринцах сам особою своею, его милость пан староста за всим тым войском своим зостал”¹⁰⁶.

Хоча й Скуринці були надані Кропивницькому самим королем що було підтверджено листом від старости, однак останній не повернув їх Кропивницькому, а віддав на утримання Хруслинському¹⁰⁷.

Інтереси наступника Михайла Кропивницького з вінницьким старостою А. Калиновським зіткнулися у 1625 р. У Варшаві було прийнято декрет від Кропивницького та Калиновського, вінницького старости, про побиття та поранення¹⁰⁸. Хоча у сусідньому Подільському воєводстві, в якому віддавна діяли королівські конституції (напр., згадана з 1611 р.), інститут приватного міщанського землеволодіння в другій половині XVI ст. не лише має міцні основи, але інколи право міщанина, підтверджене фактом володіння, могло бути визнане за вище, ніж право шляхтича, підтверджене королівською печаткою.

Яскравим прикладом може бути рішення королівського суду від 20 січня 1548 р. у суперечці летичівських міщан зі шляхтичем Леонардом Ціолковським. Королівським привілеєм шляхтичу було надане село Осови, навколо якого була власність летичівських міщан. Королівські комісари визнали право їх власності на землі довкола, на які претендував Ціолковський¹⁰⁹.

Поруч приватного міщанського землеволодіння вінницьке та брацлавське міщанство мали у спільному користуванні пасовища й сіножаті, ліси та орні землі. Старостинський уряд поступово

¹⁰⁶ Volumina Legum. – 1859. – Т. 1. – Арк. 271, 526; Т. 3. – Арк. 14.

¹⁰⁷ Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – 1886. – С. 117-119.

¹⁰⁸ Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. V. – 1907. спр. № 141 від 1603 р.

¹⁰⁹ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 207.

відбирає степові пасовища та сіножаті, бо такі землі було легше відібрати й відразу можна було використати під фільварки. А міщан відтісняють далі.

Внаслідок перетворення Вінниці у 1638–1640 рр. на магдебургію (30 травня 1640 р.), становище міщан змінюється, їм повертаються права. Брацлавський підсудок Очесальський теж змагався з міщанами Брацлава. Комісарський суд постановив, що хоч і має право Очесальський, права міщан теж визнаються. Хоча міська територія зменшується у період 1638-1648 рр., але виключно через перехід міських земель до осіб сторонніх (шляхті або церкві). Наприклад: вінницький староста Я. Одривольський 21 березня 1639 передає вінницьким домініканам пусте місце за Вінницею в напрямку с. Хижинців, під город або фільварок. Відомо, що раніше вінницький староста А. Калиновський надав цю землю шляхтичу Ляскову (1622 р.)¹¹⁰.

Фактично відбулась лише передача від однієї особи до іншої. Відступаючи замковий ставок 3 грудня 1640 р. вінницьким домініканам, Одривольський застерігає, що цим усім володітимуть домінікани лише на такій площі, яку заливає вода, а не навколишніми надбережними землями, які є власністю міста¹¹¹.

Старостинський уряд не перешкоджав цьому, але й ухилявся від участі на стороні громади в судових розборах зі шляхтичами-сусідами. Показовою щодо цього є справа власника с. П'ятничан, що розглядалась у Сеймовому суді (1640-1643). Міщанська громада виступає позивачем проти власника П'ятничан, чернігівського воєводи М. Калиновського і проти свого старости Яна Одривольського. Міщани звинувачують особливо М. Калиновського, що "учинивши з собою на уближене кгрунтом нашымь и Речы Посполитой сполную намову", здобули він та інші, собі з королівської канцелярії комісію з земських урядників для розмежування землеволодінь П'ятничан з м. Вінницею. Лише за 1640-1641 рр. до суду надійшло три документи. Перший датується 31 травня 1640 р. Це "Kontumacya od mieszczan winnickich na komisarzach Króla JMci na p. Kalinowskiego o rozgraniczenie dóbr Petniczan y Jasnopola z miastem Winnica"¹¹². Міщани зазначають, що королівські комісари уфундували свою юрисдикцію "на власном грунте места нашего Винницы". Але далі міщани вважають власників с. П'ятничан за загарбників їхніх прав. Другий документ датований 4 червня 1640 р. являє собою рішення щодо попередньої справи. Це "Dekret między Kalinowskim wojewodą

¹¹⁰ Архив Юго-Западной России. – Ч. V, т. 1: Акты о городах (1432-1798). – 1868.–С. 436.

¹¹¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 4613. – Спр. 275. – Арк. 306 зв. – 307; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст.: Історичне дослідження. – 1993. – 289 с.

¹¹² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 219.

czernichowskim a mieszczaży winnickimi o zabranie praw y munimentów mieszczażom winnickim”¹¹³.

Чернігівський воєвода помстився вінницьким міщанам. Про це свідчить запис від 27 вересня 1641 р. у Варшаві. Це “Dekret między mstygatorem koronnym y starostą winnickim a wielmożnym wojewodą czernichowskim o zabranie armat z zamku winnickiego y spustoszenie basztów”¹¹⁴. Вчинок М. Калиновського, чернігівського воєводи, свідчить, як він за всіяку ціну бажав заволодіти землею брата – небіжчика Адама. Згаданий вище Ян Одривольський позивається в той же день перед Сеймовим судом нв М. Калиновського. Він вимагає від нього повернення колишніх монументів, які М. Калиновський забрав у свого брата небіжчика Адама Калиновського. З цього видно, що старостинський уряд, хоча й стояв на стороні міщан, але фактично в суперечках участі не брав.

Інше питання стосується магдебурзького права та ставлення до нього місцевого населення. В. Отомановський у своїй праці дослідив способи одержання на Поділлі магдебурзького права 23 магдебургіями-королівщинами та 33 приватновласницькими магдебургіями¹¹⁵. Він дійшов висновку, що подільські магдебургії отримувались двома способами: а) на прохання міщан та окремих старост; б) на прохання власника, старости чи держальника.

Першим способом це право отримали міста: Смотрич (1448 р.), Червоноград (1448 р.) і Летичів (1466 р.)¹¹⁶. У Західній Європі магдебурзьке право виникає як закономірність, внутрішньо обумовлена розвитком самого міста, тобто еволюційним способом. У більшості міст і містечок Східного Поділля, що знаходились на межі з Диким Полем, яким зміцніти в економічному й правовому розумінні перешкоджали незлічені набіги татар, – таке право надавалось здебільшого штучно з певною метою та за певних умов. Різноманітні пільги, звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, уведення окремого судочинства для міщан – все це мало викликати заселення і зростання міст. До міст прибували групи іноземців, передусім євреїв. Якщо на заході Європи наступала емансипація міщанства, то в Речі Посполитій домінуюча шляхта намагалась обмежити роль міста в економічному, політичному та суспільному житті. Міщанин не почувався повноцінним міщанином або громадянином міста. Таким чином не був створений зв’язок між суспільними верствами громади міста. Шляхта масово стала набувати нерухомість у містах. Брацлавські

¹¹³ Там само. – Спр. 215.

¹¹⁴ Там само. – Спр. 216.

¹¹⁵ Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII ст.: Історичне дослідження.–1993.–С. 331

¹¹⁶ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana.–Т. II.– S. 978, 998; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. – С. 331.

міста дещо різнились від решти території польської держави – тут прослідковуємо шляхетську ініціативу.

У деяких випадках саме колонізація була основною умовою королівських дарувань. За автономію городянам доводилося часом вести нелегку економічну боротьбу з власником міста або ж з поставленими від влади старостами та війтами, і сплачувати їм грошові податки. Так, міська громада Вінниці зобов'язувалася сплатити королівському старості Яну Одривольському чинш з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі – по 7 злотих і 15 грошів, цехові – по 3 злотих, а ті, що мешкають у найманих будинках – по одному злотому. Ще 7 років належало платити “воловщину” – від кожних 10 волів – 1 вола. Крім того, від кожного дому ще давали по півмірки вівса¹¹⁷.

Вінниця одержала Магдебурзьке право у 1638 р., хоча грамоту на це надіслано лише у 1640 р. За однією з точок зору, фактично цією грамотою польський король відновлював ті права, які мали міщани до 1580 р., коли згорів вінницький замок, а з ним усі документи. За іншою – ці права відібрав свого часу вінницький староста В. Калиновський. Внаслідок надання магдебургії з'явилась міська юрисдикція, незалежна від уряду старости. Шляхта, маючи свої двори у Вінниці, розпочинає звільнятися від міського права і сплати міських податків. Боротись проти шляхти розпочинає і старостинський уряд. Це проявлялось в забороні продавати міщанські садиби шляхтичам. Проте на практиці заборона не завжди діяла. Так, подружжя міщан Степан та Маруся Підвербні, батько й мати та син Іван Підвербний з дружиною Ганною Підвербною продали 26 березня 1639 р. свій двір у Вінниці подружжю шляхтичів Негребецьких. Під актом продажу стоять підписи вінницького війта П. Омеляновича та вінницького провентового підстарости. Останні були лише “запрошені” як свідки, які “своєю урядовою повагою” мали формально узаконити цей “заборонений” акт. Юридично оформили ж продаж, лише після конституції 1647 р., з дозволу старости Яна Одривольського, який “*onum na to pozwoliwszy*”, прийняв цей акт до вінницьких гродських книг 18 травня 1649 р., таким чином санкціонувавши продаж¹¹⁸. Те ж саме подружжя шляхтичів Негребецьких 15 листопада 1640 р. одержало у володіння інший двір у Вінниці, на вулиці Красносельській. І знову за згодою старости Яна Одривольського¹¹⁹.

Шляхтич Ян Вишомірський, збудувавши за Бугом двір на шляхетському “пляці”, звільненням давно від замкової та міської

¹¹⁷ Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. – С.323.

¹¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 4599. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 79зв.-80.; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. – С. 319.

¹¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 4807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 20-22; Ф. 4599. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 80зв.-81.

юрисдикції, ї на пустому місці отримує 15 лютого 1646 р. від старости Яна Одривольського листа, в якому затверджено приналежність цього двору до шляхетських дворів. У цьому листі староста забороняє будь-кому перешкоджати Вишомірському, а власникові підтверджує всі його права¹²⁰. Проте шляхтич Вишомірський не задовольнився цим. У тому ж році він здобуває спеціальний привілей від Владислава IV¹²¹.

Наведемо ще один факт. Міщанин Бажан Холод, маючи дозвіл від вінницького старости Яна Одривольського, продає 28 березня 1647 р. половину своєї садибної землі у Вінниці шляхтичеві В. Петрушевському¹²².

Внаслідок небажання шляхти платити податки, 4 червня 1640 р. старостинський уряд розпочинає судовий процес проти шляхтичів – Дешковських, Рациборанського і братів Жабокрицьких, Петровського, Сераковського та Следзіовського. Позивач вимагав від них “показання права и тытулу”. Суд відклав справу. У 1647 р. Конституція поширила шляхетські вольності на шляхетські двори¹²³ і таким чином узаконила попереднє правопорушення шляхти в справі набуття домів та дворів у місті.

Таким чином, можна твердити, що після Люблінської унії міщани швидко зрозуміли та й відчули різницю між Литовськими Статутами та польським коронним правом. Міська територія, за правом Речі Посполитої, опинилася під земським правом. Зробити міщанське землеволодіння спадковим було можливе через т.зв. королівські надання і лише для окремих осіб з адміністрації. У переважній більшості це були шляхтичі. Це дає змогу зрозуміти, чому суди були завалені справами про межові суперечки, наїзди. Серед шляхти, без погляду на стан та віросповідання, тривала боротьба за право належати до шляхетського стану.

Valentyna Grodets'ka

The relations among the town gentry and the local royal governments (starostvo) in Bratslav province in XVII c.

In the article it has been considered the question on fight of genta in town of Vynnytsya in Bratslav province for its rights against the local royal governments (starostvo) in Bratslav province in XVII c.

УДК 94(477) ("16/20")

Ігор Лиман

¹²⁰ Там само. – Ф. 4599. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 85-86.

¹²¹ Там само. – Арк. 86-87.

¹²² Там само. – Ф. 4597. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 194-195.

¹²³ Volumina Legum. – Т. III. – Арк. 135

КОЗАКИЙ РІД ЧЕРНЯКІВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, РОСІЇ, США

У статті на основі нових наукових досліджень, розкрита історія родини козаків за прізвищем Черняк. Представники цієї родина відіграли чималу роль в історії України, Росії та США.

Історія козаччини перестає бути чимось абстрактним, відстороненим і далеким від нас, коли повертається до вивчення козацьких родоводів. Тоді історія “наповнюється життям”, конкретизується в персонах — і не лише в тих, які залишили помітний слід в ній, в історії. Фактично, сама історія козаччини може розглядатись крізь призму історії козацьких родоводів. У тому числі і родоводів козаків, що носили прізвище Черняк.

В процесі пошуку інформації про родину козаків Черняків були опрацьовані фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Київ, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Російського державного військово-історичного архіву, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Черкаської області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Полтавської області; фонди низки центральних, обласних і університетських бібліотек. Не були проігноровані Internet ресурси.

Про походження самого прізвища Черняк знайдено кілька версій. Згідно однієї з них, в основі цього прізвища, так само, як і в основі прізвищ Черненко, Чернов, Чорний, Чернишов, Черняєв, Черняков, Черниченко — прізвиська смуглих, чорноволосих людей¹²⁴. Згідно з іншою версією: “прізвищем єврейського походження стало слов'янське слово черняк — чорна людина”¹²⁵.

Прізвище (прізвисько) Черняк не було дуже поширеним на відміну, скажімо, від прізвища (прізвиська) Чорний. Так, один із перших дослідників історії запорозького козацтва А. Скальковський підрахував, що в наявних у його розпорядженні курінних реєстрах 1750, 1762 і 1775 рр. згадується майже 200 козаків Чорних¹²⁶. Значну кількість козаків Чорних знаходимо і серед інших реєстрів і компутів, тоді як Черняків там — лічені одиниці, а в більшості — жодного. Не знайдено прізвища Черняк при суцільній евристиці (пошуку) в метричних книгах цілої низки старовинних козацьких населених пунктів.

На сьогодні виявлено інформацію про наступних чоловіків — представників козацько-старшинського роду Черняків:

1. Сахно Черняк (? — 1638 — ?) — козак¹²⁷.

¹²⁴ Черняк // Ресурс доступу: <http://www.family.namesearch.ru/fed766e25.html>

¹²⁵ Значення прізвища Черняк // Ресурс доступу http://www.znachenie.ru/main.cgi?show=znachenie_famili&id=Chemjak

¹²⁶ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Пер. з рос. Т. Завгородньої. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 194.

2. Іван Черняк (?–1609-1681 –?¹²⁸) – козак Веприцької сотні Полтавського полку, значковий військовий товариш.
3. Леонтій (Лесько) Іванович Черняк (?–1629 –1698–до 1707 р.) – полтавський сотник, генеральний осавул, полтавський полковник¹²⁹.
4. Сава Леонтійович Черняк (?–1660–?) – значковий військовий товариш.
5. Іван Леонтійович Черняк (?–1672 –1722–?) – полтавський полковий писар, сотник, значковий військовий товариш, полтавський полковник¹³⁰.
6. Пилип Леонтійович Черняк (?–1670 –1712–раніше 1719 р.) – сотник Харківського полку, осавул Харківського полку.
7. Лаврентій Леонтійович Черняк (? –1670 –1682 –?) – козак.
8. Олексій Леонтійович Черняк (?–1679 –1719–?) – значковий військовий товариш.
9. Олексій Савич Черняк (? –1700 –1734 –?) – значковий товариш.
10. Григорій Савич Черняк (?–1681 –1701–?) – сотник Полтавського полку.
11. Іван Савич Черняк (?–1748–раніше 1759 р.) – сотник Полтавського полку.
12. Семен Савич Черняк (? –1734 –?) – козак.
13. Григорій Іванович Черняк (?-1700 – 1737 рр.) – сотник, наказний полковник¹³¹.
14. Ярема Іванович Черняк (?–1714 –1718–раніше 1722 р.) – козак¹³².

¹²⁷ Цей козак відомий своєю участю в повстанні Павла Бута (Павлюка), про що згадується у щоденнику ченця домініканського ордена Шимона Околяського (Ресурс доступу: <http://www.litopys.narod.ru/coss1/shch04.htm>), у Львівському літописі й Острозькому літописці (Ресурс доступу http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr/historia_lwow.htm).

¹²⁸ Так визначаємо – був живий у 1609-1681 рр., але дати життя не з'ясовані.

¹²⁹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Стилос, 2004. – С. 209.

¹³⁰ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 2. – Спр. 27650. – Без нум.; Ф. VIII. – Спр. 1790. – Арк. 43; Ф. VIII. – Спр. 1792. – Арк. 47 – 48; Ф. VIII. – Спр. 1802. – Арк. 69 – 74; Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII – XVIII ст. Т. I: Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 68, 69, 108, 267; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 98 – 99; Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 14. – С. 109 – 110; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1859. – Ч.2. – С. 78 – 80, 116 – 118, 120, 146 – 150; Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – С.Пб., 1871. – Т. 1. – С. 627 – 628, 637 – 645, 567 – 569; Письмо малороссийского гетмана Скоропадского к полтавскому полковнику Ивану Черняку о прислании царского жалованья // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1871. – № 3. – С. 10; Востоков А.А. Иван Черняк полтавский полковник. // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 1 – 17; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник: С.О. Павленко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 115 – 116, 343, 346 – 349, 377 – 379, 398 – 400, 410 – 411, 724 – 729, 766 – 769, 773 – 774, 792, 803 – 804, 850 – 857; Науменко В. Жалованная грамота полтавскому полковнику Ивану Черняку // Записки українського наукового товариства в Києві. – 1916. – Т. 18. – С. 49 – 55.

¹³¹ Кривошея В. Старшинський корпус козацького війська гетьмана Мазепи// Україна: вчора, сьогодні, завтра: 36. наук. пр. – Запоріжжя, 2003. – С. 44.

¹³² Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. – Полтава:

15. Іван Пилипович Черняк (Черняченко, Черняков) (?–1690 – 1732 –до 1749 р.) – липецький сотник Харківського полку, підпрапорний Харківського полку¹³³.
16. Яків Пилипович Черняк (?–1703 р. –?) – тишківський сотник¹³⁴.
17. Павло Іванович Черняк (?–?) – син Липецького сотника, сотник Харківського полку¹³⁵.
18. Яків Лаврентійович Черняк (?–1690 –1732–?) – сотник, полтавський наказний полковник¹³⁶.
19. Максим Олексійович Черняк (? – ?) – значковий товариш.
20. Степан Олексійович Черняк (?–1752 –1753–?) – значковий товариш.
21. Іван Григорович Черняк (? –1739 –?) – козак.
22. Лук'ян Іванович Черняк (? –?) – козак.
23. Йосип Семенович Черняк (1734 – 1780–?) – значковий товариш.
24. Семен Яремович Черняк (? – раніше 1743 р.) – козак.
25. Павло Іванович Черняк (? –1767 – 1779 –?) – поручик¹³⁷.
26. Іван Максимович Черняк (близько 1750 – 1790 – ?) – значковий товариш.
27. Яків Максимович Черняк (близько 1760 – до 1843 р.) – значковий товариш.
28. Іван Максимович Черняк (1765 – раніше 1843 р.) – козак.
29. Юхим Максимович Черняк (1767 – ?) – козак.
30. Мойсей Степанович Черняк (близько 1735 – 1790–?) – значковий товариш.
31. Степан Степанович Черняк (близько 1755 р. – ?) – козак.
32. Іван Іванович Черняк (близько 1755 р. –?) – значковий товариш.
33. Іван Лук'янович Черняк (? –?) – козак.
34. Кирило Лук'янович Черняк (близько 1760 – ?) – козак¹³⁸.

Черняки були одним із найбагатших родів українських старшин Слобожанщини¹³⁹. Лівобережний полковничий рід Черняків залишався при владі за гетьманування І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського¹⁴⁰.

Напевно, найбільш відомими серед усіх вищеперелічених представників козацько-старшинського роду Черняків є Леонтій

АСМІ, 2007. – С. 110.

¹³³ Маслійчук В.Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654 – 1706 рр. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – С. 61, 64, 93, 94.

¹³⁴ Там само. – С. 64, 96.

¹³⁵ Там само. – С. 94.

¹³⁶ Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1898. – Кн. 12. – Отд. 3; Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. – С. 78, 83, 93.

¹³⁷ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 19138; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела /АН УРСР. Археографічна комісія та ін. Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; ред. кол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 139, 145.

¹³⁸ Кучер В. До родоводу козацько-старшинського роду Черняків // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 62 – 63.

¹³⁹ Ресурс доступу: <http://www.dalizovut.narod.ru/bagaley/bagal5.htm>

¹⁴⁰ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Стилос, 2004. – С. 306.

(Лесько) Іванович й Іван Леонтійович, обидва – полтавські полковники.

У 1672 р. Лесько Черняк як новообраний генеральний осавул значився у Конотопських статтях, затверджених від імені царя на раді під час обрання Івана Самойловича у гетьмани¹⁴¹.

А в 1673 р. у Січі з'явився чоловік, який оголосив себе царевичем Семіоном, сином російського царя Олексія Михайловича. Цього чоловіка взяв під свій захист кошовий отаман Іван Сірко. Коли про це дізнався цар, він направив до Січі своїх послів, аби ті примусили Сірка видати їм “вора і самозванця”. Царське посольство гетьман І.Самойлович доручив супроводжувати саме своєму генеральному осавулу Черняку. Втім, ця вельми ризикована і відповідальна місія фактично закінчилась провалом. Події, пов'язані з перебуванням Л.І. Черняка на Січі у Івана Сірка, докладно змалював Д.І. Яворницький¹⁴². Щоправда, Яворницький називає Черняка Черняченком, але в примітках до видання вже сучасні дослідники зазначають, що мова йде саме про Леонтія Черняка¹⁴³.

Згодом Л.І. Черняк знов був посланий на Січ, але тепер вже І. Мазепою, із звісткою про падіння гетьмана І. Самойловича¹⁴⁴.

29 вересня 1684 р. побачив світ універсал Івана Самойловича про підтвердження прав Л. Черняка на село Гавронці¹⁴⁵. Дещо раніше, близько 1680 р., полтавським полковником Черняком було засноване с. Черняківка – нині село Чутівського району Полтавської області¹⁴⁶.

Тепер звернемось до персони іншого Полтавського полковника, Івана Леонтійовича Черняка.

Д.І. Яворницький дуже докладно описав події кінця 1708 –початку 1709 р., пов'язані з відправленням тоді ще бунчужного товариша Івана Черняка з України до Криму з повідомленням про обрання гетьманом Івана Скоропадського. Прибувши на Січ, І. Черняк передав кошовому отаманові Костю Гордієнкові лист І. Скоропадського, в якому той закликав запорожців не довіряти Іванові Мазепі. Запорожці передали через І. Черняка й свого листа до кримського хана, в якому з'ясували подальші наміри орди. К. Гордієнко затримав І. Черняка в Січі під час повернення з Криму за те, що той начебто оголосив Військові не всі

¹⁴¹ Полное собрание законов Российской империи. – Т. I. – № 519. – С. 888 – 896; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.; Львів, 2004. – С. 597.

¹⁴² Іван Дмитрович Сірко, славетний кошовий отаман Війська запорозьких низових козаків // Яворницький Д. Твори у 20 томах. – Т. I. – К.; Запоріжжя: “Тандем – У”, 2004. – С. 361 – 371.

¹⁴³ Коментарі // Там само. – С. 473.

¹⁴⁴ Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Ресурс доступу: http://www.samoilovich.narod.ru/samo-xvii/sam_gi.html

¹⁴⁵ ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 15; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.; Львів, 2004. – С. 805.

¹⁴⁶ Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя РА “Тандем-У”, 2004. – С. 447.

гетьманські листи, які віз до Криму. Згодом його відправили в табір І. Мазепи¹⁴⁷.

Про надзвичайно важливу і життєво небезпечну дипломатичну місію Івана Черняка йдеться у цілому абзаці грамоти російського царя Петра I гетьманові Івану Скоропадському від 26 травня 1709 р.: “Запорожцы знатного бунчужного товарища Ивана Черняка, который по нашему великого государя указу послан от тебя, подданого нашего гетмана Ивана Ильича, к хану крымскому со объявлением о избрании твоём на гетьманство, по возвращении его из Крыма, не токмо что в Сече задержали, но в явственной раде Костка Гордеенко его бил смертным боем и потом с Кошу отослали к изменнику Мазепе, которой и до днесь в оковах у него изменника держится”¹⁴⁸. Про ці ж події йдеться і в листі Пилипа Орлика до Стефана Яворського¹⁴⁹.

Після того, як Іван Мазепа був підданий анафемі, частина маєтностей його прибічника, наказного Полтавського полковника Г. Герцика, була передана гетьманом І. Скоропадським новому Полтавському полковнику, Івану Леонтійовичу Черняку. Між іншим, таким чином у його власності опинились Нефороща (Нехвороща), слобода Василівка, млини на Орелі, Крутобережний ліс тощо¹⁵⁰. І це при тому, що і Іван Мазепа під час свого гетьманування не оминав тоді ще полкового писаря І.Л. Черняка даруванням маєтностей. Зокрема, саме Мазепа у 1693 р. затвердив за Черняком половину с. Рибці¹⁵¹.

Важливо, що збереглися іменні списки посполитих підданих, які належали І.Л. Черняку, так саме як і списки підданих деяких інших представників роду Черняків¹⁵².

Будучи великим землевласником, Іван Леонтійович Черняк був добре відомий як щедрий жертвувач на користь храмів і монастирів.

Зокрема, 1719 р. полковник Іван Черняк передав Пивогірському монастирю свої “вотчинні” млини¹⁵³. 6 серпня

¹⁴⁷ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. 3. — Львів: Світ, 1992. — С. 260 – 264; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів Т. 1.–К.,1998.–С.553 – 554.

¹⁴⁸ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4 зв.

¹⁴⁹ Основа. — 1862. — Октябрь. — С. 1 – 28.

¹⁵⁰ Мицик Ю. З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2001. — № 6. — С. 34 – 35; Мицик Ю. Царичанка козацька. — К.: Генеза, 2004. — С. 33 – 34.

¹⁵¹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.— Ф.Х. — №8476. — Арк. 18; Кривошея В. Старшинський корпус козацького війська гетьмана Мазепи // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць. — Запоріжжя, 2003. — С. 44.

¹⁵² Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. — Полтава: АСМІ, 2007. — 400 с.

¹⁵³ Троцкий П. Пустынно-Николаевский монастырь // Труды Киевской духовной Академии. — 1878. — № 9. — С. 624 – 625; Вирський Д. “Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С.

1719 р. Іван Черняк, виконуючи волю покійної дружини, подарував Нефорощанському монастиреві свій млин на р. Орель, місцевий Баранівський лісок і леваду¹⁵⁴. 9 серпня 1719 р. рід “его милости пана полковника Полтавского полку Ивана Леонтиевича Черняка” був внесений до Поминального синодику Нефорощанського (Нехворощанського) запорозького монастиря. Цей синодик був знайдений і опублікований Д. І. Яворницьким¹⁵⁵.

З ім'ям І. Черняка тісно пов'язана історія Пушкарьовського Вознесенського монастиря. Сам монастир за благословенням архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря збудований в Полтаві в урочищі Мазуровці в останній чверті XVII ст. Тоді за монастирською Покровською трапезною церквою названий Покровським Полтавським жіночим монастирем. Він знаходився в Полтаві до 1721 р. У тому році Полтавський полковник І. Черняк своїм коштом переніс монастир на власну землю в село Пушкарьовку, на відстані трьох верст від Полтави. Відтоді і до 1762 р. монастир називався Покровським Пушкарьовським¹⁵⁶.

У 1722 р. саме полковнику І. Черняку Петро І віддав наказ організувати таємну розвідку в Криму з метою з'ясування намірів татар і турків¹⁵⁷.

У тому ж році І. Черняк вже вдруге разом із козаками (згідно із Лизогубівським літописом, кількість цих козаків, які знаходились при Черняку, становила 10.000)¹⁵⁸ поїхав до Ладози працювати на будівництві каналу, який мав з'єднати це озеро з Санкт-Петербургом. Звідти він написав донесення до Сенату, в якому описував важкі умови праці українських козаків¹⁵⁹. Під час робіт на Ладозі І. Черняк у тому ж році й помер¹⁶⁰.

Великою повагою у Харківському полку користувався син Полтавського полковника Л.І. Черняка, Пилип Леонтійович Черняк (Чернеченко) – осавул полку в другій половині 80-х рр. XVII ст., Тишківський сотник. На початку XVIII ст. підписував першим всі чолобитні цареві. З кінця 90-х рр. XVII ст. – священник Богородицької парафії в Тишках. Збудував у Тишках разом із своїм сином Яковом новий храм. Мав багато земельної власності довкола

272.

¹⁵⁴ Мицик Ю. Царичанка козацька. – К.: Генеза, 2004. – С. 52.

¹⁵⁵ Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків // Яворницький Д. Твори у 20 томах. – Т. І. – К.; Запоріжжя: “Тандем – У”, 2004. – С. 193.

¹⁵⁶ Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник: І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – С. 450.

¹⁵⁷ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. 3. – Львів: Світ, 1992. – С. 348.

¹⁵⁸ Лизогубівський літопис // Ресурс доступу: <http://www.litopys.org.ua/sborlet/sborlet02.htm#page69>

¹⁵⁹ Ресурс доступу: <http://www.ruthenia.info/txt/grushevs/istukr/Part5.html>; <http://www.litopys.org.ua/scherer/sher03.htm>

¹⁶⁰ Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722 – 23 годы // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1898. – Кн.12. – Отд. 3.

Тишків і Липців, маєтності в Полтавському полку, в Мерефі, Іванівці, Удах¹⁶¹.

Інший козак, П. Черняк, звертає на себе увагу через те, що тоді як переважна більшість старшин його полку розпочинала службу у віці 13 – 17 років, він, як свідчить перепис Харківського полку 1759 р., розпочав службу в три [!!!] роки¹⁶².

Вище мова йшла лише про представників козацького роду Черняків чоловічої статі. Втім, і жінки цього роду залишили свій слід у історії. Перш за все — своїми шлюбами, завдяки яким Черняки з'єднувались родинними зв'язками з не менш відомими в Україні сімейними “кланами”. Подібні ж зв'язки виникали і дещо іншим шляхом. Достатньо згадати вдову Липецького сотника Івана Пилиповича Черняка, Палашку (?-1729 – 1749–?), яка з'єдналась другим шлюбом із Матвієм Прокоповичем Куликовським (1710 (1711–?) – кінець XVIII ст.) – спадкоємцем Харківського полковника, представником однієї із найбагатших родин Слобідської України. Сам Матвій Прокопович Куликовський був останнім Харківським полковником, а після ліквідації полкового поділу Слобожанщини був обраний предводителем дворянства Харківської округи. Приданим Палашки Черняк у цьому шлюбі, між іншим, було с. Ракитне, яке стало родовим маєтком Куликовських¹⁶³.

Інформація щодо козаків Черняків зберігається не лише в архівних документах та історичній літературі, але і в переказах деяких наших сучасників — носіїв цього прізвища. Напевно, найбільш цікавими і сенсаційними є дані, повідомлені колишнім заступником директора з навчальної частини Херсонського медичного коледжу Миколою Петровичем Черняком. Близько двох років тому він дав інтерв'ю одному з Internet-видань¹⁶⁴, через яке нам і вдалося відшукати сліди М.П.Черняка, який переїхав з Херсона до Харкова і нині є прикованим до ліжка. В ході спілкування Микола Петрович переказав і доповнив інформацію, надану ним раніше херсонському кореспонденту.

За М.П.Черняком, американські президенти Теодор і Франклін Делано Рузвельти походять саме з роду запорозького козака Черняка.

Свого часу цей козак отримав прізвисько — Рузвелет або Руссовелет. А справа, за переказом М.П.Черняка, відбувалась так:

¹⁶¹ Маслійчук В.Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654 – 1706 рр. — Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. — С. 63 – 64, 96.

¹⁶² ЦДІАУК. — Ф. 1725. — Спр. 467. — Арк. 5. Це ж відмічає і сучасний дослідник В.Л. Маслійчук Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. — Харків: Харківський приватний музей мистецтва, 2007. — С. 94.

¹⁶³ История рода дворян Куликовских // Ресурс доступу: <http://www.rakitnoe.mrezha.ru/history.html>; Маслійчук В.Л. Політика російського уряду щодо слобідського козацтва у XVIII ст. // Історія Українського козацтва Нариси У 2 т. / Редкол: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2006. — Т. 1. — С. 677.

¹⁶⁴ Стеценко Е. Президенты из шаровар? Рузвельты — потомки старинного казацкого рода // Ресурс доступу: <http://www.versii.com/telegraf/material.php?id=5760&nomer=280>

“Как-то на одном из привалов казаки, поснимав свои свитки, заснули мертвецким сном. Вдруг неожиданно прозвучал сигнал тревоги. Впопыхах один из моих предков по фамилии Черняк вскочил на коня, не успев набросить на себя жупан (свитку). Когда тревога улеглась и наскок кочевников был успешно отбит, казак Черняк при построении оказался голым. Тут же старшина кинул клич: “Одежду Черняку”. Быстро отыскиали что-то типа пиджака (сюртука), причем явно не украинского покроя, и передали Черняку, который в него тотчас и облачился. Но так как все Черняки отличались мощным сложением и завидным ростом, а сюртук явно был мал, он сразу же лопнул по всем швам. По рядам прокатился здоровый казацкий хохот (казаки были весьма охочими до разного рода шуток). “Руз (пиджак – на вятском наречии: среди казаков было немало выходцев из России) – велет (большой, великан — в переводе с украинского)”, — загоготали казаки. Так и пристало к Чернякам это прозвище — Рузвелет или Руссовелет”.

Це нібито відбулось наприкінці XVI ст. А в XVII ст., за царювання Олексія Михайловича Романова, кілька козаків Черняків (Микола, Яків і Георгій – ці імена були традиційними і передавались із покоління в покоління) були направлені до Архангельська навчатись корабельній справі. Звідти вони перебрались до Голландії, де своє “родове” прізвисько Рузвелет перетворили на прізвище Рузвельт, згодом емігрували до Північної Америки. Там Микола Черняк (Рузвельт) почав вже йменуватись Клаусом, став родоначальником двох гілок роду, з яких і вийшли американські президенти Теодор і Франклін Делано Рузвельти.

Цікаво, що М.П.Черняк, навіть, спробував відшукати підтвердження чи спростування версії, викладеної вище. Нажаль, при цьому він спирався лише на російські переклади книг про американських президентів. Микола Петрович повідомляє: “Сам Франклин Рузвельт (к слову, многие американцы включают его в четверку самых великих президентов Америки, причем в этом списке, куда входят Авраам Линкольн, Джордж Вашингтон и Вудро Вильсон, Рузвельта нередко ставят на первое место) не любил распространяться о своих предках. Вот что, например, он написал в 1935 году в ответ газете “Джуиш кроникл”, когда оттуда направили письмо президенту с вопросом - не происходит ли Франклин Рузвельт из евреев: “Мои познания о происхождении семьи Рузвельтов в Соединенных Штатах ограничиваются тем, что все ее ветви, очевидно, восходят к Клаусу Рузвельту, который приехал из Голландии незадолго до 1643 года. Я не имею ни малейшего понятия, где он жил в Голландии и кто его родители... Откровенно говоря, у меня никогда не было ни времени, ни желания проследить генеалогию нашей семьи по ту сторону Атлантики до ее отъезда сюда, то есть примерно триста лет назад. Пусть в отдаленном прошлом Рузвельты были евреями или католиками, или протестантами, меня

больше интересует не это, а то, были ли они хорошими гражданами и верили ли в Бога. Надеюсь, что это так". "Обычно американские историки и биографы Рузвельтов рассказывают об их предках с того момента, когда первый Рузвельт ступил на берег Америки. Отпрыски Клауса и его сына Николаса занимались предпринимательством и, в общем-то, ничем особым себя не прославили. Спустя 100 лет после появления Клауса Рузвельта в Северной Америке, в конце XVIII века, во времена правления Екатерины II, один из его правнуков — Николай Черняк — вернулся в Россию и стал служить при дворе императрицы, был возведен в дворянское звание. С его внуком Кононом (он родился в 1848 году, на 10 лет раньше Теодора Рузвельта) связана наша родовая ветвь. После окончания биологического факультета Петербургского университета он познакомился и близко сошелся с Бальтазаром Скадовским. Вместе с ним он приехал на юг России, где занял место управляющего поместьями Скадовских. Скадовские были богатейшими землевладельцами, родственники известных Фальц-Фейнов. Надо сказать, что все Черняки отличались живым, пытливым умом и деятельным характером, так что не удивительно, что, будучи правой рукой Скадовского, Конон Черняк благодаря энергичности и предприимчивости вскоре сумел сколотить приличное состояние. Вместе со Скадовским он строил город Скадовск, судходную бухту, занимался разведением тонкорунных овец... В Петербурге он женился на девице из семьи Кони, которая родила ему целую кучу детишек — 17. Одним из них был мой дед, Марко. Конон был красивый, сильный, прекрасно образованный человек, свободно владел немецким, французским, английским языками".

У бесіди з нами М.П.Черняк повідомив, що, на жаль, у нього немає документів, які б підтверджували наведену вище історію. Дані про козацькі корені, про родинні зв'язки із американськими Рузвельтами передавались в їхній сім'ї усно. Зокрема, він сам вперше їх почув у 1953 р. від двоюрідної сестри свого прадіда (того самого Конона) — Ірини (за чоловіком — Кисляк), якій тоді мав близько 70-ти років.

Але повернемось до інформації про Черняків, що віднайдена в документах.

За козацьких часів на запорозькі землі прибували переселенці з інших українських територій, і серед цих новоприбулих були і Черняки. Зокрема, станом на 1756 р. в Кодацькій паланці, в селі Кам'янському жив Антон Черняк, виходець із містечка Крилова¹⁶⁵, а в селі Тарамському — Олекса Черняк, виходець з містечка Власівки Власівської сотні Миргородського полку¹⁶⁶.

І після ліквідації у 1775 р. Вольностей Війська Запорозького на колишніх козацьких землях продовжували жити Черняки. Ціком ймовірно, що багато хто з них походив саме з козаків.

¹⁶⁵ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 239.

¹⁶⁶ Там само. — Арк. 243.

Досліджуючи метричні книги церкви Олександрівської фортеці (тепер – м. Запоріжжя) 1770-х рр., Я.П. Новицький знайшов запис: “Сосланный за вину на поселение колодник Максим Черняк вступил в брак со вдовою той же крепости в остроге каторжною женою”¹⁶⁷.

Єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій (Макар'євський) писав про те, що в 1793 р. Терентій Черняк був титарем (церковним старостою), який будував храм в ім'я Св. Георгія у слободі Підгородній, влаштованій на місці старожитніх козацьких маєтностей¹⁶⁸.

У Відомостях про міста Чернігівської губернії 1810 р. знаходимо кілька згадок про купця Василя Черняка¹⁶⁹.

10 січня 1819 р. в указі Катеринославського губернського правління повідомлялося про Сенатський указ, яким чин колезького реєстратора надавався Івану Черняку¹⁷⁰. В джерелах збереглися дані про колезького реєстратора Якова Михайловича Черняка – у 1827 р. співвласника поселень Скотовате та Іванівка¹⁷¹. Базуючись на документальних джерелах, Ю.П. Князьков пише одразу про кількох представників роду Черняків, які в різні часи володіли селом Іванівка¹⁷² (тепер – Запорізька область).

У спогадах німецького вченого-гуманіста професора державного історіографа Крістофа-Дітріха фон Роммеля (1781–1859 рр.) описується “гостинна малоруська родина Чернових”¹⁷³, причому сучасні дослідники припускають¹⁷⁴, що йдеться саме про дворянський рід Черняків який мешкав на Харківщині, в Новій Водолазі¹⁷⁵.

¹⁶⁷ История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 гг. //Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. – Запоріжжя: ПП “Тандем”, 2007. – С. 214.

¹⁶⁸ Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ: ВАТ “Дніпрокнига”, 2000. – С. 647.

¹⁶⁹ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 263.

¹⁷⁰ Державний архів Запорізької області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 36 – 37.

¹⁷¹ Нариси з історії запорозьких козаків та Південної України // Яворницький Д. Твори у 20 томах. – Т. I. – К.; Запоріжжя: “Тандем – У”, 2004. – С. 334.

¹⁷² Іванівка – к. село згодом хутір за 0,7 км на сх. від рч. Солоні (л. Верхньої Терси) і за 1,2 км на пд.-зх. від пн.-зх. окол. суч. с. Новомиргородки. Засноване в першій половині XIX ст. У 1850 р. власність колезького реєстратора Івана Івановича Черняка Селобуло засновано його батьком прапорщиком Іваном Черняком. Назва за ім'ям засновника. В 1850 р. в селі було 22 жит., на поч. XX ст. це хутір з одного двора. У 1913 р. власність Параскеви Черняк. З поч. 1920-х рр. заселявся знов. У 1926 р. – 43 жит. З 1930-х рр. не згадується. В джерелах: д. Івановка (1850, 16, 10; 1861, 8), хут. Івановка (1888; 1913), хут. Черняк (1910), хут. НовоІванівський (1928).

¹⁷³ Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час. “Україна в записках мандрівників і мемуарах” (Вип. 1) /Східний інститут українознавства ім. Ковальських НАН України Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Майдан, 2001. – С. 136 – 137.

¹⁷⁴ Там само – С. 218.

¹⁷⁵ Державний архів Харківської області. – Ф. 284. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 6.

Вже в часи “громадянської війни” на запорозьких, колишніх козацьких, землях гриміла слава Макса Черняка¹⁷⁶ – анархіста, сподвижника Батьки Махна, начальника махновської контррозвідки, махновського намісника м. Бердянська, керівника відомого Льови Задова.

Наприкінці цієї розвідки зазначимо, що пошук інформації про козаків Черняків триває і є ще далеким до завершення. Напевно, подальша евристична робота може дати вельми цікаві результати.

Igor Lyman

The Cossacks kin of Chernyaks in history of Ukraine, Russia, USA

The article is result of searching the information on the Ukrainian Cossacks kin of Chernyaks. The data on more than thirty Cossacks Chernnyaks are given.

УДК 94 (477) “17”

Геннадій Шпитальов

ПИТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ І ТАКТИКИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН XVIII ст. (закінчення¹⁷⁷)

У статті розглянуті особливості тактики запорозької флотилії, а також комплектування, озброєння і тактики тогочасних збройних формувань Османської імперії з якою вели боротьбу запорожці. З’ясовано, що у військовому мистецтві запорозького козацтва у XVIII ст., як і раніше, синтезувалися бойові традиції християнського і мусульманського світів для ефективного протистояння противнику.

У попередньому випуску ми розглянули організаційно-функціональну структуру, принципи комплектації, управління, озброєння і забезпечення Війська Запорозького Низового, а також тактику запорозької кінноти. Наразі ми розглянемо питання застосування запорожцями ручної вогнепальної зброї й артилерії, а також особливості тактики запорозької флотилії. Крім того, вважаємо доцільним з’ясувати особливості комплектування, озброєння і тактики тогочасних збройних формувань Османської імперії.

Впродовж усього XVIII ст. іррегулярні війська суттєво програвали регулярним, головним чином, у якості вогнепальної зброї.

Гладкоствольні ударно-кремінні (куркові) рушниці, які з’явилися наприкінці XVII ст. і перебували на озброєнні європейських армій до початку XIX століття, мали дальність стрільби 250-300 м, калібр – близько 10-20 мм, вагу – до 5 кг,

¹⁷⁶ Чоп В.М., Лиман І.І. “Вольный Бердянск”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 рр.). – Запоріжжя РА “Тандем-У”, 2007. – 478 с.

¹⁷⁷ Початок у “Чорноморській минувшині”. – Одеса, 2007. – Вип.2. – С.35-49.

скорострільність – один постріл за хвилину і прицільність по груповій цілі – до 150 м. Найбільша ефективність вогню була на дистанціях 50-80 м. Заряджалися такі рушниці у XVIII столітті за допомогою паперових патронів. Кінець патрона треба було відкусити і насипати порох на полку замка, після чого, закривши замок, висипати заряд з кулею в отвір ствола і прибити заряд міцним ударом шомпола. У середині XVIII століття завдяки вдосконаленню патронного заряджання і початку застосування залізних шомполів, скорострільність рушниць регулярних підрозділів збільшилась до 4-5 пострілів за хвилину. У цей же час почали поширюватися рушниці з вигнутими прикладами і нарізними стволами, що дозволяло вести прицільний вогонь¹⁷⁸.

Зважаючи на те, що козаки мали рушниці різних зразків і калібрів, в отвір ствола кожної рушниці або пістоля треба було сипати різну кількість пороху і вкладати відповідну калібру кулю. Якщо ж куля була меншою за отвір ствола, її мали загортати в конопляне прядиво або паклю, а вже потім забивати в рушницю. На це витрачалося багато часу. Через це козаки (як піхотинці, так і кавалеристи) мали компенсувати цей недолік збільшенням кількості зброї кожного окремого бійця, що мало підвищувати вогневу міць підрозділів.

В артилерійській справі Запорозького війська також було помітне відставання. Розглянемо це питання в контексті розвитку російської артилерії.

Слід зазначити, що у досліджуваній нами період гармати заряджалися картузним способом. Картуз являв собою мішок, в якому знаходився бойовий заряд, піддон, ядро або картеч. Картузне заряджання було двох видів – унітарне і роздільне. При комплектації унітарного заряду в мішок клалась відповідна калібру кількість пороху і заряд картечі. Роздільне зарядження передбачало лише картуз з порохом і піддоном, оскільки для кожного окремого пострілу потрібна була відповідна кількість пороху, щоб не спалювати зайвого й прицільно вражати супротивника на кожній окремо взятій дистанції. Бойові заряди поділялись на повні і малі. Вага бойового заряду залежала від ваги ядра або картечі. Ядра, гранати і бомби подавались в отвір ствола окремо. Картузи для бойових зарядів виготовлялися з вовни, яка під час пострілу згорала і не залишала тліючих залишків. Запалювався бойовий заряд за допомогою тліючого фітиля або спеціальної запалювальної свічки¹⁷⁹.

¹⁷⁸ Жилин П.А. История военного искусства. – М., 1986. – С. 33; Шокарев Ю.В. Ручное огнестрельное оружие русской армии XVIII века // Исторический музей.Труды. – Вып.59. – М., 1987. – С. 18-50; Шпитальов Г.Г. Традиції військового мистецтва запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах XVIII століття // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури”. – Запоріжжя, 1997. – С. 152-158.

¹⁷⁹ Агренич А.А. От камня до современного снаряда. – М., 1954. – С. 49-51.

Артилерія російської армії, починаючи з 20-х рр. XVIII ст., мала найсучасніші гармати і була кращою в Європі. Гармати могли бити снарядами (ядрами, бомбами) на дистанцію 1500 – 2000 м. Найбільш ефективний вогонь снарядами гармати вели на дистанцію 250 м, а картеччю (і брандкугелями на флоті) – до 150 м. Похідний бойовий запас кожної армійської гармати становив 120 снарядів і 30 картузів картечі¹⁸⁰. У 1758 р. в російській армії головним засобом знищення живої сили супротивника стали розривні снаряди (гранати) польової артилерії, яку складали 8-фунтові “єдинороги” з еліпсоподібними по горизонталі отворами ствола й 10-фунтові та 12-фунтові довгі гаубиці з конічними каморами (могли бити на 4000 м)¹⁸¹. Однак це нововведення не торкнулося артилерії козацьких формувань, гармати яких були здебільшого 3-фунтовими. На Запорозжжі гармати більших калібрів були старого зразка і різнилися за системами. Тому січові артилеристи продовжували застосовувати лише ядра і картеч. За своєю якістю запорозькі гармати скоріше були не зброєю, а військовими клейнодами. Траплялося, що під час боїв ці гармати розривалися. Для виконання запорожцями військових операцій російська сторона передавала Кошу гармати (зазвичай найгірші) із найближчих до Січі російських фортець.

Фальконети, які становили більшу частину артилерії Війська Запорозького Низового, були знаряддями ближнього бою і могли ефективно вражати супротивника на відстані до 50 м на суші (з лафета) і на 25 м на воді (з вертлюги, що кріпилась на човні). У 1770 р. військовий старшина Данило Третяк, який очолював запорозьку флотилію, у рапорті, поданому до Січового Коша, просив прислати для операцій на суші дві 6-фунтові гармати, “бо без таких гармат нам вкрай скрутно; наявні ж у нас гармати дуже близько підпускають приступ неприятельський”¹⁸².

У піхотних і кавалерійських з'єднаннях російської армії фальконети являли собою полкову (легку) артилерію і використовувалися лише для відбиття атак супротивника, здебільшого по кутах піхотного каре, на валах табору або поміж возами вагенбургу. (Кожен регулярний піхотний полк російської армії мав дві 3-фунтові гармати і чотири 6-фунтові мортири, а кавалерійський полк – одну 3-фунтову гармату і дві 6-фунтові мортири. Згодом у полках число 3-фунтових гармат подвоїли, а мортири залишилися лише в облоговій артилерії). Через малий калібр вогнем полкової 3-фунтової артилерії неможливо було маневрувати, і тому російське командування не надавало їй значення у полі.

¹⁸⁰ Коробков Н. Семилетняя война. Действия России с 1756 по 1762 год. – М., 1940. – С. 73.

¹⁸¹ Там само. – С. 74-75.

¹⁸² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 130.

Озброєння запорозьких човнів саме фальконетами пояснюється тим, що за відсутності палуби на запорозьких “дубах” застосування важких польових гармат було практично неможливим. Для цього потрібно було б повністю переобладнати човен і значно зменшити чисельність команди через велику вагу боезапасу, який неодмінно мав становити 100 ядер і 30 зарядів картечі¹⁸³. Та й сама лише 8-фунтова гармата без лафета важила 1,5 т¹⁸⁴. Як видно із січових документів 1770 – 1773 рр., важкі гармати на запорозьких “дубах” лише перевозили, а стрільбу вели з берега (на човні відкат гармати після пострілу був би руйнівним). До того ж за умов обмеженого простору на безпалубному запорозькому човні перезарядити або перенацілити в інший бік 6-фунтову гармату було просто неможливо. У свою чергу на російських і турецьких палубних плавзасобах можна було встановлювати будь-які гармати. Однопалубні бригаїтини, галери, кончебаси і окремі дубель-шлюпки могли мати на своєму озброєнні важкі гармати і мортири.

Аналіз архівних документів (рапортів, звітів, промеморій, журналів, цидул) Війська Запорозького Низового і російської армії дозволяє стверджувати, що, маючи недостатнє артилерійське озброєння (один фальконет на один човен), запорозька флотилія поступалася турецьким суднам у вогневій міці, проте перевага професіоналізму запорозьких артилеристів і, насамперед, стрільців урівноважувала цей недолік. Запорозькі піхотинці під час дій на човнах робили ставку на рушничний вогонь (3-5 рушниць на козака). Причиною великої кількості рушниць у поході, як зазначалося раніше, є різноманітність зразків і калібрів. За браком гармат запорожці широко застосовували гаківниці (довгі крупнокаліберні рушниці), які, на відміну від фальконетів, дозволяли прицільно вражати ціль на значній відстані.

Реконструкція бойових дій запорозької флотилії 1735-1739 і 1769-1774 рр. дозволяє відтворити техніку бою запорозьких піхотинців на човнах. Так, техніка бою запорозьких піхотинців на човнах полягала у тому, щоб якнайшвидше зблизитися із супротивником на дистанцію ураження вогнем і, використовуючи перевагу в кількості вогнепальної зброї, примусити останнього здатися або рятуватися втечею.

Оскільки фальконети були знаряддям ближнього бою, то козаки мали можливість вражати супротивника лише під час самого наближення (з відстані 10-30 м). Як правило, запорозькі артилеристи спершу цілили в район ватерлінії. Ядро розбивало обидва борти судна і вода, потрапляючи всередину, зчиняла паніку

¹⁸³ Там само. – Спр.285, ч.2 – Арк. 120.

¹⁸⁴ Лещинский Л.М. Военные победы и полководцы русского народа.–М., 1959.–С. 17.

серед супротивника. Другий постріл давався картечню по кормі (де знаходився капітан і керманич). Однак все залежало від ситуації.

Рушничний вогонь вівся з носової частини судна десятима-двадцятьма стрільцями. Решта команди була задіяна на веслах для максимального збільшення швидкості. Незначна кількість стрільців пояснюється тим, що тогочасний димний порох застилав керманичу човна видимість. Використовуючи заряджені рушниці гребців, кожен стрілець робив 15-20 прицільних пострілів за хвилину. Перезарядження рушниць у ході бою було доцільним лише при обороні або приготуванні до повторної атаки.

У разі атакування судна, за розмірами рівного запорозькому “дубу”, щільність вогню становила 12-15 куль на один кв.м фронту за хвилину. У разі, якщо п’ять дубів атакували галеру (довжина 40-50 м), щільність рушничного вогню становила 25-30 куль на один кв.м фронту за хвилину. Тривалість такого вогню з розрахунку три рушниці на кожного члена екіпажу човна становила близько однієї хвилини. Але цього часу було досить, щоб, підходячи до ворожого судна, подавити вогневий опір супротивника і зчепитись бортами, після чого гребці кидались на абордаж з холодною зброєю. У разі, якщо з човна вогонь одночасно вели 35-40 козаків, щільність вогню збільшувалась більш ніж удвічі, і вогонь тривав без перезарядження близько 30 секунд, чого для досягнення мети бою було цілком достатньо. Під час боїв із запорозькими човнами турки неодмінно мали нести величезні втрати, адже борти суден з відстані 25-50 м прошивалися кулями наскрізь. Як правило, запорожці зосереджували вогонь по кормовій частині судна супротивника, щоб те втратити управління. Стрільба ядрами була доцільною у тому разі, якщо козаки не мали наміру заволодіти атакованим судном¹⁸⁵.

Таким чином, головними елементами тактики запорозьких човнових команд були: 1) максимальне збільшення швидкості човна під час бою за рахунок збільшення числа гребців; 2) безперервне ведення вогню з носової частини човна декількома стрільцями з рушниць усього екіпажу, насамперед, по кормовій частині судна супротивника; 3) гарматний вогонь по борту судна супротивника при зближенні; 4) стрімкий абордажний бій холодною зброєю; 5) вихід з бою під прикриттям артилерійського і рушничного вогню частини команди, не задіяної на веслах. У ході боротьби з переважаючими силами супротивника на воді головною умовою успіху була швидкоплинність бою. Недостатня вогнева міць

¹⁸⁵ Шпитальов Г.Г. Запорозька флотилія в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 років // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.4. – Запоріжжя, 1999. – С. 134-143; Шпитальов Г.Г. Бойові дії запорозьких човнів у складі Дніпровської воєнної флотилії під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. //Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т.7. – С. 92 – 101.

компенсувалася постійним маневруванням, використанням природних прикриттів, нічної темряви, туману. Характерною рисою тактики запорозьких човнових команд була скритність пересування і раптовість атаки, а головним прийомом – засідка.

Стосовно ведення бойових дій запорозькою піхотою на човнах гребної флотилії, треба зазначити, що вони на той час цілком відповідали тактиці європейської морської піхоти. Так, в Росії морська піхота з'явилася у 1702 р. У штатних розкладах піхотних полків існували команди гребних суден. З 1705 р. з'явилися і полки морської піхоти. Правила дій морських піхотинців на човнах були визначені Морським уставом. Тактика бою на галерах і човнах зводилась до нетривалого рушнично-гарматного обстрілу з короткої дистанції й абордажу¹⁸⁶. За запорозькою піхотою усі знавці воєнної справи того часу визнавали першість у такій тактиці. Так, в ордері генерал-аншефа П.Рум'янцева від 15 червня 1769 р. до кошового отамана Петра Калнишевського стосовно оборони Січі від можливого нападу турецько-татарських військ говорилося, що запорозька піхота супротивника (турків) сама у змозі відігнати і примусити змінити свої наміри, “маючи краще над ним мистецтво як на воді, а особливо на суші”¹⁸⁷.

Щоб зрозуміти принципи воєнного мистецтва запорозького козацтва в боротьбі з турецько-татарськими військами розглянемо устрій і тактику збройних формувань Османської імперії середини XVIII ст.

Упродовж XVI–XVIII ст. Османська імперія не мала регулярної армії. Порівняно з європейськими арміями, турецькі війська являли собою ополчення. Збройні сили Порти складались з двох основних категорій: постійного війська (яничарська піхота й артилерія) та феодалної кінноти – спагів (сипахів), а також військ окремих пашів і правителів васальних держав. Крім того, на початку війни кожен мусульманин, здатний носити зброю, був зобов'язаний вступити до лав армії. До армії скликались добровольці з усякого роду занять і промислів людей, які не мали ніякої науки і практики у військовому ремеслі. Кожен за бажанням і згідно зі своїм майновим станом служив піхотинцем або вершником. Дисципліна в армії була дуже слабкою. З приходом осені значна частина ополченців розпускалась, а найчастіше самовільно розходилась по домівках. Погана організація постачання та нерегулярна платня підривали дисципліну і посилювали дезертирство¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Камалов Х.Х., Носов И.В., Сорокин И.П. Морская пехота. – М., 1957. – С. 5-11.

¹⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 7.

¹⁸⁸ Рассказ Ресми-эфенди, оттоманского министра иностранных дел, о Семилетней борьбе Турции с Россией (1769-1776) /Пер. с турец. //Библиотека для чтения. – Т.124. – С.Пб., 1854. – С.46-128; Игнатьев Н. Взгляд на постепенные изменения в образе действий русских против турок. – С.Пб., 1852. – С.3; Клокман Ю.Р. Фельдмаршал П.Румянцев в период русско-турецкой войны 1768 – 1774 годов. – М., 1951. – С. 46.

Кращою частиною турецької армії залишалась яничарська піхота. Упродовж XVIII ст. яничарський корпус відрізнявся одноманітністю озброєння: мушкет, пістоль, ятаган і кинджал. На озброєнні яничарів були довгі рушниці з присошками і дерев'яними шомполами. Швидко зарядити таку рушницю не було жодної можливості. Хоча кулі летіли на значну відстань, проте в більшості випадків посилались “на вдачу” і завдавали супротивнику незначної шкоди. Через це яничари віддавали перевагу ятаганам і під час боїв намагались щонайшвидше зблизитись з супротивником для ближнього бою¹⁸⁹.

З кінця XVII ст. принцип комплектування яничарського корпусу почав порушуватись. До лав яничар стали записуватись одружені мусульмани, які бажали користуватись привілеями яничарського звання лише для того, щоб забезпечити собі особисту та майнову безпеку і вільно вести торгівлю¹⁹⁰. Тісний зв'язок з цивільними умовами життя та поєднання з воєнною службою інших занять розхитало дисципліну яничарського корпусу і привело до відчутного зниження боєздатності. Якщо проводити аналогії, то у XVIII ст. яничари являли собою військове формування за бойовими якостями подібно до російських стрільців XVI – XVII ст.

Турецька кіннота була озброєна, головним чином, холодною зброєю (шаблі, дротики, луки і стріли, списи, тесаки тощо). Із захисних обладунків заможних вершників – улuffedжів, які у бою завжди складали першу шеренгу бойового строю спагів, зберігалися щити, куяки (комбінований панцир з метелевих пластин і кольчужних кілець), бутурлики (обладунки для ніг вершника), наручі, а на головах місьюрки чи єрихонки з металевими або кольчужними масками. Коні улuffedжів також були захищені обладунками. Ручна вогнепальна зброя в турецькій кінноті застосовувалась рідко¹⁹¹.

Порівняно з арміями європейських країн, де найбільшого розвитку набув важкий тип кінноти, турецька кіннота була легка і рухлива, відзначалася швидкістю і стрімкістю дій. В одиночному бою легкоозброєний спаг, який сидів на коротких стременах (коліна майже на рівні живота), мав перевагу над європейським, оскільки і після падіння з вбитого або пораненого коня завжди зіскакував на ноги і продовжував атакувати. Але турецька кіннота не могла наносити удари по супротивнику у зімкнутому строю, не

¹⁸⁹ Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 гг.: В 2 т. – Т.1: Первые три года войны. – С.Пб., 1906. – С. 91-92; Клокман Ю.Р. Фельдмаршал П. Румянцев в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг. – С. 47.

¹⁹⁰ Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768 – 1774 гг. – С. 48; Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи/Пер. с франц.: В 2 т. – Т.1. – С.Пб., 1737. – С. 5-6.

¹⁹¹ Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи.– С. 29-30; Нолан. История и тактика кавалерии/ Пер. с англ. – С.Пб., 1871.С. 27.

знала лінійної тактики, регулярної європейської кінноти. Регулярна кіннота не витримувала удару турецької лише у тому разі, коли вела вогонь строєм з коня і дозволяла себе атакувати¹⁹².

Головний же принцип тактики турецької кінноти полягав у тому, щоб розладнати лави супротивника, порушити зв'язок та управління і примусити останнього битися у загальній масі. Під час атаки турецькі вершники кидались в атаку на прямо перед собою стоячий фронт супротивника, закриваючи собою можливість діяти піхоті і артилерії. (Кіннота і піхота турецької армії завжди діяли окремо). Під час бою головним завданням турецької кінноти був розрив фронту супротивника для того, щоб, розбившись на невеликі групи, знищувати останнього холодною зброєю. У разі необхідності, вершники саджали позаду себе піхотинців і перевозили на потрібну позицію¹⁹³.

У війнах з європейськими державами турецький уряд повною мірою задіявав молдовське і волоське ополчення. Здавна кожен волох чи молдаван виступав у похід, маючи двох-трьох коней. Сідла на конях були без стремен і без лук. Ніяких захисних обладунків вершники не мали. Озброєння складалося з рушниці, пістолів, короткої шаблі, списа і дротиків. У найбідніших ополченців залишалися на озброєнні лук і стріли¹⁹⁴. Спосіб ведення бойових дій був подібним козацькому.

Окремо зупинимось на кінноті Кримського ханства.

Російський генералітет не вважав татарську (ногайську) кінноту серйозною силою. Так, у 1770 р. в настанові генерал-аншефа П.Паніна солдатам і офіцерам своєї армії говорилося, що татари не навчені “жодному регулярству” і покорі своїм начальникам, не мають вогнепальної зброї, а також і холодна зброя їх, особливо у зимовий період, не може завдати серйозної шкоди, бо наконечники їхніх стріл у більшості випадків кістяні, а списи являють собою дерев'яні ратища, загострені на вогні, й усе це воїнство не що інше, як “юрба дурних мужиків на слабких і зморених конях, здатна лише сільських баб лякати та маєток пограбувати, тремтячи від зустрічі з добре озброєними кавалеристами”¹⁹⁵. І справді, шаблю, рушницю і пістолі мали лише

¹⁹² Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768 – 1774 гг. – С. 49; Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.2. – С.Пб., 1737. – С. 51-78; Нолан. История и тактика кавалерии. – С. 28; Петров А.Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства. – В 2 т. – Т.1: Война 1769 – 1774 гг. – С.Пб., 1893. – С. 45.

¹⁹³ Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 гг. – С. 70-72; Ибрагим-эфенди, муттеферик. Изображение тактики или искусной образ войск установления/Пер. с турец. – С.Пб., 1777. – С. 88-92; Нолан. История и тактика кавалерии. – С. 27-28.

¹⁹⁴ Тараторин В.В. Конница на войне. История кавалерии с древнейших времён до эпохи наполеоновских войн. – Минск, 1999. – С. 292.

¹⁹⁵ Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Кн.3. – С.Пб., 1891. – Приложения, С. 40.

заможні татари. Більшість війська була озброєна луком, двома десятками стріл і списом. Коні не мали підков, а сідла – стремен, що знижувало ударну міць татарських підрозділів під час атаки. На повному скаку татарський лучник вражав ціль на 100 кроків без промаху. Дугою татарські стріли летіли до 500 м (удвічі далі ніж кулі, випущені по фронту супротивника з гладкоствольних рушниць). Незважаючи на низький рівень озброєння, татарська кіннота була мобільною і найбільш пристосованою для дій у степу. Кожен татарський воїн у поході мав трьох коней, які відрізнялися своєю витривалістю і легко долали 30-40 верст без відпочинку. За день орда долала 70-100 верст. Виконуючи бойову службу, воїн міг чотири доби нічого не їсти і не спати. Їжею для татар було борошно, змішане зі свіжою кінською кров'ю, і м'ясо ослаблених або поранених коней¹⁹⁶.

У воєнні походи ходили, головним чином, ногайці. Кримчаки складали зовсім незначну частину війська і замість особистої участі у поході вносили в ханську казну гроші. За кількістю учасників походи поділялись на три види: великий (сефері) здійснювався під проводом хана –брало участь до 100 000 воїнів; середній (чапулі) – до 50 000 вершників, очолюваних одним із беїв; малий (бешбаш) – до 10000 вершників, очолюваних мурзою¹⁹⁷.

Упродовж декількох століть тактика татар практично не зазнала змін. У ході бою татари намагалися за допомогою чисельної переваги оточити супротивника і примусити його здатися в полон. Головним елементом татарської тактики був удаваний відступ, під час якого вершники несподівано для супротивника розвертали коней, пускали в переслідувачів хмари стріл, а потім атакували розладнані ряди¹⁹⁸. Татарські вершники могли шикуватися в ряди і атакувати лавою. Але татарська кіннота не могла бути ударною силою у відкритому бою. Незвиклі до гарматної і рушничної стрільби коні після першого ж залпу регулярного супротивника осідали від переляку. Це призводило до “збиття” татарської лави практично за декілька десятків кроків до ворожого фронту. В цей час татарське військо було безпорадним і зазнавало великих втрат як від вогню, так і від кавалерійського удару супротивника. (У тактиці регулярної кавалерії того часу практикувався залп першою шеренгою з коня, з подальшою шабельною атакою з місця). Тому функціями татарської кінноти в турецькій армії була розвідка і переслідування. Під час баталій татари атакували лише окремі кавалерійські загони: оточували їх з усіх боків і, закидаючи

¹⁹⁶ С.Е. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года на Новую Сербию // Киевская старина. – К., 1883. – Кн.7. – С. 162; Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 23.

¹⁹⁷ Возгин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 159-162.

¹⁹⁸ Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 гг. – С. 104.

стрілами, давили своєю масою. Регулярні війська у ході бою з татарами могли лише відкинути їх вогнем або тимчасово витіснити з певної місцевості. Переслідувати ж татар могли лише легкі іррегулярні війська.

Командування Османської імперії значне місце відводило діям своєї кінноти, яка у будь-який час готова чинити набіги на ворожу територію, грабуючи і спустошуючи області, міста та селища і, не даючи супротивнику спокою, відбирати у нього засоби до відновлення своїх втрат, перехоплювати конвої і робити прикордонні області непридатними до воєнних приготувань на наступний рік. Командувачам армій ставилося в обов'язок уникати генерального бою, постійно непокоячи супротивника, віддаляти його від лісів, рік і селищ подалі у степ на відкриту місцевість, стомлюючи і перерізаючи комунікації¹⁹⁹.

У битвах турецьке військо завжди проводило удари з великим запалом, для того щоб регулярні війська не встигли завдати шкоди вогнем. Виходячи з попереднього досвіду у боротьбі з європейськими арміями, турки помітили, що солдати у першій лінії, будучи охоплені жахом від крику і стрімких дій мусульман, "у замішанні від небезпеки, тремтячими руками стріляють, а потім перебувають в заціпенінні і, випускаючи рушниці з рук своїх, подаються у тил, лишившись відчуттів"²⁰⁰. У той же час регулярні та іррегулярні війська росіян, як і західноєвропейські армії, мали безперечну перевагу над мусульманами в озброєнні, організації і дисципліні. З огляду на це, для досягнення перемоги у турків залишався лише один засіб – несподівано напасти на супротивника під час походу, відпочинку або на початку облаштування табору, щоб не дати супротивнику часу зачинитися у Вагенбурзі²⁰¹.

Торкаючись турецької тактики, П.Панін відмічав, що бойовий порядок турецької армії не такий, щоб вражати супротивника рушничним вогнем, бо шикується піхота у занадто товстий фронт, з якого крім передніх трьох шеренг без убивства своїх же людей з рушниць стріляти ніяким чином не можна, через що турки мають звичай з товстих своїх куп вистріливши вгору для одного лише звуку, кидати рушниці на ремінь за плече, і, вихопивши з піхов шаблі і кинджали, бігти прямо на фронт супротивника з жахливим криком, розраховуючи на те, щоб останній коливанням від переляку втратив ряди і шеренги. Достатньо було дозволити туркам прорвати каре лише в одному місці, як це неодмінно вело до знищення всього підрозділу²⁰².

Суттєвими недоліками бойових якостей турецького війська було те, що під час бою воїни залишали свої місця для пограбування вбитих

¹⁹⁹ Ибрагим-эфенди, муттеферик. Изображение тактики. – С. 89-93.

²⁰⁰ Там само. – С. 90.

²⁰¹ Там само. – С. 86-87.

²⁰² Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Кн.3. – С.37-38, 41, приложения.

супротивників чи то відрізання у них голів (за що отримували грошову винагороду), а також виносили своїх вбитих і поранених (на кожного вбитого і пораненого припадало декілька чоловік). Крім того, мусульмани часто перед боєм “для запалу” вживали опіум і будь-яка несподіванка призводила до паніки і втечі з поля цілого підрозділу²⁰³.

Туреччина мала величезний артилерійський парк, більша частина якого складалась з гармат фортечної артилерії, яка була найбільш відсталим видом артилерії в Європі. Поряд з чавунними ядрами у польовій артилерії застосовували кам'яні (а то і просто каміння), а гармати відрізнялись великою різноманітністю зразків і калібрів, були малорухливими та не могли маневрувати²⁰⁴. Так, у битві під Ставучанами в 1739 р. турки, випустивши 100 зарядів, вбили одного коня з обозу росіян, а за весь час битви росіяни втратили від вогню супротивника лише 13 чоловік²⁰⁵. У 1770 р. П.Панін стосовно турецької артилерії писав: “каноніри їх з таким невмінням, що зовсім не мають способу гармати свої по супротивнику націлювати, як і в різні боки розвертати, від чого гармати їх, через дуже рідке розвертання в різні боки і без постійного націлювання, стріляють по одному і тому ж місцю, по якому і починають, і дуже мало, або так би мовити, майже ніякої шкоди супротивнику не роблять”²⁰⁶. Турецька полкова (легка) артилерія, більша частина якої була безлафетною й усановлювалась на верблюдах, у реальних бойових умовах взагалі була обузою для армії, бо такі гармати неможливо було швидко заряджати, а тим більше, вести з них прицільний вогонь²⁰⁷.

Турецький флот у XVIII ст. складався з величезної кількості вітрильників і гребних суден. Проте переважна більшість плавзасобів не була пристосована для бойових дій. Турецькі екіпажі складались здебільшого з випадкових людей, призваних на службу лише з початком війни. Новоприбулі часто були зовсім далекі від воєнно-морської справи. Частина з них тікала з кораблів у першому ж порту. На суднах постійними особами були лише капітан та його помічники. Досвідчені матроси були людьми тимчасовими і переходили з судна на судно у пошуках кращих умов. Упродовж XVIII ст. на турецьких воєнних гребних суднах праця невільників вже майже не застосовувалась. Веслярами були греки, волохи, молдавани і болгари, які відбували військову повинність у воєнний час. Головна функція турецького флоту зводилась до перевезення армійських вантажів і живої сили для підкріплення гарнізонів прибережних фортець. Нестача вітрильників в акваторії Чорного моря компенсувалась

²⁰³ Петров А.Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства. – С. 29, 32.

²⁰⁴ Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.2. – С. 13-20.

²⁰⁵ Баиов А. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 гг. Приложение ко второму тому исторической монографии // Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – С.Пб., 1906. – С. 229, 232.

²⁰⁶ Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Кн.3. – Приложения, С. 40.

²⁰⁷ Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.2. – С.23, 60, 104.

гребними суднами. Суттєву частину турецького флоту становили піратські кораблі мусульман Південного Середземномор'я, які могли покинути ескадру у разі реальної небезпеки з боку супротивника. До того ж на кораблях не було достатньої кількості досвідчених канонірів. У ході бою ядра часто трошили свої ж судна²⁰⁸.

Суттєву роль відігравав той факт, що населення Османської імперії, меншість якого становили турки, не хотіло брати участь у збройних змаганнях Росії і Порту. До того ж християнське населення Османської імперії підтримувало дії Росії. Молдавани, волохи, болгари, греки та серби, які відбували службу на турецькому флоті, не виявляли великого ентузіазму на військовій службі, а в ряді випадків добровільно переходили на бік росіян і воювали проти турків. У свою чергу мусульмани балканських областей, яких під загрозою смерті гнали на війну, у ході боїв шукали порятунку у втечі. Туркам погану послугу робив східний менталітет, який складався з двох яскраво виражених особливостей: з одного боку – це самовпевненість, завзяття і агресивність під час першого натиску; і з другого – розгубленість і паніка у разі невдачі або несподіваної зміни ситуації. Достатньо було поселити паніку в незначній частині загону або ескадри, як паніка охоплювала всю масу. Саме цим і можна пояснити те, що турки і татари рятувалися втечею від набагато меншого за чисельністю супротивника. Отже, успіх запорожців у боях з таким неорганізованим супротивником був цілком закономірним.

Армію Османської імперії неможливо було перемогти в одній або декількох битвах, оскільки у разі тактичного успіху супротивника турки і татари відразу ж залишали поле бою. Особливістю бойових дій російської армії 1771-1774 рр. був відхід від ставки на генеральні битви. Знищення живої сили і нанесення матеріальних збитків з обох боків відбувалося під час "малої" війни. А оскільки запорожцям була добре відома місцевість театру бойових дій, звичаї і мова супротивника, то у ході розвідувально-диверсійних пошуків і влаштування засідок їм не було рівних. Саме цим бойовий досвід запорожців був цінним для росіян.

Таким чином, спосіб бойових дій запорозького козацтва періоду Нової Січі повністю відповідав завданням збройних сил Російської імперії в боротьбі з турецькою армією, а також військовій теорії і практиці Європи. Ефективність тактики запорозьких козаків як на суші, так і на воді пов'язана зі знанням організації і військових традицій супротивника. Саме тому у військовому мистецтві запорозького козацтва в досліджуваній нами період продовжувались синтезуватися бойові традиції християнського і мусульманського світів.

Gennadiy Shpytal'ov

²⁰⁸ Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736–1739 гг.–С.105; Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.1. – С. 107; Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.2. – С. 126.

***The problem of military organization and tactic Zaporozhian the Cossaks during the Nova (New) Sich' period in Russian-Turkish Wars in XVIII century context* (ending)**

In the article it is considered the features of tactic of zaporozcoi flotilla in XVIII c. and also there are the analysis of completing, armament and tacticians of the armed formations in Osmans Empire of that time against which Zaporozhian Cossacks conducted the fight. It was found out, that in military art of Zaporozcogo the Cossacks in the XVIII c., as well as before battle traditions were synthesized on the base of Christian and Moslem experience for effective opposition to the opponent.

УДК 94 (477.74)

Олександр Серета

**ХАНСЬКА УКРАЇНА В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СТРУКТУРІ
СІЛІСТРИНСЬКО-ОЧАКІВСЬКОГО ЕЯЛЕТУ**

В статті на основі архівних і друкованих османсько-турецьких і російських документів показана адміністративно-управлінська структура північних земель Буго-Дністровського межиріччя у XVIII ст. З'ясовано, що крім централізованого османського управління і адміністративно-територіального поділу на каза і санджаки, виокремлювалися декілька фіскально-адміністративних округів (voyvodalik, mukataa) під юрисдикцією Кримського ханства. Однією з таких територій була Ханська Україна, створена на етнічно-релігійній основі з виразною християнською домінантою.

Сілістринсько-Очаківській еялет, як одна з європейських провінцій Османської імперії, на кінець XVII – початок XVIII ст. в своєму внутрішньому територіальному поділі являла собою розгалужену систему адміністративних одиниць з чітко визначеними функціями управління. Від часу заснування еялету в 1593 р., створення цієї адміністративної одиниці відбувається через об'єднання раніше існуючих областей “санджак” (інша назва “ліва”) Західного і Північного Причорномор'я²⁰⁹. Територіальні межі Сілістринсько-Очаківського еялету простягаються від міста Візе в Південно-Східній Фракії до ріки Дніпро (тюрк. Дніпро – “Озен”²¹⁰, цього походить османська назва провінції – Озі еялет (Ozi eyaleti) – О.С.). Санджаки мали поділ на судово-адміністративні округи – “каза”, що вміщували одну або декілька “нахія” – адміністративні райони, які об'єднували села і чіфтіліки (маєтки, хутора).

В Північно-західному Причорномор'ї окрім низки адміністративних одиниць з централізованим османським управлінням існували так звані прикордонні буферні території, відокремлені згодом в фіскально-адміністративні регіони з особливими привілеями. Слабкість османів у контролюванні цих

²⁰⁹ Birken, A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976, p. 86.; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998. – С. 116.

²¹⁰ Абрагамович, З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С.79.

територій та історично домінуюче положення кримських татар в степу змусило Порту надати Кримському ханству більшу половину земель від Дунаю до Бугу на правах відкупу. В свою чергу кримський хан розміщував на цьому просторі численні орди ногайців і в деяких прикордонних областях виділяв землі для козацьких загонів, сформованих з колишніх запорожців і українців з польських володінь. Одним з таких територіальних формувань Буго-Дністровського межиріччя, в північній та північно-західній частинах Очаківської землі, був регіон з переважно християнським населенням, яке підлягало прямому підпорядкуванню Кримського ханства. Регіон простягався смугою вздовж османського кордону з Молдовою, Польщею та Запорозькою Січчю.

Порта, надавши великі права кримським ханам по використанню земель відданих на відкуп, з часом відчула сили для самостійного господарювання в Буго-Дністровському межиріччі через провінційну османську адміністрацію в Очакові і Сілістрі. Посилюючи свої позиції в провінціях, вона поступово намагається уніфікувати систему управління відповідно до загально-османських принципів. В зв'язку з цим проводяться реформи в управлінні провінцій, особливо в прикордоні з їхніми свавільними беями. Принцип реформ полягав у накладанні централізованого османського судового і податкового управління на традиційне кримськотатарське з поступовим усуненням останнього²¹¹. Звичайно, такі методи призвели до опору центральній османській владі, а згодом і до повстань, передусім ногайської верхівки. Йдучи на поступки, Порта встановила особливі привілеї населенню на прикордонних територіях, через які пом'якшила накладений нею фінансовий тягар.

Встановлення османських адміністрацій на територіях відданих у відкуп проходить протягом значного часу. Одною з останніх територій де було запроваджено систему відкупу, стали Придністровська і Прикодимська ділянки Очаківської землі, які формуються наприкінці XVII ст. і були в повній залежності від Криму. Заснування такої території початково пов'язано з прийняттям до османського підданства частини козацького війська та розміщення його на північних прикордонних районах Очаківської землі насамперед по рікам Дністер, Кодима і Буг²¹². Більшість населення цього регіону становили українці, молдовани та задунайські переселенці. Останні, здебільшого, були болгарами, які свого часу масово втікали з центральних районів Сілістринсько-Очаківського та Румелійського еялетів до Молдови, а згодом разом з молдавськими переселенцями переходили в османське Придністров'я.

²¹¹ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения В 4-х томах./ Под редакцией Н.Ф. Дубровина. – Т.І: 1775-1777гг. – С.Пб., 1885. – С. 773-775.

²¹² Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – К., 1876. – С. 60-63, 80-81; Скальковский А. А. История Новой Сечи. Изд.3-е. – Одесса, 1885. – Ч.1. – С. 55-56.

Першочергово в XVII ст. покрай ріки Дністер отримали притулок переселенці з Молдови і частина болгар з Буджаку у Нижньому Дунаї. Поштовхом до переселення цього християнського населення з західного Буджаку в буферну прикордонну зону навколо селища Дубосар стало розширення територій “Халіль Паша Юрду” в Дністровсько-Дунайському межиріччі для новоприбулих ногайців²¹³. Також наявність вільних земель в Придністровській смузі та відносно лояльні закони Османської імперії до християнських переселенців привертали в північні частини Очаківської землі українське населення з Брацлавщини та із Запорозької Січі. Особливо масовий переселенський рух українців спостерігається в першій половині XVIII ст. Колонізація в першу чергу охопила території по течії ріки Кодима, що стало продовженням переселенського руху в районі Дубоссар і Ягорлика розпочате ще в XVII ст.²¹⁴.

Дискусійним є питання щодо одного чи іншого рівня пригноблення османами християнського населення в цих землях Буго-Дністровського межиріччя, щодо грабунків цього населення зі сторони татарських орд чи загального досить складного становища місцевого населення. Зважаючи на те, що запорозьке козацтво масово приймає османське підданство та осідає в цьому регіоні²¹⁵, українці Польщі знаходять притулок від польських конфедератів так само на цих османських територіях²¹⁶, молдовани і волохи втікають від своїх воєвод під турецький захист, і болгари переселяються на Дунай та Дністер²¹⁷ з внутрішніх регіонів Балкан, то стає можливим уявити яке було становище пригнобленого населення в Росії чи в Польщі. Прикордоння приваблювало значні маси населення, де воно могло маневрувати на сусідні території в залежності від політичної ситуації.

В результаті на кінець XVIII ст., території Очаківської землі покрай рік Кодима, Ягорлик і Дністер на ділянці до Бендерських володінь стали заселеними українським чи козацьким, молдовським і болгарським елементами²¹⁸. Кількість населених пунктів цієї

²¹³ Дмитриев П. Г., Киртоагэ И. Г. Изменения административно-территориального устройства центральной части Днестровско-Прутского междуречья в XVII-XVIII вв. // Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. – Кишинев, 1989. – №1. – С. 50.

²¹⁴ Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру: Очерки по истории русской географии 2-й половины XVIII ст. (В связи с военными операциями русских войск, дипломатическими сношениями и колонизационной деятельностью русского правительства). – Байрам-Али, 1944. – С. 95.

²¹⁵ Народна Библиотека Св. Св. Кирил и Методий (далі – НБКМ). Ориенталски отдел. – Ф.ОАК. – Спр. 178/43. – Арк.2.

²¹⁶ Лебединцев А. Г. Ханская Украина // ЗООИД. – Одесса, 1913. – Т. XXXI. – С. 1-22.

²¹⁷ Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – С. 45-98.

²¹⁸ Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. 1792 г. // Наследие Ф. П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одесса, 2002. – С. 99-117, 165-167.

території неухильно збільшувалась протягом всього XVIII ст., і нараховувало до 30 містечок і сіл²¹⁹.

Підкреслений християнський характер новоутворення зумовлює появу назви адміністративно-територіального утворення – *Ханська Україна*²²⁰, що досить різниться з термінологією османського адміністративного поділу. Слід зазначити, що в офіційних слов'янських та молдавсько-волоських хроніках території поміж Бугом і Дністром вже на початку XVIII ст. називали “Ханська Україна”. Одним з перших згадувань зустрічаємо в кореспонденції молдовського агента Лупула до російської влади в 1737 р. Як зазначав в своїй роботі А.Кочубинський: “треба... козацькими партіями напади робити в Ханську Україну”²²¹.

Запровадження традиційного козацького устрою серед домінуючого українського населення в регіоні, пояснює присутність у назві “Україна”. До того ж це є давній термін, що вживався до цього регіону з часів Польсько-Литовської держави як до регіону історичного розселення українців. Посада особи, яку призначали на управління в Ханській Україні зазначається як терміном “гетьман”, що зайвий раз доводить існування домінуючого українського елементу в регіоні. В свою чергу термін “Ханська” вказує на політично-адміністративну залежність регіону від Кримського ханства, таким чином, наголошуючи на антитезі до сусіднього регіону “Польська Україна”. Досить цікавим прикладом поєднання татарської і української домінант в управлінні регіоном стало призначення в Ханську Україну татарина Якуб-ага, за яким збережена назва посади – “гетьман Дубосарський”²²². Треба зазначити, що вживання термінології на кшталт “Ханська Україна”, “гетьман” тощо, використовувалося лише в слов'янських і молдавсько-волоських джерелах. В свою чергу, офіційна документація османсько-турецькою мовою не мала жодного випадку використання зазначеної термінології щодо цього регіону.

Визначення саме османської офіційної назви регіону і встановлення форми управління на цих територіях із зазначенням посад і титулів особового складу керівництва, дозволить показати дійсне становище і місце регіону в загальній структурі провінційного устрою Сілістринсько-Очаківського еялету. Досягнення мети неможливе без пояснення загальних форм володіння землею і методів господарювання на таких територіях як Очаківська земля і Буджак.

²¹⁹ Серета О. Г. Силистренско-Очаковский еялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно-территориальное устройство, селения и население в Северозападном Причерноморье: Диссертация за присуждене на научната и образователна степен “доктор”. – София, 2008. – С. 173.

²²⁰ Лебединцев, А. Г. Ханская Украина. – С. 1-22.

²²¹ Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735-1739. – Одесса, 1899. – С. XXXIII-XXXIV.

²²² Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру. – С. 96.

Особливо центральна та прикордонна території Очаківської землі продовж декількох століть є мало залюдненим степовим краєм. Зі збільшенням населення в цьому регіоні наприкінці XVII ст. виникає потреба встановлення допоміжних чинників управління над досить великим простором. Початок османської експансії в Причорноморський регіон відбувається за допомоги численних та мобільних військ Кримського ханства, що зумовило надання більшої частини цих теренів під татарське управління на правах відкупу. Тобто в правовому аспекті всі землі від Дунаю до Дніпра є територією Османської імперії, частина з яких передана Кримському ханству на правах господарської оренди. Території які надавалися Кримським ханам на довічний відкуп за військові заслуги, в переважній частині, були султанськими землеволодіннями під формулю "хас". Хас – умовне поземельне володіння з річним прибутком більше 100000 акче. Право користування цими володіннями надається як правило вищим османським сановникам під час виконання ними службової діяльності в адміністративному і військовому секторі²²³.

Османська імперія, використовуючи Кримське ханство, розміщує ногайські орди і козацькі загони в центральних та північно-західних регіонах Очаківської землі і Буджаку. Виконуючи військово-захисні функції на прикордонні, такі військово-територіальні утворення користуються частковим самоуправлінням, яке є збережено за традиційним устроєм, і мають адміністративне підпорядкування в більшій мірі до Кримського хана аніж до Османської Порти. Але враховуючи розміщення ногайсько-татарських чи козацьких мас на землях султанських *хасів*, в господарському плані встановлюються фінансово-адміністративне управління з підпорядкуванням до османських податкових інституцій. Часто одна особа обіймає адміністративне і господарське управління в таких буферних територіях наданих на відкуп, але звітує відповідно в адміністративному секторі перед Кримським ханом, а в господарському перед османською скарбницею.

В територіальних межах таких земель наданих на відкуп, які в свою чергу по формі землеволодіння зберігаються як султанський хас, оформлюють податкові господарські ділянки чи територіально-фіскальні округи – *мукатаа*. Яка в цій системі є об'єктом відкупу у вигляді поземельного прибуткового джерела, що надається в користування на чітко визначений час²²⁴. Тобто приватна особа відкуповувала право збирати деякі державні податки на чітко визначеній території з встановленим строком користування. Користувачі державної *мукатаа* взятої у відкуп необтяжені нічим іншим

²²³ История Османского государства, общества и цивилизации/Под редакцией Экмеледдина Ихсаноглу. – М., 2006. – Т.1. – С. 304.

²²⁴ Радушев Е. Аграрните институции в Османската империя през XVII-XVIII век. – София, 1995. – С. 9, 42.

окрім регулярної сплати податків до державної скарбниці відповідно попередніх умов відкупу. Метою таких фінансово-територіальних одиниць є якомога щільніше охоплення прибутків від оподаткування всілякої господарської діяльності в зазначеному районі.

Головним призначенням державних *мукатаа* в XVII-XVIII ст. було забезпечення коштів для покриття витрат по утриманню численного війська та військової адміністрації. Досить часто декілька великих чи одна збільшена *мукатаа* відособлюється в окрему військово-адміністративну область з розділенням функцій управління, як у випадку з землями де має розміщення Буджакська орда в Дунайсько-Дністровському межиріччі чи Єдисанська орда в Буго-Дністровському. Незважаючи на першочергові військові важелі управління, на таких обширних територіях функції *мукатаа* визначається як фінансово-адміністративна одиниця²²⁵ (своєрідний податковий округ) в межах військово-адміністративної області.

Досить різниться на цьому фоні північно-західні території Очаківської землі – Ханська Україна. Слід зазначити, що фінансово-адміністративне управління в Ханській Україні як в податковому окрузі було без накладання військово-адміністративних компонентів, як це можна бачити у випадку з Буджакською ордою та її територіальним формуванням “Халіл Паша Юрду”. Територія Ханської України відокремлена лише як фінансово-адміністративна одиниця з відповідними посадами управління і прямим підпорядкуванням Кримському ханству. Різний статус територіальних утворень, з військовим чи лише з господарським компонентом, зумовлював ступень залежності цих територій від Кримського ханства, який і визначав різний ступень їхньої автономності щодо Османської імперії.

Правомочне управління великими *мукатаа* в XVIII ст. покладається на провінціальних керівників еялету. В провінціях *мукатаа* послідовно надається в оренду чи суборенду особам з середньої місцевої правлячої верхівки: представникам торгівельно-спекулятивного капіталу, власникам чіфтліків (маєтків, хуторів) або особам без визначеної властивості в статусі “ага”(наприклад призначений в Ханську Україну Якуб-ага)²²⁶. В територіальних межах *мукатаа*, її управителі використовують необмежені адміністративні і фіскальні повноваження, розпоряджаючись цими територіями наданими їм на відкуп як самостійні господарі.

Особливе місце в відкупній системі займають території прикордоння з Польщею, Молдовою і Запорізькою Січчю. Необхідно зазначити існування досить різних методів управління в так званих *мукатаа*, порівнюючи з османськими територіями де встановлено централізовану владу. Різноманітний конфесійний та етнічний склад населення в прикордонних регіонах спонукає османські

²²⁵ Gökbilgin, M. T. Edirne ve Paşa Livası. – İstanbul, 1952. – S. 115.

²²⁶ Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру. – С. 96.

владі до додаткового формування деяких адміністративних утворень відповідно до їхнього традиційного управління.

Найменування території *мукатаа* визначається як правило за назвою адміністративного центру територіальної одиниці де вона розміщена, чи одного з домінуючих населених місць включених в нею. Решта територій з селами, нивами і ріками позначаються терміном як “належних [до *мукатаа*]”. Назва населеного пункту, за яким позначається *мукатаа*, вживається скоріше як „заголовок” до відповідного податкового джерела, а не як його основний об’єкт оподаткування. Але перед тим як визначити за назвою з великою мірою приблизне місцезнаходження і територіальне охоплення відповідної *мукатаа* завжди наголошується на тому, що вона являє собою частину султанських *хасів*.

На початку 40-х рр. XVIII ст. виникає потреба поновлення процесу створення повноцінного адміністративного регіону, самостійного в управлінні від мусульманської адміністрації в Очаківській землі. Християнські громади тут зорганізовані в окремий адміністративно-територіальний регіон з центром біля ріки Дністер в селищі – Дубосари (دوبروساری, Dubrusârî)²²⁷, молдовська назва якого походить від основи більш старішої назви поселення Дубаш. Слід зазначити, що в османсько-турецьких джерелах молдавська назва селища майже не використовується за винятком декількох картографічних розробок²²⁸ виконаними європейськими картографами на замовлення османського військового відомства. В османсько-турецьких документах центр цього регіону позначається виключно як *Томбасар* (طومباصار, Tombasar)²²⁹.

Назва населеного пункту Томбасар, за османськими правилами державного управління, була основою для найменування території наданої у відкуп. Акцентуючи на *мукатаа* чи *хас* існували й інші варіанти вживання назв в османському діловодстві: “Tombasar mukataasi”²³⁰ або “Tombasar Hasi mukataasi”²³¹.

Найбільш розповсюджена форма господарювання в султанських *хасах* складалася через формування різних територіально-адміністративних одиниць, які можуть вміщувати декілька *мукатаа*. В другій половині XVIII ст., призначаючи управителів Ханської України, містечко Томбасар позначалося як центр територіально-адміністративної одиниці “войводалик”, в

²²⁷ Ricci-Zannoni. Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux. – Paris, 1772. – map № 24.

²²⁸ حمالك عثمانیه نك افطار شمالیه سی حریطه سیر // Турецкие владения. (Бассейн Черного моря). 1780-е Г.

²²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі – BOA). – Fon adı: “C.ML”. – Dosya № 783. – Gömlek №31937 [1192 Ra 29/27.04.1778]

²³⁰ BOA. – Fon adı: “C.ML”. – Dosya № 454. – Gömlek №18351 [1195 B 29/21.07.1781].

²³¹ Там само. – Dosya № 673. – Gömlek №27564 [1194 Z 25/22.12.1780]; Dosya № 172. – Gömlek № 7274 [1206 N 13/05.05.1792]

кордонах якої можуть вміщуватись декілька або одна велика поземельна *мукатаа*. Так, наприклад, в 1785 р. був призначений скарбничий Ібрагім Бей в „войводалик Томбасар” (Tombasar Voyvodalığı'nın Hazinedar zade İbrahim Bey)²³². Цілком ймовірно, це обумовлено об'єднанням *мукатаа* Буджак і *мукатаа* Томбасар під єдиним керівництвом Дубосарського *воєводи*²³³ в межах новоствореного Бендерського пашалику в другій половині XVIII ст.

Посадова особа наділена владою експлуатації султанської землі в територіально-адміністративній одиниці „войводалик” відповідно має назву „*воєвода*”. *Воєвода* є агентом, який піклується збиранням доходів з *хасів*, а пізніше з *мукатаа*, султана та вищих провінційних сановників (бейлербеї, санджакбеї та Кримський хан). *Воєвода* отримує фінансові, адміністративні і поліцейські функції, як і правомочність одного з службовців відповідного судово-адміністративного округу *каза*, де діє і фігурує як один з керівників місцевої адміністрації²³⁴. Слід зазначити, що до XVII ст. в менших від *каза* адміністративних одиницях *нахія* так само здійснювали керівництво *воєводи* призначені санджакбеями, які виконували розпорядження султана або бейлербея.²³⁵

Так відповідно податково-фіскальному управлінню, *мукатаа* чи *войводалик* Томбасар очолює посадова особа зазначена як „*воєвода* Дубосар”. Це зі своєї сторони рефлектує на назву зазначеної території під формою „земля *воєводи* Дубосарського”²³⁶ чи „*воєвода* сторони (району) Томбасар” (Tombasâr cânibi)²³⁷. За османсько-турецькими джерелами написання посади в розгорнутому вигляді зустрічається як *воєвода* що керує справами в *хасі* чи *мукатаа* Томбасар („Tombasar Hası Voyvodası”²³⁸ чи „Tombasar Mukataası Voyvodası”²³⁹).

Подеколи зустрічається вживання посади „*воєвода* Дубосар” паралельно в такому ж контексті з посадою „*воєвода* Молдови” (Tombasâr voyvodası ve Moldova voyvodası)²⁴⁰, що в ніякому разі не

²³² BOA. – Fon adı: “HAT” – Dosya № 18. – Gömlek № 804 [1199 Za 07/11.09.1785]; Dosya №18. – Gömlek № 804 A [1199 L 06/12.08.1785].

²³³ BOA. – Fon adı: “C.MTZ”. – Dosya № 19. – Gömlek № 908 [1195 Ş 29/20.08.1781].

²³⁴ Георгиева Г. Административното устройство и управление на еялет Румелия при султан Махмуд II (1808-1839). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен “доктор”. – София, 2005. – С. 305.

²³⁵ История на България. Т.4.;Българският народ под османска владичество (от XV до началото на XVIII в.). – София, 1983. – С. 50.

²³⁶ Documente turceşti privind istoria României. Întocmit de Mustafa A. Mehmet. Vol.II. 1774-1791. – Bucureşti, 1983. – P.109-110, 115-116. – Doc.№80 [1787/februarie/21]. Doc.№84 [1787/martie/13].

²³⁷ Veliman V. Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821: Documente turceşti. – Bucureşti, 1984. – P. 615-616. – Doc.№212 [1793].

²³⁸ BOA. – Fon adı: “C.ML”. – Dosya № 748. – Gömlek №30486 [1201 Za 13/27.08.1787]

²³⁹ BOA. – Fon adı: “C.AS”. – Dosya № 1087. –Gömlek №47941 [1199 Z 20/24.10.1785]; Там само. – Dosya № 1138. – Gömlek № 50562 [1202 Ş 29 / 04.06.1788]

²⁴⁰ Documente turceşti privind istoria României. Vol.II. – P. 150-153. – Doc. №112. [1787/mai/19-28].

вказує на рівнозначність їхніх посад. Якщо у випадку з Томбасар це посадова особа, яка очолювала фінансово-адміністративну одиницю “войводалик”, то у випадку з Молдовою “воєвода” очолювала державне керівництво над територією, яка є васальною до Османської імперії. До того ж, в слов’янських та молдавсько-волоських джерелах відображення титулу *воєводи* Дубосар часто відбувається через титулування його як “гетьман Ханської України” чи “гетьман і стражник Дубосарський”²⁴¹, що є збереженням в цьому регіоні ще з часів першого розміщення тут козацьких загонів прийнятих в османське підданство. Порівнюючи з провінційним управлінням Османської імперії, найменування “гетьман Ханської України”, з традиційним козацьким змістом і характером вживання, суттєво різниться з посадою “воєвода мукатаа Томбасар”.

Слід зазначити, що вся вище представлена номенклатура назв території північно-західної частини Очаківської землі чи формулювання посад очолюваних цю територію є результатом обробки османсько-турецьких джерел державного діловодства Порти і використання вже давно відомих російських матеріалів. Для остаточного визначення що собою представляла в XVIII ст. така територія як Ханська Україна слід залучити офіційні документи Бахчисарайського двору, які на жаль не є доступними для досліджень.

Таким чином, на основі османсько-турецьких документів, можливо стверджувати, що володіння північно-західної частини Буго-Дністровського межиріччя наприкінці XVII ст., як султанський хас, надаються Кримському хану. В господарському аспекті зазначені володіння є відданими на відкуп Кримському хану і відповідно османського управління оформлені як фіскально-територіальні одиниці з судовим і фіскальним імунітетом – *мукатаа*. Землі надані у відкуп, хоча і є власністю імперії, в дійсності мають пряме кримське управління і відповідний традиційний устрій організації населення яке знаходиться на цих теренах.

Заснування територіального утворення Ханська Україна початково є пов’язано з українським воєначальником Петром Іваненко (Петрик), якій ще в травні 1692 р. прибуває до Криму, де від імені “Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького городового і народу малоросійського” скріплює з ханом договір про “вічний мир і братерство” і спільну оборони від Москви і Польщі. Кримський хан в свою чергу визнає Петрика гетьманом України і йому надається військова допомога у протистоянні з московськими військами. Поразка Петрика у військовій компанії обумовило перехід його в османські межі та розміщення на визначених для нього і його війська землі вздовж Дністра. В цих південно-західних територіях Буго-Дністровського межиріччя вже було присутнє християнське населення. Саме ці території набувають назву Ханська Україна під керівництвом

²⁴¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т. III. – С.378.

гетьмана. Логічним наслідком є призначення Кримським ханом Петрика в 1695 р., за згодою Порти, першим гетьманом Ханської України, на чолі якої він перебував до 1712 р.²⁴²

Відсутні відомості управління Ханською Україною в першій половині XVIII ст., але є можливим прослідкувати існування її протягом цілого сторіччя до переходу під російську адміністрацію. Зокрема в опису шляху від Києва до Стамбула в 1714 р. зазначаються форма управління цієї території та її кордони починаючи від фортифікації Ягорлика до Бендерського санджаку: "Егорлик стоїть на Дністрі в долині ... і тим Егорликом закінчився польський кордон. А володіє ним Кримський хан, і Дубосари від нього в двох милях. Як призначено ханом, і тим Егорликом і Дубосарами до 1714 р. керував надісланий від хана зрадник [Росії] Пляка, якій був сотником в Новосергієвському [полку], що близько до ріки Самари. ... Нині тим Егорликом замість Поляки керує сотник Егорлицкий козак ім'ям Апостас, а в Дубосарах [керує] Хвастовський козак Гаврило Алейченко і якій раніше служив у Палія. ... Від Егорлика до села Беляковкі дві милі гористої дороги. То є село Бендерського паші, яке стоїть на Дністрі в лощині"²⁴³.

Кримський хан запрошує до Ханської України християнське населення з проблемних російських і польських територій, що дозволяє протягом досить короткого часу заповнити північно-західну частину Очаківської землі людським потенціалом. В свою чергу хан отримує досить вагомую економічну вигоду за рахунок наростаючих прибутків від сіл, які знаходяться в залежності від Дубосарського "гетьманавоєводи".

Ханська Україна в другій половині XVIII ст. характеризується збільшенням кількості населення і сталістю існування цієї адміністративної одиниці. Дуже яскравим свідченням цього є повідомлення Запорозького Кошу щодо нових поселень по Кодимі, зібраних перекладачем Костянтиновим за замовленням російських прикордонних владних структур. Так під час подорожі в Балту на ярмарок в 1763 р., під виглядом російського купця, запорозький посланець повідомляв: "У тих слободах і місті, живуть волохи, жида і, вважаю, більше половини, у кожній слобідці народу такого як малоросійський. А яка кількість у тих місцевостях і містах є російського народу, того дізнатися неможливо. В усіх же перелічених нових слободах, обивателі мешкають, і через новизну тих поселень, у будь-якій слободі, без накладання жодних повинностей. У давно поселених слободах: Гольма, Прильоти і містечку Балта, обивателі перебувають під відомом гетьмана Волоського (тобто Дубосарського – О.С.) ханського каймакама, на

²⁴² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпусдокументів 1734-1775.-К., 1998. – Т.1. – С. 552.

²⁴³ Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – С. 79-80.

відкуп якому з них береться за рік з усякого прибутку худоб'ячого і промислового десяти частка”²⁴⁴.

Посилення кримських позицій відносно Ханської України здійснюється в 50-ті рр. XVIII ст. через призначення на гетьманську посаду найближчого підлеглого Кримського хана, колишнього перекладача Якуб-агу (Үакур-аға). Вже на посаді Дубосарського воєводи, він продовжує співпрацювати з російською розвідкою на прикордонні, як це відбувалося за часів його служби при Бахчисарайському дворі. Це йому забезпечувало лояльність зі сторони російської прикордонної влади і постійний грошове винагородження у вигляді регулярної пенсії від Росії. Кримський хан не підозрюючи ганебних намірів Якуб-аги, всіляко йому надає велике заступництво та підтримку, позаяк той лишався одним з най-близких і найбільш покірливих підлеглих. Більше того, після отриманої інформації в провінційному керівництві Сілістринсько-Очаківського еялету відносно розвідницької діяльності Якуб-аги, його звинувачують у зраді, але Кримський хан продовжує захищати свого перекладача і як запобіжний захід відправляє Якуб-агу в Дубосари як свою креатуру.

В 1760-х рр. російська прикордонна влада встановлює щільніші зв'язки з воєводою Якуб-агою як з основним посередником в відношеннях поміж Росією і Кримським ханством, що йому дозволяє користатися преференціями з двох сторін. Так під час подій заколоту 1763 р. в селищі Голта, де сходяться польський, османський і російський кордони, каймакам цієї місцевості вірменин Габертов переходить на російську територію, але граф Румянцев повертає його назад в ханські межі, чим встановлює прямий зв'язок з Дубосарським гетьманом. Зустріч графа з гетьманом відбувається в селищі Балта. Гетьман Якуб пояснює своє призначення на прикордоння в Ханську Україну фактом занепокоєності татар будівництвом російської фортеці Орел навпроти татарської Голти. Посилюючи свої позиції, Якуб призначає свого брата каймаком в селищі Криве Озеро, яке є важливим пунктом на Кодимському тракті посередині шляху з Орла до Балти, що дозволяє контролювати весь північний кордон османських володінь по течії р. Кодима до впадіння її в р. Буг.

Таким чином, російська розвідка під час постійних змінах ханів в Криму намагається якомога щільніше співпрацювати з гетьманом Якубом в якості конфідента²⁴⁵, чим знаходить постійне джерело інформації, що в свою чергу дало результативні рішення в наступному неминучому конфлікті поміж Російською і Османською імперіями. Продовження відносин російської адміністрації в Орлі з

²⁴⁴ Скальковский А. А. Історія Нової Січи, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 55-56.

²⁴⁵ Сборник Императорского Русского Исторического Общества (далі – СБРИО). – С.Пб., 1887. – Т.57. – С.365,481.

гетьманом Якубом, розпочате з 1763 р. немає ніяких труднощів, навіть більше, російська адміністрація вже не виступає проти переселення “в кримську сторону” і дозволяє вільне переміщення українським козакам. Через це посилюється проведення розвідок посилаючи “в турецьку область нарочних під достойними прикриттями для достовірної розвідки”, що надавало набагато більше можливостей проаналізувати наявність населення близько Кодимського тракту. Користь заснування християнських слобод по татарській стороні російська влада оправдовує, окрім прибутків в торгівлі, важливістю їх існування “під час військових подій, від поселенців християн ми можемо по єдиновірству не без причини очікувати, що вони більше нам [росіянам], аніж туркам и татарам доброзичити і сприяти будуть”²⁴⁶.

Також прикордонні польські магнати хоч і терпіли від втечі українців на Ханську Україну та Подністров'я, все ж таки налагоджували безпосередні зв'язки з Дубосарським воєводою за для прямого виходу на Бендери та Очаків незалежно від перевозу поблизу Орла. З цією метою володар Уманщини Вінцентій Потоцький радить татарській адміністрації посилити вищезгадану волоську слободу Голта на стику річок Бугу і Кодими, навпроти устя Синюхи²⁴⁷. Так, вже в 1763 р. польський офіцер Бастевік, перебуваючи у хана, зазначав “про повідомлення йому ханом наміри заселити волохами слободу на Кримській стороні біля ріки Буг”.²⁴⁸ В тому році в Орлі повідомляли, що сотник Бурлака засновує з дозволу кримського хана слободу, “біля гирла ріки Кодима вниз по течії Буга навпроти слободи Орел, де йому дозволено селити волохів і євреїв з купецького стану, а туркам и татарам в тому селищі окрім подорожуючих бути не дозволено щоби уникнути неприємностей з Росією, ... В новозбудованій слободі передбачалось влаштовувати ярмарок.”²⁴⁹ Нове християнське селище, досить велике за розмірами, набуває назву – *Голта*. Поселення формується вірогідно за прикладом одного з кварталів столиці османів Стамбулу, яке має назву Галата (*Galata*). В Голті, як і в Галаті визначається місце для християнської та єврейської громади зі збереженням їх прав і звичаїв віросповідання, але в той же час обмежується перебування мусульманському населенню²⁵⁰.

Польські магнати, на прикордонних землях які їм належали по лівому березі Бугу та Синюхи, та межують між собою на захід від гирла Кодими, неодноразово намагалися ще в 1761 р. зробити свої поселення і укріплення на польській стороні навпроти Орла. Але

²⁴⁶ СБРИО. – С.Пб., 1885. – Т.48. – с. 512,521.; С.Пб.,1872. – Т.9. – С.401,412.

²⁴⁷ Там само. – Т.48. – С.481.

²⁴⁸ Там само. – С. 480.

²⁴⁹ Там само. – С. 511-512,521.

²⁵⁰ История Османского государства. – Т.1. – С.359.

кордон Польщі з Росією не був зафіксований, що визвало спротив прикордонної російської влади. В 1763 р. російською розвідкою повідомлялося: "...поляки влаштували паром в 100 сажень відстанню від ріки Синюхи вгору по течії Бугу и робили плетені курині та конюшні"²⁵¹. Така сама розвідка доповідала що "польської нації (тобто українських селян) примножується на річці Синюхи"²⁵².

Враховуючи вже існуючі османські і російські поселення плюс додаткове польське „підсилення”, очевидно що регіон Ханської України перетворився в потужний міждержавний трикутник складних взаємовідносин чи своєрідний пункт, в якому стикаються і переплітаються інтереси Османської імперії, Польщі та Росії. Найбільше обурення має Росія, коли прямий зв’язок від польського міста Умань до Очакова наносить економічні збитки російській казні, позаяк минуле домінування над торгівельними шляхами які проходили через російські митниці (частіше за все через Орел) забезпечувало стабільні прибутки.

Окрім проходу біля селища Голта, в Очаківську землю з Польщі існує доступ через Криве Озеро, Палієве Озеро і Балту. Через Палієве Озеро вже декілька століть існує торгівельний шлях до Очакова вздовж “татарської місцевості Тилігул”²⁵³. Однак, через тогочасну нестабільність на прикордонні частіше в напрямку до Стамбулу використовується так званий “Бендерський шлях”, починаючи від російської території “через фортецю Святої Єлизавети і досягаючи кордону, звідти через татарські місця до Бендер”²⁵⁴. Контроль над стратегічно важливими транспортними вузлами відбувається через призначення Дубосарським гетьманом на митниці в Голту, Балту і Ягорлик в статусі *каймакама* переважно осіб з родинного кола Якуба чи принаймні його довірених приятелів вихідців з Криму.

Очаківська земля набуває більш привабливого вигляду в економічному відношенні після масштабного народного повстання в Польській Україні в 1768 р. Події торкаються турецьких територій в селищі Балта і Голта²⁵⁵ і як наслідок дають поштовх до початку російсько-турецької війни 1767-1774 рр.²⁵⁶. Військове положення перешкоджаючи використанню шляхів до османських територій через Польщу, спонукає оживленню південніших торгових артерій в напрямку Молдови і внутрішніх османських територій Румелії. Паралельно з тим розвивається інфраструктура Очаківської землі

²⁵¹ СБРИО. – С.Пб., 1885. – Т.48. – С.521.

²⁵² СБРИО. – С.Пб., 1885. – Т.51. – С. 41-42.

²⁵³ Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767 гг.) // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Т.XVI. – С. 117-226.

²⁵⁴ СБРИО. – С.Пб., 1887. – Т.57. – С. 103.

²⁵⁵ Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С.310-312.

²⁵⁶ Гуржий О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – [Україна крізь віки. – Т.8]. – С. 200.

та формуються селища навколо основних шляхів постаючи на місцях колишніх поштових станцій центральної частини Буго-Дністровського межиріччя (прикладом є селище Куяльник, що виникло з колишнього поштового пункту)²⁵⁷. Особливо збільшуються переселення в Ханську Україну при встановленні шляху до Молдови і Бендер по течії ріки Кодима як головної транспортної артерії в регіоні. Значно підвищується значення “Бендерського шляху” через центральну частину Очаківської землі після появи низки нових поселень в досить віддаленому від адміністративних центрів регіоні.

Таким чином північні прикордонні території Очаківської землі набувають важливого значення в політичних і головне в економічних взаємовідносинах Османської імперії, Польщі та Росії. Запровадження належного контролю над прикордонними територіями і обмеження османського впливу в сферу стратегічних інтересів Кримського ханства спонукало призначити на належне управління в Ханську Україну одного з най-ближчих осіб в оточенні хана. Це обумовлює призначення гетьманом в Ханську Україну подібної довіреної особи – перекладача Якуб-ага.

Початково можна припустити, що створення Ханської України мотивовано специфічним етнічним складом населення регіону, але наступне його управління говорить скоріше за пріоритети можливостей здобуття політичних та економічних вигод зі сторони татарської управи. Існування Ханської України під юрисдикцією Бахчисараю дозволяє Кримському хану протягом більшої частини XVIII ст. зберегти ключові позиції в політичних взаємовідносинах поміж Османською і Російською імперіями. Після знищення Москвою Кримського ханства і ліквідації Бахчисарайського двору фактично припиняється існування і самої Ханської України.

До заснування Ханської України функції судово-правового та фіскально-господарського характеру виконувались османською адміністрацією яку очолював *кадій*. Влада *кадія* розповсюджувалась на територію тогочасної судово-адміністративної одиниці *каза*, в межах якої і була створена Ханська Україна. В фірмані султана Селіма II, надісланого до бея Боснії в 1567 році є згадування про “волоських невірників” з *каза* Дубосар (Dubaş)²⁵⁸. Але через неврегульовані спірні питання з Польщею відносно володіння цими землями і досить малу кількість населення на той час, *каза* Дубосар немає постійного існування, а управління на цих територіях виконується кадіями Бендер і Очакова. В наслідку, з посиленням османського централізованого управління протягом XVIII ст., в османсько-турецьких документах щодо адміністрації в Томбасар паралельно згадуються посади як і

²⁵⁷ BOA. – Fon adı: “C.NF”. – Dosya № 30. – Gömlek № 1491 [1145 Z 29/12.06.1733].

²⁵⁸ Catalogul documentelor turcești. Vol.II. (1455-1829). Întocmit de Mihail Guboglu. – București, 1965. – C.47. – Doc.№137. [1567/dec./31]

воєвода так і *кадій*²⁵⁹, що в наступному становило підвалини до створення окремої адміністративно-територіальної одиниці *каза*.

По результатах російсько-турецької війни (1767-1774 рр.), Очаківська земля закріплюється за Османською імперією і в той же час ліквідовується кримське управління в Ханській Україні. В кордонах цього регіону встановлюється централізоване управління Порти і поновлюються османські адміністративні структури в територіальних межах *мукатаа* Томбасар що втілюється через заснування чи поновлення адміністративно-територіальної одиниці "*каза* Томбасар"²⁶⁰. В податково-фіскальному аспекті нова адміністрація отримує доповнення через призначення місцевого скарбника – *дефтердара*²⁶¹, акцентуючи тим важливість регіону для Османської імперії, яка розраховує на отримання нового економічно значимого трудового ресурсу.

Населення Ханської України під час російсько-турецької зменшується вдвоє, але за рахунок переселень з внутрішнього Буджаку на Дністер і розміщення козаків по зимівниках Прикодимщини дозволяє османській адміністрації зберегти статус регіону на рівні адміністративної одиниці *каза*. Особливо вражають масштабні переміщення молдавського і болгарського населення в Дубосарський регіон з прикордонних територій "*Halil Paşa Yurdu*"²⁶² – володінь Молдови, що готувалися для заселення нових ногайсько-татарських орд з Криму і Кубані, які відмовились приймати російське підданство. Переселення в міжвоєнний період з Молдови і Валахії до регіону Томбасар (*Tombasâr cânibi*)²⁶³ набрали настільки хаотичного переміщення, що вже гублячи контроль над Буго-Дністровським межиріччям в 1791 р., османці наполягають на не допуску самовільного потоку переселень османських підданих християн під російську адміністрацію. Акцентується увага в першу чергу на додержанні кордонів розселення в землях Буджаку, Молдови і Дубосар²⁶⁴.

Адміністративне підпорядкування колишньої Ханської України або вже поновленої *каза* Томбасар набувало змін при загальному реформуванні провінційного управління Османської імперії. Враховуючи величезні розміри Сілістринсько-Очаківського еялету, в північних провінціях викристалізовалася окрема за змістом і

²⁵⁹ BOA. – Fon adı: "C.ADL". – Dosya № 81. – Gömlek № 4864 [1193 Za 20/29.12.1779].

²⁶⁰ BOA. – Fon adı: "HAT". – Dosya № 10. – Gömlek № 331A [1197 Za 20/17.10.1783].

²⁶¹ Опис на османско-турски документи за занаяти и търговия (XVI – XIX в.) запазени в Ориенталски отдел на Народната библиотека Св. Св. Кирил и Методи. – София, 1993. – С. 259; НБКМ. Ориенталски отдел. – Фонд №1. – Спр.18295.

²⁶² Documente turcești privind istoria României. Vol.II. – P.72-76. – Doc.№51. [1786/aprilie/21-30].

²⁶³ Veliman V. Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821: Documente turcești. – București, 1984. – P. 615-616. – Doc.№212.[1793].

²⁶⁴ Catalogul documentelor turcești. Vol.II. – P. 380-381. – Doc.№1344 [1793/mai/12-21].

управління адміністративна одиниця – Бендерський пашалик²⁶⁵, відокремлюючи для цієї одиниці територію, залучають до її складу “каза Томбасар” і “каза Каушан”. Остання так само була зорганізована в межах мукатаа Халиль-Паша Юрду і мукатаа Буджак в “каза Каушан”, що було наслідком ліквідації кримської адміністрації в Буджаку. Короткий міжвоєнний період (1774-1791 рр.) прямого османського управління скінчився підписанням Ясського миру в грудні 1791 р. і встановленням російської адміністрації в старому регіональному центрі – Дубосарах.

Таким чином, на північних територіях Сілістринсько-Очаківського еялету, окрім централізованого османського управління і адміністративно-територіального поділу на каза і санджаки, відособлюються декілька фіскально-адміністративних округів (войводалик чи мукатаа) під юрисдикцією Кримського ханства. Одна з таких територій є Ханська Україна, яка є створена на основі етнічно-релігійній основі з ядро виразною християнською домінантою.

Olexander Sereda

Khan's Ukraine in administrative system and structure of Silistrinsco-Ochacivs'kiy eyalet

In the article on the basis of the archived and printing Османсько-Turkish and Russian documents the shown administrative structure of north earths of the Bugo-Dnestr country between it Turned out in the XVIII item, that except for the centralized osmanscogo management and administrativno-teritorialnogo division on caza and sandgaci, a few fiscal-administrative districts (voyvodalek or mukataa) under jurisdiction of the Crimean khanate are isolated. One of such territories is Khan Ukraine which is created on a basis to the ethnic-religious basis with a yarco expressive Christian dominant.

УДК 94 (477.74):923 Гавриїл (Розанов)

Наталія Діанова

ТЕМА КОЗАЦТВА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АРХІЄПІСКОПА ГАВРИЇЛА (РОЗАНОВА)

У статті на основі опублікованих документів розглянуто один із напрямків наукової діяльності архієпископа Гавриїла (Розанова), присвячений дослідженню історії українського козацтва. Вказано на його успішну співпрацю з Одеським товариством історії і старожитностей, в “Записках” якого були опубліковані наукові роботи з даної тематики.

Наукова спадщина церковних діячів Південної України XIX ст. є важливим джерелом для дослідження історичних процесів у регіоні. Одним із перших архієреїв, який стояв у витоків археографії краю і зробив значний внесок у справу вивчення історії України, в тому числі й

²⁶⁵ Присоединение Крыма к России. – Т. I. – С. 773-775; Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – С. 182.

запорозького козацтва, був архієпископ Гавриїл (Розанов). Його наукова діяльність певною мірою розглядалась у дореволюційній історіографії істориками церкви, які займались дослідженням життєдіяльності архієпископа²⁶⁶. Проблеми наукового доробку Гавриїла тою чи іншою мірою торкалися в своїх роботах й деякі наші сучасники²⁶⁷. Проте його наукова спадщина належним чином ще не вивчена, а праці, які жодного разу не перевидавались, вже стали бібліографічною рідкістю. Отже, актуальність даного дослідження більш ніж очевидна.

У 1828 р. архієпископ Гавриїл отримав призначення на Катеринославську кафедру й очолив одну із найбільших єпархій у Російській імперії, яка охоплювала Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. З цього часу його діяльність впродовж наступних 20-ти років була нерозривно пов'язана із півднем України. Будучи росіянином, він палко полюбив цей край, став одним із перших його істориків і доклав чимало зусиль для розвитку його культури.

З Катеринославом пов'язаний і початок серйозної наукової діяльності архієпископа, спрямований на дослідження історії Південної України. С. Серафимов вважав, що на формування у Гавриїла стійкого наукового інтересу до історії вплинула його багаторічна дружба з відомим церковним і науковим діячем – Київським митрополитом Євгенієм (Болховітіновим), який до того ж був істориком і бібліографом²⁶⁸. Дружні стосунки пов'язували архієпископа Гавриїла і з видатним церковним, науковим і культурним діячем – архієпископом Інокентієм (Борисовим). Аналіз епістолярної спадщини проливає світло на взаємостосунки цих пастирів, які ділилися своїми творчими планами, обмінювалися науковими доробками, засвідчуючи при цьому дружні почуття і взаємоповагу. В одному зі своїх листів до Інокентія, датованому 27 квітня 1843 р., Гавриїл розповідав про свою наукову роботу, яку розпочав у Катеринославі. Він писав, що “джерелами йому слугували не книги, а напівтрухлі аркуші монастирського архіву, в якому він, незважаючи на шкідливий пил, працював більше двох років”²⁶⁹.

Цілком імовірно, що архієпископ певною мірою залучав до наукової роботи і своїх підлеглих, які за його наказом ретельно розбирали архіви духовної консисторії, Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря та багатьох церков своєї єпархії. Найбільш

²⁶⁶ Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) Архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском. – Одесса, 1859. – 84 с.; Петровский С. Семь Херсонских архиепископов – Одесса 1894. – С. 1-31.

²⁶⁷ Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 220-238; Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002; Непомнящий А. А. Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма: Историко-библиографический аспект // Крымский архив. – 1999. - № 5. – С. 77, 78.

²⁶⁸ Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гаврииле. – С. 57.

²⁶⁹ Письма Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому. – Тверь, 1884. – С. 8-11.

цінні матеріали лягли в основу окремих книг для написання історії краю, які збереглися до цього часу і знаходяться в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки академії наук України у Києві²⁷⁰.

Науковий і творчий доробок, зроблений архієпископом Гавриїлом у період перебування на Катеринославщині є цінним джерелом не лише із загальної історії Південної України, але й історії козацтва та Запорозької Січі. На основі документів, зібраних у монастирському архіві, у 1838 р. була видана перша друкowana робота Гавриїла "Історична записка про Пустельно-Миколаївський Самарський монастир"²⁷¹. Цей монастир був головною козацькою святиною, з якою пов'язані важливі сторінки історії запорозьких церков і українського козацтва. Монастирський чин богослужіння тут був введений ще на початку XVII ст. Саме він був взірцем для організації богослужіння в інших церквах на козацьких землях. Відома обитель була і своїми добрими традиціями. При монастирі діяла школа, де могли здобути освіту не лише діти козаків, але й ті, хто проживав у Гетьманщині та Правобережній Україні. Тут існувала бібліотека, де зберігалися рукописні та друкovanі книги XVII – XVIII ст.

Гавриїлу вдалося віднайти й опублікувати 21 акт, 10 із яких є оригіналами, що засвідчують печатки Коша Запорозької Січі. Це універсали, ордери і накази, які від імені кошових отаманів надсилались до монастиря. Документи дають можливість дослідити історію монастиря, проаналізувати його економічне становище і господарську діяльність та стосунки із запорозькими козаками і їхньою старшиною. Автор детально простежив історію монастиря, виділяючи при цьому два періоди. Перший із них – від його заснування до зруйнування Запорозької Січі. Це час, коли монастир був духовною святиною козаків і залежав від Війська Запорозького. Другий період почався з 1775 р., коли після зруйнування Січі монастир був приписаний до Києво-Межигірського монастиря і зазнав низки змін, які відбилися на його майновому становищі та економічній діяльності. Дотримуючись принципу історичної об'єктивності архієпископ Гавриїл ретельно відстежив історію Самарського монастиря до XIX ст., залишивши наступним поколінням цінне джерело для її вивчення.

Евристична діяльність архієпископа, значною мірою, сприяла становленню історико-археографічних досліджень у Південній Україні. Важливою працею архієрея, що стала вагомим внеском у процес започаткування усної археографії на півдні України, стало "Усна оповідь колишнього запорожця Микити Коржа", яка була опублікована у 1842 р. в Одесі²⁷². Вона була написана внаслідок

²⁷⁰ Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла. – С. 225-226.

²⁷¹ Гавриил, архиепископ. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском Монастыре. – Одесса, 1838. – 64 с.

²⁷² Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842.

тривалого спілкування з колишнім запорозьким козаком - сторічним Микитою Коржем, який проживав поблизу Катеринослава. Спочатку вона мала вигляд рукописної книжечки, яка містила цінні матеріали, що базувалися на спогадах М. Коржа. Вони достовірно відтворювали історію запорозького козацтва, зберігаючи при цьому дух епохи й особливості української мови автора. Ця унікальна робота була опублікована після того, як її в скороченому варіанті, довільно змінюючи текст оригіналу, без дозволу Гавриїла, не посилаючись на джерело інформації, видав А. Скальковський (1838-1839)²⁷³.

Активно працюючи над пошуками історичних документів і репрезентації історії південного регіону Гавриїл намагався залучати до цієї роботи духовенство. Яскравим прикладом може слугувати "Повість Бізюкова монастиря", яка написана ієромонахом Геннадієм за завданням архієпископа. Автор розглянув роль запорожців у процесі освоєння Південної України. Цей документ відрізняється проукраїнською концепцією діяльності запорожців у процесі заселення регіону. Новоросійський край Геннадій розглядав як складову частину України, а запорозьких козаків – її захисниками від ворога. Він дав різко негативну оцінку ліквідації Запорозької Січі російськими військами, вважаючи, що це спричинило спустошення краю і втрату його безпеки. Слід зазначити, що у своєму дослідженні ієромонах неодноразово посилався на пріоритетне для нього джерело – "Усну оповідь колишнього запорожця Микити Коржа"²⁷⁴.

Свою наукову роботу архієпископ Гавриїл успішно продовжив в Одесі, де за призначенням Синоду він у 1837 р. отримав кафедру новоутвореної Херсонської і Таврійської єпархії, що була виокремлена із Катеринославської.

Цьому, значною мірою, сприяло заснування у 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей (ОТИС), однією із задач якого було оприлюднення історичних джерел і археологічних відомостей про Новоросійський край та Бессарабію. Будучи одним із активних засновників товариства архієпископ був обраний його другим дійсним членом. Він активно співпрацював із Товариством, друкуючи на сторінках його "Записок" свої наукові праці, в тому числі й з історії українського козацтва.

Серед них – друга частина унікального історичного твору, який з'явився на сторінках "Записок" Товариства під назвою – "Продовження нарису про Новоросійський край " вже після смерті

²⁷³ Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла. – С. 230-231.

²⁷⁴ Журба О. І. Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України у другій чверті XIX ст. // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗНУ. – Запоріжжя: РА "Тандем - У", 1998. – №3. – С. 82.

автора²⁷⁵. На основі зібраного комплексу джерел, архієрей продовжив дослідження історії Південної України. Значне місце займають відомості про заснування та розбудову Катеринослава, Вознесенська, Одеси та інших міст краю, про будівництво козацького Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, про подорож Катерини II до Катеринослава та Херсона. Заслугує на увагу тематико-хронологічна послідовність наведених дослідником джерел без власних коментарів та оцінок.

Продовженням публікації джерел із історії Запорозької Січі стала поява у третьому томі "Записок" надзвичайно цінного документа, надісланого архієпископом Гавриїлом – "Всепідданіше донесення імператриці Катерині II, генерал-поручика П. Текелія, про знищення Запорозької Січі"²⁷⁶. Ця публікація Гавриїла розпочала традицію видання історичних джерел з історії українського козацтва на сторінках "Записок" ОІС. На основі даного документа можна розглянути перебіг подій, які мали місце в процесі цілеспрямованого знищення Запорозької Січі. Копії наказів генерал-поручика П. Текелія та генерал-майора Райзера дають можливість простежити шлях пересування російського військового загону в напрямку Січі, внаслідок чого вона була повністю оточена. Росіянами були захоплені військова артилерія, запаси боєприпасів, канцелярія та все майно Коша, а кошовий отаман Калнишевський, писар Глоба і суддя А. Головатий – заарештовані. Генерал П. Текелі написав своє донесення імператриці 6 липня 1775 р. із табору при Січі, яка вже була фактично зруйнована.

Таким чином, історичні праці архієпископа Гавриїла є цінним джерелом з історії Південної України і запорозького козацтва. Вони започаткували процес вивчення цього регіону і, значною мірою вплинули на формування наукових інтересів багатьох дослідників як XIX ст., так і деяких наших сучасників.

Natalya Dianova

The Cossacks theme in the historical research legacy of bishop Gavryil (Rozanov)

In the article on the base of published documents it has been considered one of the direction of scientific activity of bishop Gavryil (Rozanov) connected with research of the history of Ukrainian Cossacks. Also it was paid attention to his successful cooperation with Odesa Society of History and Antiquities, and to his publications in "Transactions" of the Society on mentioned theme.

УДК 94 (477.4)

Тарас Гончарук

**ОРЕНБУРЗЬКІ КОЗАКИ НА КОРДОНІ
ОДЕСЬКОГО ПОРТО-ФРАНКО (1819 – 1820 рр.)**

²⁷⁵ Гавриил, архиепископ. Продолжение очерка о Новороссийском крае //ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – Отд. I. – С. 420-488.

²⁷⁶ Гавриил, архиепископ. Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текелія, об уничтожении Запорожской Сечи //ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – Отд. I. – С. 587-589.

У статті на основі архівних й опублікованих документів досліджено місце козаків 4-го Оренбурзького козацького полку в складному процесі формування митного кордону навколо одеського порто-франко у 1819-1820 рр.

Багато уваги приділяється сьогодні вивченню місця козацтва у політичній системі Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. Чимало історичних праць присвячено й ролі козацтва в історії Одеси. Проте серед невивчених аспектів залишається нетривала участь козаків в охороні одеського порто-франко (1819 – 1859 рр.).

Як відомо, вже на початку XIX ст. козаки широко використовувалися для захисту західних кордонів Російської імперії від контрабанди. Такий захист був особливо важливим у часи, коли уряд вдавався до політики жорсткого митного протекціонізму. Наприклад, у 1811 р. були запроваджені нові положення “про нейтральну торгівлю... у портах Білого, Балтійського та Азовського морів й по усьому Західному сухопутному кордону”, що передбачали збільшення мит та списків заборонених для увезення товарів та інші обмеження зовнішньої торгівлі (між іншим, тоді ж було фактично ліквідовано привілеї одеського транзиту)²⁷⁷. Практично одночасно (4 січня 1811 р.) було затверджено доповідь військового міністра “Про влаштування військової варти на кордонах західних губерній”. Головним завданням варти було запобігати контрабанді. Причому збереглося правило донощика – весь конфіскований контрабандний товар, однак у разі, коли контрабанда складалася із товарів до імпорту заборонених (страх перед такими товарами у керівництва держави напевно був надто великим) вона мала спалюватися, а донощик мусив задовольнитися лише “гідною винагородою” від держави. У доповіді відзначалися, що попередні спроби влаштування митної варти були невдалими, а на козаків, які охороняли кордони, покладатися було неможливо (“Завжди керівникам прикордонних губерній й військ надавалися розпорядження створити цю варту, але... відомо, що дотепер нічого не було створено бо охорона кордонів, довірена лише козакам не могла бути надійною, що доводять численні випадки, а саме: часті та численні втечі, перегін коней та худоби у значній кількості, вивіз міді та грошей й привезення контрабанди”). Проте започаткована указом від 1811 р. митна варта все одно мала складатися переважно саме з козаків Донського та Бузького військ, які тримали кордон від Палангену до Ягорлика (ділянку кордону по р. Дністер від Ягорлика до Чорного моря мав облаштувати військовою вартою херсонський губернатор А.Е. Рішельє “за тими самими правилами”). На території Наддніпрянської України

²⁷⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание I (далі ПЗС РИ.I). – Т. 31. – № 24464. – С. 486-491.

прикордонну варту складали донські козаки полків генерал-майора Іловайського, генерал-майора Чернозубова та підполковника Іловайського (кордон від Немирова Гродненської губернії до містечка Усція Біскуніє на Дністрі) та 2- і 3-й полки бузьких козаків (кордон від Усціє Біскуніє до впадіння у Дністер р. Ягорлика). Задля покращення контролю за козаками було наказано “не залишати в жодному місці постійної команди й тримати їх у безперервному русі по всьому кордону...”²⁷⁸. Невдовзі маніфестом від 24 червня 1811 р. з метою “установити точні й одноманітні правила” на західному митному кордоні цар проголосив створення 11 митних округів, під керівництвом начальників яких перебувала й “митна варта” – одна команда на кожні 15 верст сухопутного кордону.²⁷⁹ Згідно з “митним уставом по європейські торгівлі” від 1819 р. створювався митний нагляд: кожні 15 верст мала охороняти команда з 10–15 об’їждчиків²⁸⁰.

Проте й після затвердження нового статуту у багатьох випадках митний кордон продовжували охороняти козаки. Згідно з царським маніфестом від 16 квітня 1817 р. було проголошено про створення в м. Одесі порто-франко (безмитної зони) терміном на 30 років. Це був безпрецедентний для російської митної політики захід. Між іншим, ще й тому, що Одеса не була відокремлена від решти імперії природними бар’єрами чи державним кордоном. Тому, щоб захистити від контрабанди іноземної продукції кволу російську промисловість, потрібно було оточити досить значну територію митним кодоном.

Будівництво охоронних споруд та утримання кордону порто-франко мало здійснюватися за рахунок доходів м. Одеси. Одеський будівельний комітет в присутності херсонського військового губернатора Олександра Ланжерона 6 вересня 1817 р. вирішив: “рів по всьому кордону порто-франко робити завглибшки три аршини, завширшки у підосві два, а вгорі чотири аршин; при рові має бути насип з землі, що витягнута з рову вкритою дерном на аршин, й крім насипу ще по всьому кордону встановити рогатки”, а також “по всій лінії [порто-франко] мають бути збудовані караульні”. Того самого числа Олександр Ланжерон у листі міністру фінансів Дмитру Гур’єву, повідомляючи про розміри рову та рогаток, між іншим, писав: “вважаю, що така огорожа буде достатньою для перешкоди вільному переходу й переїзду; а при ній буде караул частий”, “караульні вважаю я необхідно поставити через кожні дві версти одна від одної, всього на двадцяти двох верстах одинадцять й по двом лиманам на відстані 12 верст ще 6 загалом 17 караулень, окрім того буде збудовано два будинки для митних застав, які собою ще збільшать караул”, “...я вельми прохаю

²⁷⁸ ПСЗ РИ.І. – Т. 31. – №24480. – С. 508-511.

²⁷⁹ ПСЗ РИ.І. – Т. 36. – №24.684. – С. 681, 682.

²⁸⁰ ПСЗ РИ.І. – Т. 36. – №28.030. – С. 421, 422.

вас ...клопотати, щоб для тримання ланцюгу порто-франко, були призначені козаки з казенним утриманням". О. Ланжерон твердив, що для кожного "пікету" (на кожну караульню) потрібно по три козака й ще шість їм для заміни, а також митні об'їждчики. Д. Гур'єв в листі 1-го жовтня 1817 р. відповідав, що цілком довіряє О. Ланжерону щодо визначення необхідних споруд на кордоні порто-франко й обіцяв надати необхідну кількість митних об'їждчиків, а щодо козаків допомогти не може, бо вони не перебувають у його відомстві.

Вже на стадії підготовки будівництва кордону висловлювалася думка, що охоронні споруди можуть бути не лише надто дорогими для міського бюджету, але й малоефективними для запобігання контрабанди. Начальник Одеського митного округу Іван Бларамберг (у майбутньому визначний дослідник археологічних пам'яток Північного Причорномор'я) у листі до О. Ланжерона від 27 жовтня 1817 р. твердив, що "якщо ...рів, який має складати огорожу порто-франко не буде для міцності надійним чином обкладений камінням, то у випадку руйнування яких-небудь частин рову від сильних дощів або несподіваного таїння снігу ...найлегшим чином через кордон з контрабандою пробратися можливо буде" (така пропозиція звичайно б значно збільшила витрати на риття рову). Якщо ж рів не буде обкладений камінням, то, на думку І.Бларамберга, було потрібно значно збільшити кількість охоронців порто-франківського кордону. О.Ланжерон у листі до Д.Гур'єва від 7 листопада 1817 р. писав, що, на думку Бларамберга, "для надійної охорони потрібно принаймні на просторі кожної версти по два об'їждчика й така ж кількість козаків у розпорядженні митного начальства"²⁸¹.

Чимдалі Олександр Ланжерон сильніше відстоював думку про необхідність заміни значних захисних споруд посиленням митного нагляду. Ця теза, вочевидь, була пов'язана не лише з переконаннями графа, але й реальною ситуацією, що склалася навколо одеського "вільного порту" на початок 1819 р. Адже, по-перше, будівництво та подальше утримання митного кордону виявилось непосильною ношею для міського бюджету. По-друге, риття рову навколо "вільного міста" затягнулося через складність ґрунту тоді як, за словами О. Ланжерона, уся Європа чекала на відкриття одеського порто-франко й йому доводилося регулярно заспокоювати щодо цього торговельну "громадськість" міста (збираючи її в "Біржовій залі" "для нарад про справах щодо порто-франко").

О.Ланжерон у листі Д.Гур'єву 5 березня 1819 р. просив дозволу "на тих місцях, де через низьке розташування не можна вирити рів, поставити рогатки в два ряди", а також не ставити

²⁸¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 55, 73, 74, 75, 114.

рогаток по всьому периметру порто-франко (що він сам пропонував зробити у 1817 р.), посиляючись на брак коштів. “Кордон, – між іншим, писав О.Ланжерон, – огорожується ровом завглибшки три, завширшки чотири аршини, а в таких місцях, на яких через їхнє розташування неможливо вирити поставлені рогатки в два ряди. Окрім цього по всьому кордону через кожні дві версти збудовано по одній караульні, в яких буде по три козаки для утримання ланцюгу; а окрім козаків ще будуть об’їждчики й спостерігачі митні. ...Виходячи з того, що найкраща огорожа без очей (тобто нагляду – Т.Г.) не може буди абсолютно надійною, здавалось би, що це одеське укріплення, при такому густому ланцюгу наглядачів мусить бути надійним. Ми бачимо і в іноземних місцях, де існує порто-франко, що немає жодної іншої огорожі окрім очей”. О.Ланжерон погоджувався, що кордон порто-франко “може бути визнаний слабким”, через відсутність коштів на його посилення, однак вважав, що “ця обставина не має зупинити відкриття порто-франко у квітні місяці” (“уся Європа, за партикулярними відомостями, сподівається, що порто-франко має навесні відкритися; ...виходячи з цих відомостей напевно багато суден прийде до Одеси з товарами без грошей на мито й згідно же із законом про транзит вже прибуло до Одеси доволі багато товарів, для торгівлі ними тут; якщо відкриття порто-франко буде зупинено то такий наплив товарів, попри сподівання неоголошених може принести їм розорення та інші неприємності”). В якості ж компенсації відсутності рову пропонував: “можна подвоїти ланцюг з козаків”. Отже, О. Ланжерон розглядав козаків як своєрідну “чарівну паличку”, що допоможе зменшити витрати на охоронні споруди й дозволить скоріше відкрити “вільний порт”. Проте його сподівання не виправдалися. Д.Гур’єв при зустрічі з царем “пояснив причини, що спонукають відкрити порто-франко якнайшвидше”, однак Олександр I “було угодно щоб, порто-франко в Одесі було відкрито не раніше ніж буде вирито окружний рів”. Про що 5 травня 1819 р. Д.Гур’єв повідомив О.Ланжерона.

Тим часом, ще на осінь 1818 р. підрядчики завершили будівництво митних застав та караулень: дворянин Франц Косовський збудував 8 караулень за 29457 крб.; “одеський мешканець” Бв’єн В’єнг Латті – Тираспольську митну заставу на Овідіопольській дорозі за 45424 крб. (він продовжував виправляти деякі недоліки будівлі до червня 1819 р.); одеський купець Ілля Орлов 7 караулень за 24500 крб.; “одеський мешканець” Симон Томазіні – Херсонську митну заставу та 2 караульні за 47475 крб. (загалом лише вищезгадані роботи коштували місту 146856 крб.)²⁸². Додатково, згідно з пропозиціями інженера Пот’є, було вирішено збудувати ще дві караульні з боку моря та ще одну, так звану

²⁸² ДАОО. – Ф. 59. – Оп.2. – Спр. 57. – Арк. 1, 44, 45; Спр. 59. – Арк. 1, 6, 14, 27; Спр. 60. – Арк. 1, 2, 5; Спр. 62. – Арк. 7, 22; Спр. 63. – Арк. 1, 5, 26, 28.

Внутрішню заставу порто-франко (її збудував вищезгаданий підрядчик Орлов). Хоча рів не було завершено, 12 червня 1819 р. О.Ланжерон наважився доповісти Д.Гур'єву: "Всі охоронні споруди на кордоні порто-франко завершені; я особисто спільно з членами Одеського будівельного комітету ...приймав будівлі й побачив їх в усіх їхніх частинах бездоганними; по усьому кордону виритий рів ...а в тих місцях, де через низини неможливо зробити рову та поставлені у два ряди рогатки й в одному місці між двома кам'яними скелями, де потрібно було поставити рогатки зроблено надійний палісад. По усьому кордону зроблено караульні для перебування варто на відстані 32 верст вісімнадцять й на двох проїжджих дорогах і тому самому кордоні збудовані для митних застав два будинки, а також з морського боку дві караульні та одна застава. Отже все, що було заплановано... – все закінчено. Про призначення козаків для варти від мене розпорядження зроблене". Виходячи з цього Ланжерон просив Гур'єва клопотати перед царем про відкриття одеського порто-франко й надати можливість Ланжерону "самоу призначити для цього день"²⁸³.

4 липня 1819 р. цар Олександр I своїм указом Сенату оголосив про початок дії одеського порто-франко з 15 серпня 1819 р.²⁸⁴ 7 липня 1819 р. Д.Гур'єв зі своїми листами супроводив О. Ланжерону та І. Бларамбергу копії царського указу та "примірного штату трьох застав і нагляду для порто-франко в Одесі". Притому І. Бларамбергу наказувалося, "коли настане час відкриття порто-франко відкрити митні застави та влаштувати вздовж кордону нагляд згідно із розпорядженнями" О. Ланжерона.²⁸⁵ Штат митних застав І. Бларамбергом було сформовано до середини серпня 1819 р. Готуючись до розміщення ланцюга козаків, Одеський будівельний комітет та І.Бларамберг вирішували питання „про пасовиська для козацьких коней” вздовж митного кордону²⁸⁶. Безмитний ввіз товарів в одеське порто-франко, згідно з вищезгаданим маніфестом розпочалося 15 серпня 1819 р., а їхній вивіз з Одеси вглиб країни, згідно з розпорядженням О.Ланжерона І.Бларамбергу – 18 серпня 1819 р.²⁸⁷.

Невдовзі після початку дії одеського порто-франко в документах Одеського митного округу згадуються козаки 4-го Оренбурзького козацького полку, які охороняли кордони "вільного порту". Слід сказати, що ще у 1812–1817 рр. козаки 1- та 2-го Оренбурзьких козацьких полків несли прикордонну службу "по берегах Чорного моря та ріки Дунаю". 16 квітня 1817 р. (одночасно з маніфестом про проголошення одеського порто-

²⁸³ ДАОО. – Ф. 59. – Оп.1. – Спр. 119. – Арк. 117.

²⁸⁴ ПСЗ РИ.І. – Т.36. – №27.866. – С. 257, 258.

²⁸⁵ ДАОО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 2-4.

²⁸⁶ Там само. – Ф. 59. – Оп.1. – Спр. 119. – Арк. 120.

²⁸⁷ ДАОО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 34, 37.

франко) царським указом один із двох вищезгаданих полків був переданий у відомство херсонського військового губернатора. Напевно це було зроблено й для того, щоб компенсувати губернатору втрату Бузького козацького війська, округ якого іншим указом від того самого 16 квітня 1817 р. було передано “з губернського у безпосереднє військове управління”. Указом від 20 квітня 1817 р. сформовано “один оренбурзький козацький полк” №1, його комплектували з 1- і 2-го полків “кращих людей” й передавали під керівництво херсонського військового губернатора, “осіб же, що залишаться: старих, нездатних до служби та одружених” мали відправити до дому. Згодом на зміну цьому №1-му Оренбурзькому полку (1819 р. він був відправлений до свого козацького війська) сформовано у 1818 р. 4-й Оренбурзький козацький полк призначений “для кордонної служби в Херсонській губернії”²⁸⁸. Таким чином, О.Ланжерон використав для охорони порто-франко козацький полк, що був у його розпорядженні як херсонського військового губернатора. Отримати додаткові козацькі підрозділи для зазначеної мети йому, вочевидь, не вдалося. Тому оренбурзькі козаки охороняли приблизно половину порто-франківського кордону (на інших 11-ти караульнях службу несли митні об’їждчики), зокрема, вони чатували по берегу Сухого Лиману (район між сучасними містами Одесою та Іллічівськом).

Досить скоро митники та охорона кордону порто-франко зіткнулися з цілою низкою проблем, пов’язаних зі складністю заступити шлях контрабанді. Випадки викриття контрабандного увезення товарів були надто частими (серед пійманих контрабандистів переважали євреї, в тому числі з Галичини, та караїми)²⁸⁹. Окрім того, митники мали цілком обґрунтовані підозри, що значна кількість контрабанди майже безперешкодно провозиться з Одеси вглиб країни. Начальник портової одеської митниці Дітерікс твердив, що спочатку “євреї не були так обізнані у засобах таємного провезення товарів”, однак “вони мали побачити значну кількість народу біля Херсонської застави, а у базарні дні й біля Тираспольської, коли повертаються колоністи й усі поселяни багатотисячною кількістю”, а також те, “що митники не можуть оглянути ретельно кожний селянський віз порожній, але такий, що має зазвичай в собі певну кількість сіна, порожні мішки від привезеної пшениці, селянський одяг тощо...” й усі речі пасажирів, й усвідомивши ситуацію контрабандисти почали успішно й, переважно, безкарно, займатися своїм промислом. Бларамберг нагадував Дітеріксу, що митники мають ретельно обглядати усіх від’їжджаючих (“за тими правилами, що ними керуються порто-франківські застави, якими ще 1819 р. наказано: 1-ше сумнівних

²⁸⁸ Казацьки войска. Хроники гвардейских казацьких частей. – С.Пб, 1992. – С. 238; ПСЗ РИ.І. – Т. 34. – № 26800. – С. 219; № 26806. – С. 222.

²⁸⁹ ДАОО. – Ф.88. – Оп.1. – Спр.53. – Арк. 34а.; Спр.54. – Арк.1, 4, 5, 11, 12, 25, 31, 53-54, 112.

людей, а особливо євреїв, неодмінно обшукувати у самому їхньому одязі, й 2-ге суворо оглядати вози, особливо єврейські; й намагатися викрити чи нема возів з подвійним дном?”). Однак Дітеркс наполягав на зміні кордону порто-франко, перебуваючи “у цілковитій впевненості, що це зло (контрабанду – Т.Г.) буде нероздільно пов’язане з існуванням порто-франко, поки застави у теперішньому становищі залишаться”, й крім усього вказував на великі складності для населення, яке в багатьох випадках не могло перетнути порто-франківський кодон²⁹⁰.

Після відкриття порто-франко виникли складності з пропуском через його митний кордон козаків карантинної варти, які мали патрулювати морський берег. Хоча вони не були євреями, митна варта їм також не довіряла й через кордон порто-франко не пропускала. 22 вересня 1819 р. О. Ланжерон писав І. Бларамбергу: “Контора карантинна зробила мені подання, що митна варта, яка стоїть на пересипу біля Сухого Лиману, не пропускає через кордон порто-франко козаків карантинної варти, а також і службові пакети, що пересилаються вздовж кордонів. Оскільки кордонна карантинна варта зобов’язана завжди спостерігати за берегом для знаходження викинутих морем речей та мертвих тіл, то слід пропускати роз’їзди цієї варти через кордон порто-франко без затримання, а також і службові пакети, що пересилаються вздовж кордонів і на Овідіопільську заставу. Однак потрібно їх оглядати, щоб не була ними провезена контрабанда”. Останню фразу О. Ланжерон приписав до листа власноруч. Отже, козаки карантинної варти отримали можливість перетинати межу порто-франко не лише через застави, а й безпосередньо біля берега моря. Проте для запобігання контрабанди, О. Ланжерон 27 вересня 1819 р. додатково наказав І. Бларамбергу, щоб через кордон порто-франко “зазначених козаків пропускали не більше двох на день і лише за умов їх найретельнішого огляду з боку митної варти”²⁹¹.

Брак грошей у міському бюджеті негативно вплинув на утримання порто-франківської митної варти. Не вистачало грошей для виплати платні. Так, 24 лютого 1820 р. І.Бларамберг скаржився О.Ланжерону, що “оскільки... митниця на теперішній рік від цієї палати про виплату ...платні з її доходів... дозволу не має, то митна варта терпить надзвичайний брак засобів для утримання себе і коней і навіть з цієї причини приводу деякі [митники] відмовляються від служби”²⁹². Крім того вже в першу осінь існування порто-франко його охоронці потерпали від нестачі палива в караульнях. 11 вересня 1819 р. І.Бларамберг повідомив О.Ланжерона “...про необхідність при настанні осені забезпечити завчасно кожну караульню для перебування наглядачів... за рахунок міста, виходячи

²⁹⁰ Там само. – Ф. 40. – Оп 1. – Спр. 70. – Арк. 6-8, 13, 14, 24.

²⁹¹ ДАОО. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1, 4.

²⁹² Там само. – Спр. 58. – Арк. 1.

з Височайшого маніфесту 16 квітня 1817 р., ...необхідною кількістю палива та свічок..."²⁹³. 22 листопада 1819 р. І. Бларамберг повторив своє прохання забезпечити "кожну з 11 караулень... необхідною кількістю палива та свічок", повідомляючи губернатора, що міський голова Дмитро Інглезі обіцяв, проте не надав усього необхідного, "а між тим люди ці (наглядачі та об'їждчики – Т.Г.) через настання непогідного часу занадто терплять від холоду". Однак О.Ланжерон на ці прохання 4 грудня 1819 р. відповів таке: "...я вважаю, що об'їждчикам митним, які перебувають на кордоні порто-франко, опалення та освітлення місто надавати не зобов'язано тим більш тому, що ці об'їждчики отримують достатнє для власного утримання жалування, а саме по 400 крб. на рік. Що стосується козаків, які несуть варту на лінії порто-франко то їм, навпаки, постачається паливо через те, що вони перебувають у числі військ, які отримують опалення з скарбниці"²⁹⁴. Отже О.Ланжерон в цьому випадку знов захищав інтереси спорожнілої одеської скарбниці. Проте, як передусім людина, військова про козаків він піклувався більше ніж про митників.

Згідно з законодавством про митну варту козаки не могли тривалий час перебувати на одній ділянці кордону (ще указ від 4 січня 1811 р. не лише наказував козаків на митному кордоні "тримати в постійному русі", але й визначав, що "козацькі полки на рік три рази будуть переводитися з ділянки на ділянку"). За затвердженням 14 грудня 1819 р. новим штатом одеського порто-франко, козаків мали замінити додаткові 24 митні об'їждчики (на їх утримання було асигновано щорічно 9600 крб.). Однак заміна козаків затягнулася. І.Бларамберг у відповідь на лист командира 4-го Оренбурзького козацького полку осавула Харитонов, 23 лютого 1820 р. повідомляв: "додані по новим ...штатам 24 об'їждчики для зайняття постів всередині порто-франко, вже майже укомплектовані, але до отримання асигнування для видачі належного їм жалування, не можу прийняти їх та призначити для виконання посадових обов'язків, в цій ситуації змушений був я за видачу зазначеного жалування сам відповідати, й навіть, за необхідністю, сам його виплачувати...". Лише 20 липня 1820 р. І.Бларамберг повідомив О.Ланжерона, що 24 об'їждчики вже "укомплектовані та готові заступити на місце козаків" й наступного дня написав Харитонову: "по укомплектуванню об'їждчиків додатковою кількістю в 24 особи, мною доручено ...титулярному раднику пану Савоні вчинити належні розпорядження для заміни військових козаків, які перебувають на 5-ти пунктах внутрішньої варті одеського порто-франко". Вже 21 липня 1820 р. козаки були замінені на "1-й дистанції одеського порто-франко" (в районі Сухого

²⁹³ Там само. – Спр. 55. – Арк. 1.

²⁹⁴ Там само. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 3.

лиману), а 24 липня 1820 р. “на другій дистанції одеського порто-франко”²⁹⁵.

У фондах одеських митних установ поки не вдалося знайти відомості про перебування козаків на кордонах порто-франко у наступний період. Між іншим, пропонуючи значне скорочення меж “вільного порту” місцеві чиновники планували й в подальшому використовувати козаків для його охорони, проте вже в меншій кількості. Так у проекті, розробленому на зборах 12 серпня 1820 р. “Одеського будівельного комітету та запрошених ним почесних громадян Одеси дворян й усіх станів російських та іноземних негоціантів” й поданому О. Ланжерону 20 серпня 1820 р. під назвою “Вигоди від нового кордону порто-франко”, першим пунктом було зазначено: “митні застави перебуваючи біля самого міста, полегшать нагляд варті по всьому кордону, й замість 24 верст, залишиться його лише близько 6. – Отже вчетверо буде скорочена варта з об’їждчиків і козаків; утримання перших залишиться скарбниці, а останніх за рахунок міста, оскільки коні кордонних козаків фураж отримують в літні місяці від Міської думи”. У проекті, між іншим, згадувалася, що новий кордон не буде включати берегів лиманів й мешканці не будуть потерпати від козаків, що їх охороняють (Пункт шостий: “Для мешканців міських, поміщиків, що мешкають на хуторах міських та колоністів, вигода від наближення кордону та, що не будуть об’їжджати та робити гак до 20 верст й більше; жодна дорога, жоден лиман не буде зачинений як зараз, що ані рибу ловити, ані по льоду переходити не дозволено й козаки припинять свої безпідставні чіпляння...”)²⁹⁶. Дітерікс у своїх пропозиціях щодо змін умов функціонування порто-франко 1821 р. вважав за потрібне перенести одеську митницю на кордон порто-франко й звільнити козаків ще від однієї функції – конвоювання товарів, що пройшли митний огляд, від митниці до застави на кордоні (Дітерікс в листі від 31 січня 1821 р. І.Бларамбергу зазначав, що “купці та усілякого роду покупці змушені тепер віддавати свої на подвійний огляд в митниці та на заставах маючи затримку та інші складнощі через необхідність пломбування та конвоювання товарів до застав козаками, кількості яких не вистачає на кожну партію”)²⁹⁷.

Проте, коли у 1823 р. кордон порто-франко було перенесено й його довжина значно зменшилася (він почав охоплювати лише центральну частину міста по вулиці, що пізніше отримала назву “Старопортофранківська”) митна варта вже цілком могла обійтися без козаків. Що ж стосується 4-го Оренбурзького козацького полку, то він у 1823 р. був відправлений до свого війська.

²⁹⁵ Там само. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.58. – Арк. 7, 10-18.

²⁹⁶ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 41. – Арк. 7, 8, 22-24.

²⁹⁷ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 314. – Арк. 24.

Після того як козаки залишили кордони одеського порто-франко, вони ще певний час охороняли митний кордон на Поділлі та Волині, притому в багатьох випадках виступали як помічники контрабандистів (не лише безперешкодно пропускали останніх через кордон, але й надавали їм охорону, конвоюючи каравани з контрабандою й вступаючи в перестрілку з митною вартою)²⁹⁸. Це спонукало наступника Д.Гур'єва на посаді міністра фінансів Єгора Канкріна реорганізувати митну справу. Серед своїх головних здобутків за перші десять років перебування на вищезгаданій посаді Є.Канкрін назвав “переформування митної варти на військових засадах”, що за його твердженням дозволило фактично знищити “зовнішню контрабанду, тобто контрабанду яка прямує поза митницями”²⁹⁹. Так згідно з затвердженим 1827 р. положенням “про облаштування митної прикордонної варти” в митних округах створювалися бригади, полубригади та окремі роти митної варти, що склалися з об'їждчиків і вартових (в одеському окрузі створювалася полубригада з двох рот, що нараховували 225 кінних об'їждчиків і 40 піших вартових)³⁰⁰.

Зловживання козаків на митних кордонах не можна розглядати як виключно негативний фактор з точки зору інтересів місцевого українського населення. Адже протекціоністська митна політика Російської імперії (на що неодноразово вказували сучасники) “обкладала даниною” споживачів Наддніпрянщини на користь державної скарбниці та московського промислового регіону, викачуючи з перших золото зароблене на експорті української сільськогосподарської продукції за кордон. В цій ситуації контрабанда більш якісних і дешевих імпорتنих товарів була для місцевого населення явищем скоріше позитивним ніж негативним. Перебування оренбурзьких козаків на кордонах такого “гнізда контрабанди”, яким було одеське порто-франко (притому у перший рік його існування, коли організовувати митний нагляд було чи не найскладніше), потребує подальшого вивчення. Потрібно ґрунтовніше дослідити обставини їхнього перебування на митному кордоні “вільного порту”, а також взаємини з місцевим населенням. Слід зазначити, що хоча серед документів поки не знайдено звинувачень оренбурзьких козаків як таких, які сприяли контрабандистам, проте й визначних успіхів у боротьбі з таємним провозенням товарів за межі порто-франко вони не мали.

Taras Goncharuk

The Orenbourg Cossacks on the border of Odessa porto-franco (1819 - 1820)

²⁹⁸ Сонні Г. Контрабанда на Поділлі //Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. Х. – № 1890. – Арк. 13, 38.

²⁹⁹ [Канкрин Е.Ф.] Отчет министра финансов за десять лет с 22 апреля 1823 г. по 33 апреля 1833 г. //Там само. – Ф.57. – № 58. – Арк. 29.

³⁰⁰ ПСЗ РИ.II. – Т. 2. – № 1282. – С. 645–648, 180–181 (Приложения).

In the article on the basis of archival and the published documents the place of Cossacks of 4th Cossack regiment Orenbourzcoho is explored in the difficult process of forming of custom border round Odessa one porto-franco in 1819-1820.

УДК 94 (477.4) "1837-1840"

Олександр Кухарук

ДЕСАНТ НА БОСФОР В ПЛАНАХ РОСІЙСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ ПІД ЧАС КРИЗИ 1837-1840 рр.

В статті розглянуто комплекс проблем, пов'язаних з загостренням Східного питання в 1830–1840 рр. На основі раніше неопублікованих матеріалів Російського державного військово-історичного архіву висвітлено діяльність російського уряду під час кризи 1837 – 1840 рр.

Тривалий час Східне питання, тобто комплекс проблем, пов'язаних з розподілом та перерозподілом впливів та спадщини імперії Османів, як за участі народів, у свій час підкорених Оттоманською Портою, так і провідних держав Європи, було одним з визначальних факторів світової політики. У ХІХ ст., саме Східне питання, чи принаймні його складові першого порядку: Грецьке, Балканське, Кавказьке, різноманітні проблеми пов'язані з визначенням режиму проток між Середземним і Чорним морями і т. ін., поряд з Польським питанням часто визначало, як зовнішню, так і внутрішню політику Російської імперії. У дещо зміненому, з плином часу, форматі – проблеми, похідні від Східного питання, залишаються центральними для світової політики та час від часу революціонізують її, призводячи до катастроф на кшталт Східної війни 1853-1856 рр., балканізації Європи чи Першої Світової війни. Зрозуміло, що сучасні Україна та Росія також не можуть абстрагуватись від даних проблем.

Попри очевидну необхідність ґрунтовного наукового дослідження Східного питання, внаслідок певних об'єктивних та суб'єктивних причин, ціла низка сюжетів залишається практично невисвітленою. До факторів, що певною мірою ускладнюють наукові дослідження можна віднести: розпорошеність, недоступність та необробленість архівів; певні специфічні вимоги до професійного рівня дослідника, в тому числі в плані знання мов і міждисциплінарної фахової підготовки. Крім того значну роль відіграє надмірна заполітизованість й відповідно гострота питань, що не сприяє їх популярності в наукових колах. Ситуація ускладнюється ще й спробами маніпулювання суспільною свідомістю в деяких новоутворених країнах та цілеспрямованим формуванням, як в дорадянський, так і в радянський періоди життя Східної Європи, певних ідеологем. Відповідно, тривалий час фактично не існувало суспільного замовлення щодо комплексного

дослідження Східного питання, особливо стосовно конкретних історичних періодів чи певних, навіть ключових моментів, якщо це могло призвести до ревізії заданих ідеологічних схем. Вищевказане стосується і періоду 1820-1850 рр.³⁰¹.

Як наслідок спостерігається значна дослідницька лакуна саме в східноєвропейській історіографії. Однак повністю залишитись поза увагою істориків даний комплекс проблем не міг, оскільки Східне питання в 1820-1850 рр. стає першорядним геополітичним фактором й відповідно привертає увагу фахівців різних сфер людської діяльності³⁰².

В той же час підходи та оцінки лише одного з дослідницьких напрямків, хоч і популярного в дореволюційній історіографії, стосовно Східного питання – практично беззастережно сприйнялись радянською історіографією й відповідно стали домінуючими в ній. Так, подібними в узагальнюючих працях стали оцінки Хункіар-Іскелессійської угоди як найбільшого успіху Росії в Східному питанні, всупереч неоднозначному ставленню до неї Миколи I та більшості осіб, які визначали зовнішню політику імперії³⁰³. Лише нечисленні дослідники радянських часів, які спеціально розглядали конкретні аспекти Східного питання, вносили певні застереження, як стосовно перебігу подій, так і оцінок ролі та впливів Російської імперії на різних етапах спроб вирішення Східного питання³⁰⁴. Ситуація почала змінюватись з початку 1990-х рр. Але зроблено лише перші кроки при збереженні зазначених вище чинників, які об'єктивно утруднюють дослідницький процес³⁰⁵.

В цілому в світовій історіографії існує кілька підходів щодо ролі й місця Російської імперії в розгортанні криз 1820-1850 рр. При цьому практично випадає з кола зору науковців на територіях колишньої Російської імперії криза кінця 30-х - початку 40-х років XIX ст. Видатна дослідниця подій першої половини XIX ст. Н.С.Кіняпіна вважала, що на відміну від попереднього загострення кризи в 1832-1833 рр. Росія не мала чіткого плану дій і фактично не

³⁰¹ История внешней политики России первой половины XIX века. – М., 1995. – С. 309-312; Филин М.Д. На возвращение великого Государя // Император Николай I. – М., 2002. – С. 5-30.

³⁰² Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю. – М., С.Пб., 2002. – С. 24; Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856. – Т.1. – С.Пб., 2002; Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами. – С.Пб., 1878. – Т.4, Т.12.

³⁰³ История СССР с древнейших времен до Октябрьской революции – М., 1967. – Т.4. – С. 490-499; Киняпина Н.С. Внешняя политика России в первой половине XIX в. – М., 1963. – С. 217-219; Порівняти: Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – М., – 1869. – С. 47-48. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856. – С.Пб., 2002. – С. 235-236, 712-713.

³⁰⁴ Георгиев В.А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в 30-е – начале 40-х годов XIX века. – М., 1975. – С. 65-69.

³⁰⁵ История внешней политики России в первой половине XIX в. – М., 1995; Крымская война. Тематический номер // Родина. – 1995. – №3-4; Россия и Турция: 500 лет соседства Тематический номер // Родина. – 1998. – № 5-6.

брала участі у розв'язанні кризи 1837-1840 рр.³⁰⁶. У той час в західній історіографії сформульована теза, що саме Російська держава підштовхнула турецький уряд до активних дій по поверненню стану відносин з Єгиптом, які передували 1832-1833 рр.³⁰⁷. Таким чином, без комплексного дослідження даної кризи стає неможливим цілісне сприяння всього блоку проблем навколо Східного питання, виникає певний штучний розрив історичного потоку подій.

Предметом розгляду статті є спроба визнання механізму планування та реалізації задумів російського уряду під час кризи кінця 30-х–початку 40-х рр. XIX ст. на основі залучення невикористовуваних раніше матеріалів Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА). Саме матеріали військового планування та проведені заходи по розгортанню військ можуть слугувати точним індикатором, що дозволяє визначати реальність тих чи інших військово-політичних, дипломатичних демаршів країни. Розгортання військ у тому чи іншому напрямі, через дорожнечі та складності, унаочнює пріоритетність тих чи інших політичних питань у конкретний історичний момент.

Десант на Босфор у березні – липні 1833 р., при зовнішній ефективності, висвітив цілу низку проблем, як міжнародно-правових, так і військово-технічних. Висадка російського десанту і його розміщення в таборі в долині Хункіар-Іскелессі (Долина біля султанської пристані) відбулась на прохання султанського уряду. Але навіть в цій ситуації керівництво експедиції, внаслідок отримані інструкції, намагалось розмістити табір біля північної частини Босфору, віддаючи пріоритет Європейському берегу й зберегти стоянку ескадри Чорноморського флоту в Босфорі, без перевodu в Сизополь. Така наполегливість викликала зрозумілі підозри турецької сторони³⁰⁸.

Одночасно російське командування всіма засобами підкреслювало спільність дій з султанським урядом. Так, експедиційний загін формально вважався частиною спільного російсько-турецького корпусу. З 5-го квітня до табору прибувають частини турецьких військ: гвардійські батальйон та ескадрони з двома гарматами³⁰⁹. Після прибуття та облаштування третього ешелону російських військ, у складі частин 3-ї бригади 26 піхотної дивізії вже 15 квітня відбувається спільний стройовий огляд розміщених в таборі військ за участі султана Махмуда II (Мехмеда II) та наближених до нього осіб. Причому турецький батальйон вишикували на почесному правому фланзі, але напроти загальної лінії фронту 10 російських батальйонів, 8 піхотних та двох зведених

³⁰⁶ Киняпина Н.С. Вказана праця. – С. 219.

³⁰⁷ Георгиев В.А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке. – С. 82-83.

³⁰⁸ Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – С. 186-188, 238-250.

³⁰⁹ Там само. – С. 250-283.

морських. Маємо наочну демонстрацію справжнього ставлення до тимчасових союзників³¹⁰.

Російське командування, в тому числі військове міністерство розуміли, що розміщення десантного загону, при зовнішньому ефекті, не підкріплено реальною силою сухопутних військ. Позбавлені штатного обозу й необхідної кавалерії дві піхотні бригади новосформованої 26-ї піхотної дивізії, навіть підтримані двома зведеними батальйонами моряків, могли виставити лише близько 6000 боєздатних вояків, придатних для маневрових бойових дій. Але навіть такий слабкий загін кораблі Чорноморського флоту змогли доставити лише в два прийоми, причому виникли нагальні проблеми з постачанням³¹¹. Військ для посилення загону Н.Н. Муравйова на Північному узбережжі Чорного моря не було. Лише через півтора-два місяці їх міг підтримати Береговий загін сформований П.Д. Кисельовим, в утримуванні російськими військами фортеці Силістрія. Але до підходу полків 14-ї піхотної дивізії він нараховував лише 6 батальйонів та 2 козацьких полки при 12 гарматах³¹².

Можна вважати, що реальних військових сил, здатних протистояти Єгипетській армії, яка вже перейшла Таврський хребет у кількості 32 тисячі регулярних військ та 4-5 тисяч бедуїнів, Російська імперія в Причорномор'ї не мала³¹³. Зупинити війська Ібрагіма-паші, підтримуваного Францією, вдалося завдяки демонстрації рішучості й використанню статусу могутньої держави при забезпеченні дипломатичної ізоляції Франції. Ризикована військово-дипломатична гра завершилась успішно, але російське керівництво чудово розуміло авантюрність подібних акцій, непідкріплених необхідними ресурсами та силою³¹⁴.

Крім усього іншого десант поніс значні втрати співставні з бойовими. За час експедиції 45 солдат втекло й залишилось в Туреччині, померло 82 унтер-офіцери й нижні чини, близько 1000 тяжкохворих евакуювано через порт Одеси для лікування³¹⁵.

Вказані обставини необхідно враховувати при вивченні діяльності російських урядових кіл під час наступної кризи кінця 1830 – початку 1840 рр. До сильних сторін російського уряду можна віднести його виважене розуміння тимчасовості, як Кутахійського миру між султаном та пашею Єгипта, так і Хункіар-Іскелесійської угоди. Вже 1836 р. починається військово-стратегічне планування

³¹⁰ Смотри русских войск при Хункиар-Искелессе 15.04 сего года // Военный журнал. – 1833. – № 4. – С. 129-142.; РДВИА. – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Ч.1. – Спр. 5320. – Арк. 1-8 зв.; Муравйов Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – С. 306-312.

³¹¹ Муравйов Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – С. 316.

³¹² Там само. – С. 188-196.

³¹³ Описание похода Ибрагима-паши в Сирию и Анатолию//Военный журнал. – 1834. – № 4. – С. 66-100.

³¹⁴ Муравйов Н.Н. Русские на Босфоре в 1833 г. – С. 456-458.

³¹⁵ Там само. – С. 418-431; Додатки. – С. 083-084.

можливого повтору експедиції на Босфор на 1837 р.³¹⁶. Увага імператорського уряду до цієї проблеми зростає в зв'язку з інцидентом навколо шхуни "Віксен" на Східному узбережжі Чорного моря та спробами уряду Туреччини здійснити дипломатичне маневрування, в тому числі шляхом відправки султаном надзвичайних послів до Лондона та Парижа. Більш рішуча позиція султанського уряду пояснюється відновленням боєздатності армії після розгрому 1832-1833 рр. Росія на цей час в основному також завершує реформу свого Військового відомства та переформування сухопутних військ.

З 1837 р. починається посилене укріплення Севастополя як ключової стратегічної бази для дій по розв'язанню Східного питання. Під приводом фортечних робіт, але і з метою тренування, в Крим через Одесу на кораблях флоту відбувається транспортування частин 13-ї піхотної дивізії. Такі спільні операції стають традиційними³¹⁷.

В цілому з боку Росії 1837 р. пам'ятний ще кількома значними подіями пов'язаними з Чорноморським регіоном та розрахованими на міжнародне сприйняття. В ході тривалої поїздки по Російській імперії імператор Микола I вперше здійснює тривалий проїзд через Таврійські степи, Крим, Чорноморське узбережжя Кавказу, Закавказзя, Північний Кавказ, Дон. Під час поїздки в кінці серпня 1837 р. відбулись грандіозні кавалерійські маневри під Вознесенськом, куди були запрошені численні іноземні гості та військові спостерігачі, військові огляди на узбережжі Кавказу й Закавказзі, Новочеркаську. Загалом 1837 р. характеризується й активізацією основних учасників дій навколо Східного питання, що призводить до чергового загострення ситуації в 1838-39 рр.³¹⁸.

Слід зазначити, що російський уряд не просто йшов у руслі подій, працюючи на випередження. Якщо дипломат граф Поццо ді Борго рекомендував у середині літа 1838 р. уряду бути готовим знову підтримати султана, то ця порада стала дещо запізною³¹⁹. Військове відомство вже завершило відповідне планування й приступає до його реалізації. В травні 1838 р. Чорноморська ескадра здійснює висадку військ Чорноморського загону в Цемеській бухті³²⁰. Тобто користуючись загальним загостренням обстановки Росія закріплює свої позиції на Чорноморському узбережжі, а флот отримує належну практику. Практично одночасово починається підготовка частин П'ятого корпусу до походу "для допоможення Турції против египетского паши"³²¹.

³¹⁶ Там само. – Додатки. – С. 088-092.

³¹⁷ РДВІА. – Ф.38. – Оп. 4. – Спр. 309. – Арк. 1-28.

³¹⁸ Зайончковський А.М. Восточная война 1853-1856. – Т.1. – С. 241-251

³¹⁹ Там само. – С. 244.

³²⁰ Адмирал Нахимов. Сб. документов. – М., 1954. – С. 42.

³²¹ РДВІА. – Ф.38. – Оп. 4. – Спр. 264. – Арк.1.

Цього разу було враховано досвід й помилки при підготовці Десантного та Берегового загонів у 1833 р. До складу Десантного корпусу готувались частини 13 і 15-ї піхотних дивізій. В десант мали входити: 1) штаб П'ятого піхотного корпусу; 2) 8 полків 13 і 15-го піхотних дивізій у трибатальйонному складі; 3) 6 артилерійських батарей, 48 гармат, у їх числі 16 батарейних; 4) 200 козаків Донського козацького № 10 полку; 5) команда рухомого запасного артилерійського парку; 6) посилена військово-робоча рота; 7) дві гарнізонні артилерійські роти із Севастопольського гарнізону для обслуговування важких гармат в укріпленому таборі, укріпленнях на узбережжі Босфору; 8) дві інвалідні роти для допоміжних функцій й роботи в шпиталі; 9) різні допоміжні служби й частини: інженерні, санітарні, провіантські, комісаріатські³²².

На відміну від 1833 р. Десантний корпус нараховував вже 24000-25000 боєздатних солдат, звільнених від допоміжних функцій і готових до польових регулярних дій. Всі хворі, неготові, нестроєві залишались з надлишковим майном у складі четвертих батальйонів полків, на місце постійного базування. Одночасно залишені батальйони являли собою кадр на основі якого при приєднанні резервних батальйонів відповідних полків чи маршового поповнення досить швидко розгортались у боєздатні резервні полки хоч і скороченого штату. Вони становили резерв для експедиційних загонів. Так, у складі четвертих батальйонів піхотних полків мало залишитись: 10 штаб-офіцерів, 104 обер-офіцери, 5647 унтер-офіцерів і солдат. В той же час з відпусток, з робіт, госпіталів, в маршовому поповненні перебувало 27 штаб-офіцерів, 231 обер-офіцер, 9475 унтер-офіцерів і солдат, що разом становило солідне п'ятнадцятитисячне формування з відповідною артилерією та кавалерією цілком достатньо для підкріплення 45-ї тисячного Експедиційного корпусу²³. Залишені частини продовжували нести звичну гарнізонну та караульну службу. Відповідно не виникало потреби в перекиданні військ зі складу інших формувань.

Частини 13-ти дивізій призначені для висадки десанту в район Одеси. Відбувається перебудова обозів, готуються в'юки та сакви, купуються додатково коні під в'юки, замовляється шанцевий інструмент. Спеціально для десанту готуються рухомі ремонтні майстерні. Збирається тримісячний запас провіанту для завантаження на кораблі, й дається розпорядження щодо підготовки ще трьохмісячного запасу на десант 25 тис. чоловік, що мав складуватись у Чорноморських портах²⁴.

Така сама підготовка відбувається у частинах 15 піхотної дивізії завбачливо розміщеної на квартирах у Таврійській губернії, в тому

³²² Там само. – Арк. 1 зв. – 2.

²³ Там само. – Арк. 34 – 39.

²⁴ Там само. – Арк. 2 – 13.

числі і в Криму. Спеціальна увага, виходячи з досвіду 1833 р., приділяється створенню запасу інструменту для робіт з кам'янистим ґрунтом, якого не вистачало, чи не передбачалось штатними розкладом, пристосованими до умов українських степів: кирок, мотик, ломів, лопат, топорів. Спеціально замовляються 10 тис. мішків для ґрунту²⁵.

Значну увагу командування приділяє підготовці до походу Берегового загону, який мав очолити начальник 5-ї Легкої кавалерійської дивізії генерал-лейтенант Герштенцвейг-І. Тут у центрі уваги знаходяться закупки коней та волів, яких мали купити близько 4000 для підняття обозних вантажів, переробка фур на більш зручні та підготовка їх для гірських доріг²⁶.

Здебільшого, через невизначеність міжнародного становища та через непідготовленість турецьких військ, криза ще не набула характеру відкритого конфлікту. Проте затрачені зусилля не пропали даремно. Уряд Миколи І розглядав проблеми в комплексі, переорієнтуючи зусилля та ресурси в напрямках, де намічався успіх, не випускаючи з поля зору головне.

Війська П'ятого корпусу готові для руху в Туреччину стратегічно затіняють та прикривають російські загоны, які активно діють на Кавказькому узбережжі, будуючи Берегову лінію. Коли ж в них виникли проблеми з постачанням, із запасів підготовлених Десантному корпусу на Кавказ морем терміново направляються вантажі продовольства, перш за все сухарі, крупи; шанцевий інструмент; вогнеприпаси; медичні засоби²⁷.

Не зважаючи на складні умови осені-зими 1838-1839 рр. війська П'ятого корпусу так розташувались на квартирах, щоб максимально швидко бути підготовленими до розгортання. Ескалація турецько-єгипетського конфлікту відбулась у квітні 1839 р. Можна зробити логічний висновок, що саме російський уряд дав остаточні гарантії Оттоманській Порті. Річ в тім, що вже взимку 1838-1839 рр. відбулось чергове загострення в Європі пов'язане з Бельгійсько-Нідерландським конфліктом через розмежування кордону по Шельді. Відповідно Франція, яка підтримувала Бельгію, а на Сході пашу Єгипту, потрапила в певну ізоляцію. Тому в лютому-березні 1839 р. в боєготовність починають приводитись частини російських військ, розміщені в Польщі. Мається на увазі за потреби направити їх на Росію²⁸.

Нарешті в першій декаді квітня починається рух турецьких військ Хафіза-паші. Переправа його загонів через Євфрат 21 квітня поклала край Кутахійському миру²⁹. Важко сказати, чи знали про

²⁵ Там само. – Арк. 25-28.

²⁶ Там само. – Арк. 5-8 об., 14-21.

²⁷ Там само. – Арк. 44-58.

²⁸ РДВІА. – Ф.38. – Оп. 4. – Спр. 302. – Арк. 1-144.

²⁹ Георгиев В.А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке. – С. 84.

цю дату 28.04 у Севастополі, коли ескадра кораблів Чорноморського флоту в складі 9 лінкорів, фрегата та двох пароплавів почала свою компанію, але координація дій безсумнівна. Знову за підтримки ескадри на початках травня 1839 р. десантні загони зі складу Кавказького корпусу висаджуються на Східне узбережжя Чорного моря, але вже в зоні Туапсе³⁰. Тепер флот готовий, згідно з наявними планами, двома ешелонами могли перекинути спочатку частини 15 пд. із Севастополя, потім 13 пд. із порту Одеси (існував варіант через Крим), в будь-яку точку Анатолійського побережжя Туреччини³¹.

Впевнений в підтримці Росії, частково Великобританії та Австрійської імперії, султанський уряд діяв рішуче, але з значною частиною авантюризму. В кінці червня 1839 відбулась неочікувана катастрофа, яка об'єктивно виправдовувала передбачливість уряду, військових та дипломатів Росії. Турецькі війська були вщент розбиті, турецький флот під прапором Ахмеда-Февзі паші перейшов на бік Єгипту³².

Ще до поразки турецьких військ кабінет лорда Пальмерстона висунув ідею загальноєвропейської конференції для урегулювання Східного питання. Росія відмовилась брати участь у конференції, але зобов'язалась гарантувати урегулювання між Туреччиною і Єгиптом, за умови відповідних поступок Англії та Франції, серед них: закрити для своїх військових кораблів протоки; не посилати ескадри в Пропонтиду, навіть при виході російських військ на Босфор³³.

Але здавалось, перебуваючи в безпрограшному становищі, маючи готові війська, добившись міжнародної ізоляції Франції, Росія не отримала очікуваних переваг. Втрутилась випадковість. Навіть не отримавши звістку про поразку своїх військ 30 червня помирає султан Махмуд II. Швидше за все, дізнавшись про черговий розгром, він би традиційно звернувся до Росії, давши бажаний привід для експедиції. Новий султан Ахмед-Меджид, за підтримки реформатора Рашида-паші цього робити не поспішав. Іншого приводу, передбаченого Ункіар-Іскелессійським договором, не створили й єгипетські війська. Переможна армія Єгипту не намілилась перейти лінію розподілу територій передбачену угодами 1833-1834 рр.³⁴.

Отже, маючи на руках усі переваги, підготувавши десантні війська, Росія, зв'язана міжнародними угодами, не могла до кінця реалізувати своїх переваг. Випадковість зламала чудово продуману й розроблену військово-дипломатичну комбінацію. Але й після заключення вигідної для

³⁰ Адмірал Нахімов. – С.42-43.

³¹ РДВІА. – Ф.38. – Оп. 4. – Спр. 264. – Арк. 10-12; Спр. 309. – Арк. 1-20.

³² Георгиев В.А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке. – С. 87-88; Зайончковський А.М. Восточная война 1853-1856. – Т.1. – С. 244.

³³ Зайончковський А.М. Восточная война 1853-1856. – Т.1. – С. 244-245.

³⁴ Там само. – С. 245 – 249.

Росії конвенції від 3 (15) липня 1840 р. війська П'ятого корпусу продовжували залишатись у стані бойової готовності³⁵.

Проте Микола I і його дипломатія все ж припускають кілька формально незначних помилок, що були продовженням сильних сторін політики Росії. Вони погоджуються на витиснення сил Єгипту з території Азії, але не направляють експедиційний корпус, залишаючи цю справу Великобританії та Австрії. Натомість 1840 р. стає часом, коли Росія в основному укріплює Чорноморську лінію, ставлячи під фактичний контроль Східне узбережжя Чорного моря.

Таким чином, можливо зробити висновок, що Російська імперія брала саму активну участь у подіях 1837 – 1840 рр. навколо Східного питання. Вона прагнула спрямувати хід подій у вигідному для себе руслі. Її дипломатії практично вдалось досягнути поставлених завдань, підготовлені війська чекали зручного приводу “для продовження політики іншими засобами”. Але дотримуючись принципів легітимізму уряд Миколи I не міг відкрито порушувати міжнародні угоди, небажання втрачати життя солдат за межами країни, принципова ворожість політики стосовно Франції не перетворили стратегічно виграшну позицію в виграну. Втішним призом для Росії стало Східне узбережжя Чорного моря. Проте зарано виявлений механізм реалізації задумів щодо використання Східного питання у власних інтересах, потім приведе до зближення позиції Англії та Франції на Сході, що пізніше відіграє свою роль під час наступної кризи 1852–1853 рр.

Oleksandr Kuharuk

Landing on Bosphorus in the plans of the Russian command during a crisis. 1837-1840

The article deals with the complex of problems connected with the aggravation of the East question in the 1830–1840. The activity of the Russian government during the crisis of the 1837–1840 has been revealed on the basis of earlier unpublished materials of the Russian State Military-Historical Archive.

УДК 94(477.7):061-055.2 "18"

**Владислав Гребцов,
Ірена Гребцова**

**СТАНОВЛЕННЯ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В КОЗАЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ДОНУ І ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ В СЕРЕДИНІ ХІХ ст.**

У статті висвітлено процес становлення жіночих навчальних закладів усіх рівнів у землях козаків Дону і Північного Кавказу, розкрито роль у цьому процесі Відомства установ імператриці Марії і місцевих жіночих благодійних організацій.

Проблема вивчення становища, військової організації і життєвого устрою українського і російського козацтва сьогодні посідає все помітніше місце в роботах дослідників. Однак до

³⁵ Там само. – С. 249 – 250; РДВІА. – Ф. 38. – Оп. 4. – Спр. 358. – Арк. 1-200.

сьогодні слабо дослідженим залишається гендерний аспект даної проблеми; недостатньо вивчено положення жінок, особливості розвитку жіночої освіти, поширення жіночих благодійних організацій у місцях розселення козацтва. Мета даної статті – висвітлити процес становлення і поширення у середині XIX ст. навчальних закладів для жінок, вихідців із родин козаків Дону та Північного Кавказу.

Справу розповсюдження жіночої освіти в Російській імперії ще в кінці XVIII – на початку XIX ст. узяла під свою опіку імператриця Марія Федорівна (1759–1828), дружина імператора Павла. Після її смерті доброчинні й навчальні заклади, якими вона опікувалась, залишилися під контролем царської родини. Для безпосереднього керівництва ними в 1828 р. було засновано IV відділення власної його імператорської величності канцелярії, а в середині століття комплекс цих закладів отримав офіційну назву Відомства установ імператриці Марії. Одним із найголовніших напрямів діяльності Відомства в середині XIX ст. була жіноча освіта, ідея розвитку якої реалізовувалася через заснування інститутів благородних дівчат і жіночих училищ. Освітні установи Відомства були розділені на три розряди “для виховання дівчат згідно з положенням їхніх сімейств і потреб різних станів”: вищий, середній і низький³²³. До вищого розряду в 1855 р. на півдні Російської імперії було віднесено лише три інститути благородних дівчат – Одеський, Закавказький у Тифлісі та Донський Маріїнський в Новочеркаську. Формально їх призначення полягало у вихованні та освіті дочок дворян. Проте в реальності існували деякі послаблення, що дозволяли приймати в інститути благородних дівчат також вихідців із сімей чиновництва та багатого купецтва.

Помітне місце серед жіночих благородних інститутів належало відкритому в 1852 р. у землях Війська Донського Маріїнському Донському інституту благородних дівчат. Головним його керівним органом, як і в усіх навчальних закладах такого типу, була Рада. Її головою був призначений наказний отаман Війська Донського, а членами – начальниця інституту (спочатку її обов'язки виконувала вдова генерал-майора А. Буюрова), представник місцевого дворянства і директор новочеркаської гімназії, на якого покладалося керівництво навчальною частиною³²⁴.

Після піврічного обговорення у владних структурах у лютому 1853 р. був урегульований порядок фінансування Маріїнського інституту в Новочеркаську. Головні витрати періоду становлення припали на Військове Правління: 4000 руб. сріблом на “первинне обзаведення” (можливо, маються на увазі витрати на забезпечення навчального процесу), 2000 руб. на пристосування наявної будівлі

³²³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). Собр. II. – Т. 30 (1855). – С.Пб., 1856. – № 29625.

³²⁴ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 28 (1853). – С.Пб., 1854. – № 26936.

для розміщення в ній інституту. Більше того, Військове Правління на вимогу інститутської Ради зобов'язалося виділяти додаткові кошти у разі потреби на будівництво й удосконалення приміщень для Донського інституту. На забезпечення фінансування нового привілейованого навчального закладу був направлений збір з переданої у спадкове володіння дворянської землі – півтори копійки сріблом щорічно, що загалом складало 23 400 рублів. Уряд зобов'язав донське дворянство жертвувати протягом 10 років з 1-го січня 1853 р. по чотири сьомих копійки сріблом з кожної десятини землі, що перебувала в їхньому розпорядженні. Гроші Військового Правління надавалися як позичка. Донський інститут мусив повертати ці кошти протягом 37 років, причому передбачалося не лише компенсувати витрати, але і брати відсотки по даному кредиту. Крім того, на утримання вихованок Маріїнського інституту йшли 171 руб. 40 коп., що були щорічними відсотками з недоторканного капіталу (4 285 рублів), який заповів генерал від кавалерії Власов³²⁵.

Заснування Інституту благородних дівчат у Новочеркаську – столиці козацького краю, по суті, стало ще однією ланкою, хай і далеко не основною, серед низки заходів царизму по перетворенню Області Війська Донського в один із благонадійних у політичному сенсі регіонів імперії. За планом уряду, самий факт його заснування мав ще раз підкреслити остаточне злиття колись неспокоїної, потенційно бунтівної території з іншими губерніями Російської імперії.

У Маріїнський інститут брали переважно дочок дворян Війська Донського, але у разі наявності вільних вакансій туди могли бути прийняті і дочки місцевих чиновників, але лише за свій рахунок (150 руб. сріблом на рік). Усього в інституті навчалися 120 дітей, з яких 36 перебували «на казенному утриманні». Вони називалися військовими вихованками, оскільки фактично за їхнє перебування в стінах Маріїнського інституту платило Військове Правління. Решта – 84 дівчинки – йменувалися своєкошtnими пансіонерками, оскільки утримувалися за рахунок своїх батьків. У число військових вихованок в першу чергу потрапляли дочки офіцерів, батьки яких загинули на полях битв або отримали важкі поранення в боях, а також ті, хто залишилися круглими сиротами. В цей розряд інколи потрапляли дівчатка, які втратили батька або матір, а також діти з бідних офіцерських родин. На казенне забезпечення зараховувались діти 10-12 років. Для “своєкошtnих пансіонерок” вікові рамки були дещо ширші – 8-14 років.

Навчальний курс у інституті був поділений на три класи, в кожному з яких вихованки навчалися по два роки. Загалом курс навчання був розрахований на 6 років. В інституті викладалися предмети: закон Божий, російська і французька словесність, арифметика із зачатками геометрії, природна історія і фізика (в

³²⁵ Там само.

дуже стислому, спрощеному варіанті), географія, загальна і російська історія. Помітну роль у процесі навчання відігравали малювання, танці, церковний спів, а також рукоділля – “витончені і господарські”³²⁶. Музиці навчалися за додаткову платню.

Вихованням дівчаток керували класні дами, а вчителями були переважно чоловіки. Високий статус учбового закладу сприяв поступовому подоланню станових обмежень для його викладачів. У квітні 1860 р. за клопотанням Головної Ради жіночих учбових закладів вчителя козацького стану Донського Маріїнського інституту благородних дівчат були зрівняні в правах з іншими «училищними чиновниками військового походження», що перебували у відомстві Міністерства народної освіти³²⁷.

Усі випускниці Донського Маріїнського інституту, які прослухали у його стінах повний курс, одержували свідоцтва на звання домашніх вчительок³²⁸. Найуспішніших дівчат нагороджували. У процесі навчання це були похвальні листи і книги, які видавалися за рішенням інститутської Ради. Після закінчення всіх трьох класів кращих учениць нагороджували особливими відзнаками, переважно медалями, кількість яких з часом змінювалася. В епоху Миколи I нагороджували однією золотою і двома срібними медалями. За часів Олександра II превалювала інша система: дві золоті (велика і мала) та дві аналогічні срібні.

Таким чином, Відомство установ імператриці Марії сприяло зародженню і розвитку жіночої освіти, як в Російській імперії в цілому, так і в козацьких землях зокрема. Воно стало становим хребтом добродійних ініціатив у просвітницькій сфері, гарантуючи їм державну підтримку.

Поширення початкової освіти входило до сфери діяльності ще одного важливого почину Відомства установ імператриці Марії: дитячих денних притулків, призначених для піклування про дітей з непривілейованих станів, батьки яких працювали більшу частину доби. Центр донського козацтва Новочеркаськ наприкінці правління Миколи I також обзавівся своїм притулком для дівчаток. Його виникнення мало свої особливості. Переважна більшість відкритих в губернських і повітових містах притулків була заснована на зібрані за підпискою серед дворянства, купецтва і заможних городян кошти у зв'язку з ювілейними датами представників правлячої династії. Відмітною рисою заснування Новочеркаського притулку стало те, що відкритий він був фактично за доброю волею одного козака – М.Р. Болдирева. Наживши торгівлею чималі кошти, М. Болдирев передав для створення притулку будинок, що належав йому, і вніс у Військовий Приказ громадського піклування 10000 руб. сріблом як недоторканий капітал, відсотки від якого мали йти на утримання

³²⁶ Донские войсковые ведомости. – 1857. – 17 серпня.

³²⁷ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 35 (1860). – С.Пб., 1862. – № 35674.

³²⁸ Там само. – Т. 27 (1852). – С.Пб., 1853. – № 28086.

притулку³²⁹. Втім, його почин не залишився самотнім. Почесний громадянин С. Кошкін додав ще 1714 руб. У результаті 10 травня 1850 р. був відкритий Новочеркаський дитячий притулок. Потім надходили й інші приватні пожертвування на його благоустрій. Це спонукало донське дворянство продемонструвати свою небайдужість до долі нового закладу, але йому вдалося зібрати на потреби притулку лише 1000 руб. (для порівняння – один лише купець І. Петров виділив на дані цілі 300 руб.). Восени 1850 р. Новочеркаському притулку було дозволено іменуватися “Олексіївським”, на честь великого князя Олексія Олександровича.

Новочеркаській притулок спочатку був призначений для виховання дівчаток-сиріт і дочок бідних батьків. Так зване “нічне відділення” існувало в ньому навіть раніше, ніж відділення для дітей, які перебували в притулку не постійно, а лише вдень. Спочатку передбачалося, що кількість дівчаток, які перебували на забезпеченні притулку, коливатиметься в межах 15 дітей. Але тяжке положення значного числа городян разом з відсутністю такого роду закладів спонукали місцеве Попечительство дитячих притулків збільшити кількість дітей на повному і частковому пансіоні (з платнею 30 руб. сріблом на рік). З цією метою 5777 руб. було витрачено на будівництво прибудови до будівлі притулку. Але цього розширення виявилось недостатньо, і Попечительство замість подальшої боротьби за укрупнення Олексіївського притулку розсудило за краще ухвалити, що йому належить мати лише 15 вихованок на повному утриманні та інших «скільки дозволить приміщення притулку». Щоправда, тепер ці діти звільнялися від платні за їх утримання і навчання; притулок забезпечував їм дворазове харчування – обід і полудень.

Як наслідок подібного нововведення кількість дівчаток у притулку різко скоротилася. Якщо в 1860 р. їх було 59, то рік потому – лише 27, з яких, як і було наказано, 15 вихованок знаходилися на повному утриманні³³⁰. Проте скорочення місць в Олексіївському притулку викликало хвилю невдоволення серед найбідніших верств населення Новочеркаська; незаможні жителі настирливо штурмували місцеве Попечительство проханнями прийняти їх дітей до притулку. За цих умов, враховуючи, ймовірно, загальну напружену політичну ситуацію в країні, влада вирішила реагувати гнучкіше і скорегувати ухвалене раніше рішення. У 1862 р. в Олексіївському притулку перебувало уже 48 дівчаток, а в 1863 р. – 55 дітей³³¹.

Однак подальший його розвиток, однак, пішов іншим шляхом. У кінці 1866 р. обласне Попечительство на підставі тези про те, що

³²⁹ Донские войсковые ведомости. – 1865. – 21 грудня.

³³⁰ Донские войсковые ведомости. – 1864. – 11 серпня.

³³¹ Детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии (1839-1889). К пятидесятилетию издания положений о детских приютах. – С.Пб., 1889. – С. 210.

більшість бідних сімейств Новочеркаська має власні будинки і господарство, отже, їх діти потребують не харчування, а освіти, ухвалило рішення більше не брати до притулку дітей на повне утримання. Дівчата, які перебували в притулку лише вдень, позбавлялися обіду. Крім цих нововведень, установлювалася і платня за навчання в притулку – 8 руб. на рік. У результаті притулок розширив прийом, і до початку 70-х рр. XIX ст. була встановлено точна квота – 150 дівчаток, які приймалися до нього. З того часу найважливішою задачею притулку стало поширення жіночої початкової освіти.

Помітне місце у поширенні жіночої освіти в козацьких землях належало також заснованим там регіональним жіночим благодійним товариствам. У Ставрополі у 1849 р. за ініціативою дружини намісника Кавказького Є.К. Воронцової було засновано товариство Святої Олександри³³². Його першими учасницями були 86 ставропольських дам: Г. Завадовська, А. Волоцька, Ю. Лазарева, М. Золотницька, М. Волобуєва, О. Алафузова, Є. Нойтаки та ін. Головою товариства стала дружина ставропольського губернатора. Звання віце-голови Ради товариства потрібно було заслужити своїми справами на терені благодійництва: на цей пост одна із учасниць жіночого товариства обиралася іншими дамами і затверджувалася намісником Кавказьким³³³.

Важливу роль на етапі становлення Ставропольського товариства, втім, як і в інших губерніях, відігравали особи чоловічої статі, що посідали ключові пости в місцевій адміністрації. Нове жіноче товариство становленням своїм було значною мірою зобов'язане енергії та розпорядливості ставропольського губернатора О. Волоцького, дружина якого, Аделаїда Волоцька, очолювала товариство. Він активно пропагував добродійні акції цієї організації та особисто займався розповсюдженням квитків лотерей, що проводились її учасницями, серед офіцерів і їх сімейств. Вже у 1850-1851 рр. на благодійні проекти товариства Св. Олександри надійшли внески від офіцерів Чорноморського козацького війська, Кавказького лінійного козацького війська і навіть піхотних полків, що воювали в цей час на Північному Кавказі. Наприклад, Дагестанський полк на користь товариства передав 10 руб. сріблом; від гарнізону фортеці Грозної, де розміщувалися частини 20-ї піхотної дивізії, надійшло 5 руб.³³⁴ Генерал-майор Мочунаров докладав із Таманського округу, що місцеві дами разом зі штаб- та обер-офіцерами Чорноморського козацького війська зібрали на користь жіночого товариства 47 руб. 80 коп. сріблом. Однак, разом з тим, він також вказував, що пропозицію стати членами нового

³³² Кавказ. – 1849. – 12 листопада.

³³³ Кавказский календарь на 1857 год. – Тифлис, 1856. – С. 562.

³³⁴ Державний архів Ставропольського Краю (далі – ДАСК). – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 2269. – Арк. 8-13

товариства офіцерські дружини одностайно відхилили, хоча і взяли участь у збиранні коштів, яке організували їхні чоловіки ³³⁵.

Основним напрямом доброчинних зусиль ставропольських дам стала сфера жіночої освіти. Ще при формуванні жіночого товариства вони одноразово пожертвували 2 561 руб. 60 коп. на заснування навчального закладу для виховання дівчат з бідних сімей. Проте, поза сумнівом, головний матеріальний внесок у розвиток даного навчального закладу був зроблений Є.К. Воронцовою, яка пожертвувала училищу Св. Олександри 30 000 руб. Училище було єдиним навчально-виховним закладом у Ставропольській губернії, який комплектувався з сиріт і дітей незаможних батьків ³³⁶. Воно носило закритий характер. Навчання в ньому було трикласним. Частина вихованок утримувалися і навчалися завдяки щедрим іменним стипендіям окремих благодійників, які спеціально для цього вносили значні суми в казну товариства. Такими були стипендії імені Є. Воронцової, Л. Павлова і його дружини Є. Павлової, Р. Алафузової, Є. Попової, Ж. Зіссерман.

У навчальному закладі Св. Олександри було 18 вакансій пансіонерок для дочок офіцерів Кавказького лінійного козацького війська. Вони йменувалися військовими пансіонерками; платню за їх утримування (80 руб. щорічно і 30 руб. одноразово) вносило дане військо. За важких часів Кримської війни уряд на прохання місцевої влади розширив кількість подібних вакансій ще на дванадцять ³³⁷.

Для товариства Св. Олександри, що офіційно іменувалося жіночим, було характерне доволі широке залучення до його роботи осіб чоловічої статі. Це призвело до того, що з введенням у 60-ті рр. XIX ст. нового статусу “члена-благодійника” учасниками Ставропольського товариства офіційно могли ставати не лише жінки, але і чоловіки. Та все ж воно зберегло назву “жіночого”. Це було цілком зрозуміло, оскільки, не зважаючи на помітну участь чоловіків у добродійних акціях товариства, перш за все фінансову, їх кількість серед його членів була незначною.

Приклад успішної діяльності Ставропольського жіночого благодійного товариства був високо оцінений і сприйнятий на Кубані. 25 жовтня 1862 р. імператор Олександр II затвердив статут Катеринодарського жіночого благодійного товариства. Метою даного товариства було сприяння у вихованні й освіті дочок офіцерів і козаків Кубанського козацького війська. Для цього на землях, що належали війську, в місті Катеринодарі і в козацьких станицях, планувалося створювати відповідні начальні заклади. Покровителькою новоствореного товариства стала дружина імператора – Марія Олександрівна, а “вище піклування” про

³³⁵ ДАСК. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 2269. – Арк. 1-3.

³³⁶ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1268. – Оп. 7. – Спр. 25. – Арк. 54.

³³⁷ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 29 (1854). – С.Пб., 1855. – № 28753.

Катеринодарське жіноче товариство покладалося на намісника Кавказького. Фінансування жіночого товариства, як і в інших подібних організаціях, базувалося в першу чергу на внесках його членів. Учасницею товариства могла стати будь-яка жінка, готова вносити щорічний збір до каси товариства – 10 руб. сріблом. Крім цього, було звання “благодійника Катеринодарського товариства”. Ним могли стати як жінки, так і чоловіки, які пожертвували одноразово не менше 300 руб. або давали в касу по 30 руб. протягом 10 років. Благодійниками вважалися і ті, хто надавав допомогу філантропічній діяльності Катеринодарського товариства не грошима, а товаром (продовольством, будматеріалами, тканинами тощо), вартість якого була б еквівалентна вищезгаданій грошовій сумі³³⁸. Проведення різних розважальних заходів (балів, лотерей), організація яких стала типовим засобом поповнення казни всіх жіночих товариств, також мало за мету збільшувати збори в касу товариства. Певну графу доходу складала плата за дівчат, що навчалися за власний кошт. Проте була і характерна для Катеринодарського товариства деталь – чималу частину його бюджету формували 1 200 руб., які виділялися з військових сум Кубанського козацтва. Добродійна спрямованість жіночого товариства забезпечувала йому стандартні пільги, що поширювалися на всі філантропічні організації: звільняла його нерухоме майно від міських повинностей, забезпечувала безкоштовні поштові перевезення та ін.

У складі Катеринодарського жіночого товариства активно працювали Є. Сумарокова-Ельстон, Н. Піленко, Д. Бабіч, Л. Шарап та інші дами, представниці переважно найзаможніших станів: дворянства, купецтва, заможного козацтва. Оскільки, за прикладом товариства Св. Олександри, основним напрямом в його діяльності стало поширення освіти, Катеринодарське товариство вже на початку 60-х рр. XIX ст. зуміло організувати відкриття учбових закладів для дівчат³³⁹. У Катеринодарі жіноче училище було засноване у 1862 р., а через три роки на приватні пожертвування і доходи від благодійних спектаклів товариство відкрило жіночу школу в Таманському окрузі. Керівництво цими закладами здійснювали наглядачки, що призначалися головою товариства.

Серед вихованок Катеринодарського училища було 15 пансіонерок, а також деяка кількість напівпансіонерок і так званих “вільноприходящих”, що час від часу варіювалася. Напівпансіонерками вважалися ті вихованки, які день проводили в училищі, одержуючи там крім знань сніданки й обіди, а увечері поверталися додому. “Вільноприходящі” (дівчата, які приходили лише на навчання) забезпечувалися лише сніданком. Ученицями могли стати дівчатка від 7 до 12 років незалежно від їх станового походження, і

³³⁸ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 37 (1862). – С.Пб., 1865. – № 38832.

³³⁹ Кавказ. – 1865. – 28 березня.

навіть місця проживання їх батьків. Єдиною, хоча і важливою умовою їх перебування в стінах закладу була платня за навчання і харчування. За вихованок, які знаходилися на повному утриманні, під час вступу їх до закладу збирався внесок у 50 руб., щорічна ж платня за перебування в училищі складала 80 руб.; з напівпансіонерок стягувалося 5 і 40 руб. відповідно³⁴⁰. Остання категорія, “вільноприходящі” дівчини, від вступного внеску звільнялися, але повинні були вносити платню у розмірі 10 руб. щорічно. Однак члени Катеринодарського жіночого товариства, прагнучи залучити до орбіти свого почину якомога більшу кількість дівчаток, активно клопотали перед Кавказьким намісником, посаду якого на той період посідав брат царя великий князь Михайло Миколайович щодо пом'якшення цих правил стосовно «вільноприходящих» учениць. У результаті оплата для них (а отже, разом з нею і майновий ценз) указом імператора від 10 червня 1866 р. була скасована³⁴¹. Благодійному товариству, що взяло на себе витрати на навчання і харчування дівчаток із бідних верств населення, вдалося зробити навчання в жіночому училищі Катеринодара максимально доступним. Напівпансіонерки теж часто навчалися за рахунок членів товариства і благодійників. Значний внесок у справу становлення початкової жіночої освіти для представниць різних станів внесло подружжя – військовий старшина Кубанського козацького війська Посполітакі та його дружина. На власні кошти вони утримували декілька пансіонерок в училищі Катеринодарського товариства, на честь чого імператорським розпорядженням таких вихованок наказано було йменувати Посполітаківськими³⁴².

Відкрите на Кавказі після початку масштабних загальноросійських реформ жіноче благодійне товариство, по суті, принципово нічим не відрізнялося від своїх попередників – філантропічних жіночих організацій, що вже діяли на півдні Російської імперії. Більше того, воно взяло за основу досвід їхньої роботи у сфері жіночої освіти, організовуючи діяльність власних навчальних закладів на їх кшталт. Проте зі Ставропольським товариством Св. Олександри Катеринодарське товариство мало більше спільного, ніж з іншими, в тому аспекті, що і його члени, і його вихованки представляли ті самі етнічні і соціальні групи: значною мірою місцеве козацтво.

Таким чином, середина XIX ст. стала періодом швидкого поширення жіночої освіти в козацьких землях Дону і Північного Кавказу. Важливим імпульсом цьому послужила робота всеросійського благодійного Відомства установ імператриці Марії, якому вдалося залучити козацтво в орбіту своєї діяльності шляхом

³⁴⁰ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 37 (1862). – С.Пб., 1865. – № 38832.

³⁴¹ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 41 (1866). – С.Пб., 1870. – № 43377.

³⁴² Кавказ. – 1865. – 28 березня.

відкриття в столиці донських козаків Новочеркаського Донського Маріїнського інституту благородних дівчат вищого розряду і Новочеркаського Олексіївського притулку для дівчаток з непривілейованих станів, задачею якого було поширення початкової освіти. Подальший розвиток жіночої освіти в козацьких землях пов'язаний з діяльністю місцевих жіночих доброчинних організацій. Засновані у Ставрополі та Катеринодарі жіночі благодійні товариства за головну мету своєї роботи із самого початку поставили розвиток жіночої освіти і вже в перші десятиріччя своєї діяльності досягли на цій території чималих успіхів.

**Vladyslav Grebtsov,
Irena Grebtsova**

***Formation of woman's education in the Don and North Caucasus
Cossacks areas in the middle of the XIX c.***

The article is about formation of woman's educational institutions of all levels in the Cossack territories of the Don and North Caucasus regions during the last part of the ruling of Emperor Nikolay I and the early half of the reign of Emperor Alexander II. A role of the Department of Empress Maria's establishments and local feminine charity organizations in that process is also exposed.

УДК 94(477.7):355.311-057.36(051)“1917-1918”

Євген Джумига

**СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ВІЛЬНОКОЗАЦЬКОГО РУХУ ПІВДНЯ
УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ “УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА”**

У статті розглядаються спогади вільних козаків півдня України, які були надруковані на сторінках еміграційного видання «Українське козацтво» протягом 1970 – початку 1980-х рр. Аналізуються вільнокозацькі формування Херсонщини та Катеринославщини, їх заснування, соціальна база, діяльність та участь у війні УНР проти Радянської Росії.

Національно-визвольні змагання 1917 – 1921 рр. займають особливе місце в історії українського народу. В цей час активно діють найрізноманітніші громадські об'єднання, військові та культурно-просвітницькі товариства, але одним з найяскравіших проявів революції стало відродження козацтва. Не оминули ці процеси і південь України. Враховуючи те, що багато архівних документів не збереглося, а матеріали періодичної преси не можуть повною мірою висвітлити розвиток руху, дуже важливим та цінним джерелом для вивчення історії вільного козацтва на півдні України є мемуари. Оскільки спогади провідних діячів національно-визвольних змагань не зупиняються на особливостях руху в окремих регіонах і подають інформацію спорадично, то при вивченні даної проблеми першочергове значення набувають

спомини самих вільних козаків. Деякі з цих творів були використані істориками Української революції при написанні праць з історії вільного козацтва³⁴³, але в історіографії, майже повністю відсутні праці, де би містився аналіз даних джерел. У радянській історіографії взагалі цьому питанню увага не приділялася³⁴⁴, а в сучасних роботах розглядаються, здебільшого, мемуари або провідних діячів революції, або таких вільних козаків як Я. Водяний, І. Велівченко, Ю. Тютюнник, О. Доценко та ін.³⁴⁵. Отже необхідно дослідити спогади діячів вільнокозацького руху півдня України: І. Криловецького, З. Різників, Д. Лимаренка, Ів.К-о та Ф. Мелешка.

Мемуари з історії вільнокозацького руху друкувалися в таких еміграційних виданнях, як "Український скиталець", "За державність", "Літературно-Науковий Вісник", "Календар Червоної Калини", "Вісті комбатанта" та ін.³⁴⁶, але більше всього матеріалів друкувалось на сторінках "Українського козацтва". Це цілком закономірно оскільки саме цей часопис був офіційним виданням Українського Вільного Козацтва в еміграції і став послідовником бюлетеня "Вільне козацтво". Даний часопис містив у собі не лише матеріали з історії національно-визвольних змагань, але й висвітлював розвиток тогочасного козацтва, подавав інформацію про діяльність козацьких станиць усього світу: Австралії, Німеччини, США тощо.

Виходити журнал почав у 1964 р. До 1970 р. він видавався не періодично та малим накладом, але в 1973 р. його наклад вже становив 1000 примірників. Взагалі існування цього журналу можна умовно розділити на 2 періоди. Перший – з 1964 по 1980 рр., коли часопис видавався в Чикаго. Саме тоді у кварталнику друкувалося найбільше матеріалів з історії вільнокозацького руху. Сприяв цьому редактор «Українського козацтва» в 1968 – 1980 рр. Антін Кущинський який сам належав до вільного козацтва й залишив на сторінках часопису свої спогади³⁴⁷. З 1965 р. він був обраний генеральним писарем, а з 1971 р. військовим отаманом Українського Вільного Козацтва. В цей час редколегія навіть зверталася до своїх читачів з проханням надсилати

³⁴³ Бондаренко В. Вивчення проблеми вільного козацтва у 1917 – 1918 роках за допомогою статистичних джерел // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – № 2. – С. 102 – 106; Його ж Відродження козацтва на південному заході України (1917 – 1918 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVIII. – С. 117 – 122; Лободаєв В. Українське Вільне козацтво (1917 – 1918 рр.): Автореф дис ... канд іст. наук. – К., 2001. – 20 с. та ін.

³⁴⁴ Стрельський Г. Мемуари як джерело з історії Великої України – К., 1978. – 136 с.

³⁴⁵ Каліберда Ю. Вільне козацтво України у спогадах сучасників // Військо України – 1997. – № 3/4. – С. 48 – 49; Малик А. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Львів 1999. – 74 с; Його ж. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф дис ... канд іст. наук – Львів, 1999. – 20.

³⁴⁶ Каліберда Ю. Вільне козацтво України у спогадах сучасників // Військо України – 1997. – № 3/4. – С. 48.

³⁴⁷ Кущинський А. "Літаюча сотня" УВК в Кременчуці (Спомин) // Українське козацтво. – 1972. – Ч. 2. – С. 20 – 24.

матеріали з історії національно-визвольних змагань: “Тоді ж, Дорогі Побратими члени УВК і наші щирі Прихильники, пишіть свої спогади і присилайте нам та послужіть тим самим Українській Історії про невмирущість Козацької Ідеї та про Визвольну боротьбу України новітніх часів”³⁴⁸. Через фінансові труднощі кварталник у 1980 р. закrywся. Ще одним фактором, було те, що редактори були достатньо похилого віку й їм було складно працювати. Другий період видання “Українського козацтва” почався з 1982 року, коли кварталник був відновлений і почав виходити в Торонто. В цей час змінюється склад редколегії: головним редактором стає П. Коршун-Федоренко, а з – 1983 р. М. Гута. В цей період кількість матеріалів по історії вільного козацтва значно зменшилася.

У 1973 р. були надруковані спогади Іларіона Криловецького. До цього вони виходили у 10 збірнику видання “За державність”. Починаються спогади так: “Покинувши власне село, я на власному коні поїхав на Катеринославщину добровільно вступив до вільного козацтва як козак кінного загону”³⁴⁹. Командиром цього формування був отаман Павло Чорниця, а його штаб знаходився на станції Лозовій. Автор не називає часу свого вступу до товариства, але можна припустити, що І. Криловецький влився до лав вільного козацтва вже під час його збройної боротьби з більшовиками, оскільки, по-перше, нічого не було сказано про розвиток організації в мирний час, а по-друге, автор писав, що з більшовиками вони боролися разом з німцями, а як відомо, навесні 1918 р. вільні козаки разом з німецькими військами визволяли Катеринославську губернію від більшовиків. Те, що І. Криловецький писав про боротьбу з анархічними бандами Н.Махно, дає нам змогу стверджувати, що знаходився він у лавах козацтва і під час гетьманату П. Скоропадського. Підтверджує це і подальший опис служби І. Криловецького, але вже в Чорноморському коші, під час якої в грудні був забитий Павло Чорниця. Після поразки цієї частини, козак влився до Запорозької Січі отамана Божка³⁵⁰. Скоріш за все автор належав до Катеринославського коша, який очолював М. Омелянович-Павленко. За свідченням І. Мазепи ця частина нараховувала близько 2000 козаків, значна частина яких входила до вільнокозацької організації під час Центральної Ради³⁵¹.

У 1963 р. на науковій конференції НТШ в Нью-Йорку пролунала доповідь члена вільнокозацького товариства Херсонщини, голови Генеральної Управи УВК Фотія Мелешка. Через рік звукозапис цієї промови був надрукований в бюлетені “Вільне козацтво”. У 1974 і 1980 рр. Ці спогади вийшли на шпальтах “Українського козацтва”.

³⁴⁸ Від редакції “УК” // Українське козацтво. – 1974. – Ч. 1. – С. 49.

³⁴⁹ Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби // Українське козацтво. – 1973. – Ч. 1 – 2. – С. 8.

³⁵⁰ Там само. – С. 8-9.

³⁵¹ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції (1917 – 1921). – К., 2003. – С. 63.

Перед тим як викладати події, пов'язані з вільнокозацьким рухом в Глодосах, автор коротко охарактеризував розвиток національно-визвольного руху в Україні протягом революційних подій 1917 – 1918 рр. та січневі вибори до Установчих зборів, на яких отримали перемогу українські партії³⁵².

Організатором козацтва в Глодосах став вчитель Ілько Бондаренко. Автор спогадів не називає точну дату заснування товариства, але нам відомо, що вже наприкінці 1917 р. при ньому існувала Козацька Стратегічна Рада, яка складалася з 8 осіб. Ф. Мелешко зазначав, що організація глодосівського вільнокозацького товариства відбувалася на основі статуту, розробленого І. Луценком. Оскільки дуже сильно відчувався брак зброї в товаристві, то було вирішено відрядити за нею до Києва І. Бондаренка та В. Бодора. В. Винниченко поставився до делегації з підозрою, але зброю видав. Серед перших дій організації було роззброєння злочинних елементів та наведення спокою у селі. Також вільні козаки відібрали збіжжя, корів та коней, реквізованих у місцевого поміщика. Ці дії не можна трактувати як антисоціалістичні та консервативні, оскільки відібране майно не було віддане власнику, а зберігалось до рішення влади³⁵³. Це говорить про підтримку глодосівським товариством української влади та намагання зберігати порядок та законність в селі.

Вільне козацтво активно роззброювало військові частини, які поверталися з фронту додому. Серед трофеїв товариства були не лише коні та зброя, але й друкарські машинки, телеграфні та телефонні апарати. Після захоплення влади в Єлисаветграді більшовики почали вимагати від вільнокозацької організації роззброєння та перейменування у “Глодоську червону бойову дружину”. У відповідь на це І. Бондаренко з відділом козаків захопив у полон у м. Марковому 25 більшовиків на чолі з комісаром Синявським. 17 лютого більшовики розпочали наступ на Новоукраїнку, який був відбитий Глодосівським вільним козацтвом. У полон потрапило майже 50 більшовиків³⁵⁴. У цьому бою козаки витратили багато набоїв, тому перед другим наступом на Новоукраїнку було вирішено послати за ними до Ю. Тютюнника в Звенигородку³⁵⁵. Тобто можна стверджувати, що в звенигородському повіті під час українсько-російської війни існував своєрідний координаційний центр вільнокозацького руху. Підтверджує це в своїх спогадах і сам Юртик (псевдонім Ю.

³⁵² Мелешко Ф. Вільне козацтво 1917 – 1918 років (Спогади з Глодосів) // Українське козацтво. – 1980. – Ч. 3 -4. – С. 20-21.

³⁵³ Мелешко Ф. Українське вільне козацтво в Глодосах // Українське козацтво. – 1974. – Ч. 2. – С.36.

³⁵⁴ Там само. – С. 37 – 38.

³⁵⁵ Мелешко Ф. Вільне козацтво 1917 – 1918 років (Спогади з Глодосів).– С. 21.

Тютюнника)³⁵⁶. Далі Ф. Мелешко розповідав про достатньо цікавий випадок у збройній боротьбі з більшовиками. Коли вільне козацтво дізналося, що М. Муравйов з великими силами буде наступати на Глодоси, то евакуювалося. Тоді Ф. Мелешко вирішив за допомогою телефонограми виправити ситуацію: він надіслав до Новоукраїнки, де в цей час перебували більшовики, інформацію, що наступного дня до міста прибудуть українсько-німецькі війська і відповідно необхідно приготувати помешкання для розташування 8000 піших частин, 1000 вершників, 12-ї кулеметної команди та чотирьох гарматних батарей. Ця військова хитрість вдалася і похід М. Муравйова до Глодосів так і не відбувся³⁵⁷.

Вже 6 березня глодоське вільне козацтво вирушило на Адабаш. Коли німецькі частини чекали підкріплення, вільні козаки самотужки захопили станцію. Наступного дня пішов у розвідку й був забитий начальник штабу вільного козацтва Марківської, Глодоської та Добровеличківської волостей Ілько Бондаренко. Ф. Мелешко, описуючи цей епізод, відмічав хоробрість більшовиків, які змогли під шаленим кулеметним вогнем відчепити від паротягу декілька вагонів з гарматами та довести їх до своїх позицій. Поки до Новоукраїнки підійшли всі німецькі війська, почався наступ, внаслідок якого більшовики були розбиті. Вже тоді Ф. Мелешко почав ставитися до німців з побоюванням: “Вперше тоді мимоволі промайнула в мене думка: - “та невже оце німці виконують потребу і волю нашого народу? Невже оце німецька армія звільняє Україну від большевиків, щоб потім нам її повернути?”. І логічна відповідь сама собою напрошувалась: ... “ні, це німці роблять для себе, а не для нас, не для добра України”³⁵⁸. Після бою відбулися похорони І. Бондаренка. Оскільки він не був військовим, виникає питання, чому ж його було обрано керівником штабу, хоча були люди з відповідним досвідом. Ф. Мелешко писав, що він мав неабиякі організаційні здібності та хист доповідача й публіциста. Скоріш за все це і було причиною обрання І. Бондаренка на дану посаду. Після цього не можна не погодитися з І. Луценком, який зазначав, що необхідно затверджувати обраних осіб, оскільки ради в цих питаннях могли бути не компетентними³⁵⁹.

Наступні матеріали з розвитку вільного козацтва на півдні України, а саме в Катеринославській губернії, подав сотник Українського Вільного Козацтва, голова філії Українських комбатантів у Греноблі Ф. Різників. Скоріш за все дані матеріали друкувалися вперше, оскільки були відсутні посилення на джерело, як це було з іншими споминами. Хоча за викладеним не можна

³⁵⁶ Юртик Г. Звенигородський кіш вільного козацтва // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. – Торонто, 1970. – С. 430.

³⁵⁷ Мелешко Ф. Вільне козацтво 1917 – 1918 років (Спогади з Глодосів). – С. 21 - 23.

³⁵⁸ Там само. – С. 27.

³⁵⁹ Рідний курінь (Одеса). – 1917. – 30 жовтня.

сказати, що він безпосередньо належав до товариства, але він, по-перше, походив з цієї місцевості, де розгорталося вільне козацтво, про що писав у спогадах, а, по-друге, описував подробиці історії організації даного регіону, які відсутні в літературі та інших джерелах, що й дає підстави вважати його очевидцем описуваних подій. Щодо часу заснування товариства, автор скоріш за все помилився. Він писав, що вільне козацтво було створене після двох – трьох місяців революції, тобто в травні – червні 1917 р.³⁶⁰. Це викликає певний сумнів, оскільки за свідченнями історика В. Бондаренка, козацтво постало на Катеринославщині дещо пізніше³⁶¹. В повіті організаторами стали український діяч Сторубель, який походив з Манциловки (вірогідно Мануїлівки), та його помічник селянин Язиковський з села Підгородне. За їх ініціативою вільнокозацький рух поширився по території всього повіту. В самому місті організатором козацтва став молодий син фельдшера Денис Гавриленко. За свідченням Ф. Різниківа до товариства, здебільшого, вступала молодь. Вільні козаки не були найзаможнішими селянами, оскільки автор зазначає, що лише невелика їх частина мала власних коней. Вони охороняли банки, боролися з анархією та злочинністю, тобто виконували міліційні функції, що було притаманно вільнокозацьким товариствам по всій Україні. Під час проголошення четвертого універсалу Центральної Ради новомосковське вільне козацтво маніфестувало біля православного собору і присягнуло на вірність Україні. Під час збройної боротьби за Київ вільні козаки вирушили до столиці, але наказом Голубовича були повернені додому. Дані спогади дають нам можливість персоналізувати вільних козаків Катеринославщини, окрім відомих ватажків братів Горобців, автор називав наступних членів товариства: Гейко, Свердло, Гавриленко, Шинкаренко, Руденко. Також З. Різників писав, що вільне козацтво продовжувало боротьбу в інших частинах української армії, а також у повстанських загонах³⁶².

Ще одні цінні спогади залишив автор, який підписався як Ів. К-о. На жаль, повне його прізвище нам не відомо. Як і спомини Ф. Різниківа, дані матеріали також скоріш за все друкувалися вперше. Перед викладанням історії вільнокозацького товариства автор намагався коротко розповісти про занепад Війська Запорозького, яке він до речі називав республікою, скасування Запорозької Січі та переселення козаків на Кубань. Він зазначав, що хоча в ХІХ ст. затихло політичне та культурне життя, але “між народом жили світлі згадки про славне минуле”³⁶³. Таким чином, що вільне козацтво 1917 – 1918 рр. стало наступником попередніх козацьких формувань.

³⁶⁰ Різників З. З історії У. В. К. в Новомосковському повіті //Українське козацтво. – 1978. – Ч. 1-2. – С. 31.

³⁶¹Бондаренко В. Г. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-листопад 1917 року) // Ресурс доступу: www.cossackdom.com

³⁶² Різників З. З історії У. В. К. в Новомосковському повіті. – С. 31.

³⁶³ К-о Ів. Відродження козацтва на Херсонщині //Українське козацтво. – 1979. – Ч.6. – С. 12.

Ів. К-о під час війни служив телеграфістом на Буковині і лише в липні 1917 р. повернувся додому на станцію Помошна. Там в цей час, за його свідченнями, дезертири, в тому числі й організовані більшовиками у групи, тероризували і грабували заможне селянство. Тому вже в жовтні місцеве населення почало організовувати вільне козацтво, яке мало нести міліційну службу. На зборах залізничних робітників помічник начальника станції Склярєнко говорив про необхідність створення вільнокозацької організації. Автор спогадів свідчив, що лише за один вечір до лав товариства записалося біля 80% усіх робітників станції. Зброю козаки здобували відбираючи її у дезертирів.

На початку 1918 р. вільні козаки станції Помошна виїхали до Києва. Розташовувалися вони на Нікольській вулиці, а на чолі сотні стояв полковник Бондаренко. Козацтво займалося обороною залізниці, складів і вагонів. Але одного разу сотня на чолі з Склярєнком направились до Гомеля, де вони охороняли будинок в якому самі й жили. Через два – три тижні вільні козаки повернулись знову до Києва. Там вони вже застали гетьманат³⁶⁴. Це дає можливість дійти висновку, що приїхало вільне козацтво станції Помішної до Києва вже після вступу до столиці українських та німецьких військ і визволення міста від більшовиків. Підтверджує це і те, що серед сотень вільного козацтва, які брали участь у січневих боях з більшовиками окрім київського вільнокозацького товариства були лише катеринославське та рівненське³⁶⁵. Одразу ж після прибуття вільні козаки були роззброєні. Згодом їх усіх записали до 1-го Українського полку залізничників, але значна частина товариства виїхала додому. Закінчуються спогади на тому, що автор зі своїми товаришами на початку січня 1919 р. виїжджає до Києва і потрапляє до лікарні. Там же Ів. К-о отримав звістку, що місто захопили більшовики³⁶⁶.

У 1979 р. на шпальтах “Українського козацтва” вже після смерті автора з’явилися спогади Данила Лимаренка. У самому кварталнику було зазначено, що ця праця була написана ще у 1962 р. і тоді ж вийшла у “Бюлетені Союзу Бувших Українських Вояків в Канаді”³⁶⁷.

На початку Д. Лимаренко намагався роз’яснити з якою метою він надав дані спогади. Він зазначав, що досі у мемуаристиці не має навіть згадок про Південно-західний кіш вільного козацтва, тому й вирішив заповнити цю прогалину й віддати пошану тим, хто “приклав своїх рук до його творення і тим, хто там був і пізніше в інших частинах може поліг на полі слави”³⁶⁸. Автор писав, що у

³⁶⁴ Там само. – С. 13 – 14.

³⁶⁵ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ-Львів, 1996. – С. 238.

³⁶⁶ К-о Ів. Відродження козацтва на Херсонщині. – С. 14.

³⁶⁷ Лимаренко Д. Південно-Західний кіш вільного козацтва // Українське козацтво. – 1979. – Ч. 3 – 4. – С. 43.

³⁶⁸ Там само.

Ревуцькому (Добровеличківка) вважали ініціатором заснування вільного козацтва Симона Петлюру. Щодо цієї тези, то скоріш за все це спричинила діяльність УГВК, який надсилав циркуляри у різні регіони України щодо інформації по заснуванню вільного козацтва³⁶⁹, а головою даного органу саме і був С. Петлюра. Д. Лимаренко не дає нам точної дати заснування вільнокозацької організації, але зазначає, що коли він прибув до Ревуцького 26 грудня, то товариство вже існувало. Також діяло вільне козацтво в Глодосах на чолі з Бондаренком і в Марковій на чолі з Новицьким, який до того ж був отаманом усього коша. Того ж вечора Д. Лимаренко потрапив до зібрання Добровеличківського куреня вільного козацтва, де його отаман Дмитро Хорунжий дав присягу на вірність УНР: “Від імені Добровеличківського куреня Вільного Козацтва оголошую вірність і послух Українській Народній Республіці. Присягаємо, що будемо боронити нашу державу від усіх її ворогів: чи то зовнішніх, чи внутрішніх. Для підтримки її ми завжди готові віддати все наше майно, а коли буде потрібно, то й життя»³⁷⁰. Ця промова дуже сильно вразила автора і того ж вечора він записався до товариства. Д. Лимаренко зазначав, що не вся молодь вступила до лав козацтва, бо більшість його членів входили до “Просвіти”³⁷¹. Необхідно зазначити про певний зв'язок цих організацій, оскільки не лише “Просвіта” давала основу для вільнокозацького товариства але й сама громада вільних козаків за програмним документом “Про організацію вільного козацтва війська Запорозького Низового” повинна була або прилучитися до “Просвіти”, або її заснувати³⁷².

Курінь поділявся на дві сотні: пішу на чолі з учнем військово-фельдшерської школи Шевченком (120 козаків) та кінну, якою керував Нестеренко (30 вершників). У курені були старшини: І. Журжа, Є. Повитчаний, Г. Нестеренко. Вони вважалися інструкторами та мали навчати козаків військовій справі. Вільні козаки Добровеличківського куреня роззброювали військові частини, які проходили через дану місцевість. При чому автор писав, що козаки забирали лише зброю, а коней та харчі залишали воякам. Необхідно відмітити, що вільне козацтво достатньо своєрідно розуміло свої повноваження та функції. Д. Лимаренко зазначав, що жителі як Добровеличківської, так і інших волостей перебували під опікою вільного козацтва: “Селяни спокійно гнали самогон і гуляли, як ніколи раніше. Шлюбів цієї зими було удвічі більше, як бувало іншим часом. Не існувало й контролю пересування: кожен міг собі їхати куди хотів”³⁷³. На Київщині саме на вільне козацтво

³⁶⁹ Циркуляр відділу формування Вільного козацтва УГВК // Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року): Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 676 – 677; Відповідь Семиполківського волвиконкому на запит УГВК про створення Вільного козацтва // Там само. – К., 2003. – С. 710.

³⁷⁰ Лимаренко Д. Південно-Західний кіш вільного козацтва // Українське козацтво. – 1979. – Ч. 3-4. – С. 44.

³⁷¹ Там само.

³⁷² Рідний курінь (Одеса). – 1917. – 17 грудня.

³⁷³ Лимаренко Д. Південно-Західний кіш вільного козацтва. – С. 45.

покладали надію, як на силу, що протистоятиме пияцтву та незаконному виробництву алкоголю³⁷⁴. Тобто в даному випадку вільні козаки робили те, з чим повинні були суворо боротися.

Необхідно зазначити, що вільне козацтво, яке звинувачували в антисемітизмі³⁷⁵, у Ревуцькому навпаки захищало єврейське населення. Так, злочинцям, які пограбували родину євреїв суд вільнокозацького товариства призначив смертний вирок³⁷⁶.

Добровеличківський, Марківський та Глодоський курені разом з німцями брали участь у військовій операції проти більшовиків на станції Новоукраїнка. Кошова кіннота (до 50 шабель) охороняла ліве крило війська, а піші козаки захищали правий фланг. Бій звісно закінчився на користь українсько-німецьких сил. Вже тоді, як писав Д. Лимаренко, вільні козаки витлумачили прихід німців не як союзників, а як завойовників, які вважають Україну своєю землею. Дійсно, невдовзі саме німці роззброїли Добровеличківський курень вільного козацтва. Д. Лимаренко писав, що розформували також і Марківський відділ, а його отамана Новицького вбили. На цьому боротьба вільних козаків не припинилася. Під час протигетьманських повстань близько 40 колишніх членів вільнокозацького товариства під проводом Івана Шевченка приєдналися до куреня смерті отамана Козубського, а навесні 1920 р. частина південно-західного коша створила 6-й курінь Низових запорожців 1-ї Запорозької дивізії.

Таким чином, на сторінках "Українського козацтва" завдяки його головному редактору А. Кущинському протягом 1970-х рр. Друкувалося багато різноманітного матеріалу з історії вільного козацтва. Значну їх частину становили спогади вільних козаків півдня України Іларіона Криловецького, Дмитра Лимаренка, Захарія Різників та Ів. К-о, які є цінним джерелом для дослідження історії вільнокозацького руху в Херсонській та Катеринославській губерніях. Хоча спогади відрізняються суб'єктивністю та містять деякі неточності, але за їх допомогою можна приблизно установити чисельність, склад, дату заснування, діяльність, участь у боротьбі з більшовиками та специфічні риси розвитку товариств на півдні України, а також персоналізувати ватажків осередків організації. Залучені мемуари можуть бути використані і при вивченні світогляду пересічних українців, які брали участь у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр.

Yevgen Djumyga

***The Southern Ukraine Free Cossacks' memories on the pages
of "Ukrainian Cossackdom"***

³⁷⁴ Звіт про III Київський губернський український з'їзд // Український національно визвольний рух (березень-листопад 1917 року): Документи і матеріали – К., 2003. – С. 894.

³⁷⁵ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и Гетьманата // Революция на Украине по мемуарах белых. – К., 1990. – С. 242.

³⁷⁶ Лимаренко Д. Південно-Західний кіш вільного козацтва. – С. 45-46.

In article the Southern Ukraine Free Cossacks' memories which were published in emigrant edition "Ukrainian Cossackdom" during 1970 – 1980 years are considered. Free Cossacks detachments of Cherson and Katerinoslav provinces, their emergence, social base, activity and participation in the war of UNR against Soviet Russia are analyzes.

УДК 94(477):355.01:159.95

**Тетяна Тхоржевська,
Любов Якімінська**

“ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВІ” ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті розглянуто ціннісні орієнтації специфічних соціальних угруповань – “людей, що воюють”; проведено аналіз їхньої актуалізації в соціокультурному просторі середньовічного українського козацтва.

Однією із ознак розвитку суспільної свідомості, а також показником адаптованості до існуючих умов життєдіяльності, як окремої соціальної верстви, так і соціуму в цілому, є притаманна їм система цінностей, яка відображає особливості світосприйняття і є головним чинником формування психоповедінкової моделі певної спільноти. Таким чином, для того, щоб окреслити історичний портрет козацтва як соціокультурного феномену необхідно дослідити весь спектр бажань і устремлінь, цілей і проєктів, нормативів поведінки, ідейних переконань тощо, які концентруються в системі ціннісних орієнтацій.

Метою даного дослідження є простежити актуалізацію ціннісних орієнтацій, властивих воєнним угрупованням, в соціокультурному середовищі українського козацтва. Для досягнення поставленої мети слід, по-перше, визначити “загальновійськові” ціннісні характеристики, по-друге, прослідкувати їх інтеграцію в традиційний український ментальний простір.

Дослідженням українського козацтва у контексті європейського лицарства присвячена певна кількість наукових робіт. Це, зокрема, праці Н. Яковенко, Ю.Фігурного, В. Щербак, І. Рибчина, С. Леп’явко, В. Брехуненко, О. Моці, Р. Багдасарова, Є. Бондаря, І. Стороженко та ін.³⁷⁷.

³⁷⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002; Фігурний Ю. Історичні токи українського лицарства – К., 2004; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану: друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – Мюнхен, 1970; Леп’явко С. Аналоги українського козацтва в західному світі // Історія українського козацтва. – Т.1. – К., 2006. – С. 102-115; Моця О. Українські козаки та їх лицарські аналоги в середньовічній Європі // Там само. – Т.1. – К., 2006. – С. 143-159; Багдасаров Р. Запорозьке лицарство XV – XVIII вв. // Обществ. науки и современность. – 1996. – №3. – С.112-122; Стороженко І. “Воєнна доктрина” запорожців Січі кінця XVI – першої половини XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної конференції. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 27-33.

У науковій парадигмі неодноразово наголошувалося на прямій залежності формування ментальності від способу життя етносу, від особливостей умов його життєдіяльності³⁷⁸. В першу чергу спосіб життя залежить від характеру діяльності, яка, за визначенням О.Шейко, є основоположним джерелом існування і розвитку суспільства. Діяльність є властивою людині формою відношення до об'єктивної реальності, змістом якої виступає процес перетворення довколишнього світу. Суспільна діяльність стає джерелом, початком для практики – специфічного способу буття людини у світі, визначає її чуттєво-предметний, цілепокладальний характер спрямованості на зміну природи і суспільства³⁷⁹.

Виходячи з цього, слід наголосити на взаємозв'язок особливостей економічної діяльності соціальної групи зі специфікою психологічних реакцій (особливостями менталітету). Формування тих психоповедінкових та культурних особливостей, які дають можливість характеризувати певну суспільну групу, залежать від сукупності типових умов життя, а, отже, від норм і форм життєдіяльності, взаємовідносин людей, ставлення суспільства до навколишнього середовища. Саме в цьому контексті варто звернути увагу на спосіб життєдіяльності козацької спільноти.

Подібні лицарські угруповання були досить характерним явищем для середньовічної Європи, що призвело до вироблення в схожих соціальних груп у широких просторових межах подібних способів адаптації до умов існування і діяльності. Військова специфіка діяльності, відповідно, призвела до деформації основних світоглядних настанов, що є необхідним для нормального функціонування подібного соціального угруповання. Саме тому деякі риси, притаманні українському козацтву, характеризувались дослідниками як інтеретнічні³⁸⁰.

Дослідники менталітету військової верстви звертали увагу на існування системотворчих компонентів її менталітету, світоглядних особливостей, які є властивими означеній соціальній групі в цілому, поза часом і простором (у будь-якому географічно-культурному середовищі, у будь-яких хронологічно-часових рамках). Серед таких рис можна виділити: 1) служіння спільному благу (високий рівень розвитку колективізму); 2) високий рівень соціальної активності; 3) висока цінність таких категорій, як свобода, рівність, а також гіперболізований розвиток братерської єдності; 4) високий рівень агресивності; 5) схильність до аскетизму.

³⁷⁸ Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – Ереван, 1981. – С. 76.

³⁷⁹ Шейко О.С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства: дис. ... канд. філос. наук. – К., 2001. – С. 39.

³⁸⁰ Щербій Н.Т. Етногенез та менталітет українського народу // Тези та повідомлення II Міжнародного конгресу українців. – Ч. II: Політологія, соціологія, етнологія. – Харків, 1996.

Дослідники військових угруповань власне середньовічної Європи додають до цього релігійну спрямованість та “прикордонне” існування подібних соціальних груп³⁸¹.

Ментальні характеристики, які є спільними для представників подібних соціальних груп поза часом і простором по-різному актуалізуються в кожній конкретній групі протягом конкретного часового відрізка. Це пов'язано з тим, що особливості “професійного” менталітету накладаються на психосвідомісні характеристики етнічного типу. Таким чином, маючи ряд спільних рис, кожне воєнне угруповання у часі й просторі є своєрідним феноменом зі своєю системою ціннісних орієнтацій, традицій, поведінкових стереотипів.

У системі ціннісних орієнтацій українського козацтва найбільше актуалізувалися такі категорії, як прагнення до свободи, рівності, демократизму. Їх наявність у середовищі українського козацтва в науковій парадигмі стала аксіоматичною. У той же час надмірна їх актуалізація сприяла значно меншому вираженню такої категорії, як боротьба за “спільне благо”. За висловом І. Рибчина „доля не дозволила провести ... консолідацію українського козацтва”³⁸². Гіперрозвиток особистісного начала, традиційно притаманного українській культурі, яке граничить з анархією, став на заваді такій консолідації³⁸³.

Для українського ментального типу характерною рисою є надзвичайний індивідуалізм, протиставлення малої групи-сім'ї великій групі-соціуму (“найкращий союз – чоловік і жінка”³⁸⁴). Для того, щоб необхідність колективного співіснування співвіднести з індивідуалістськими потенціями, на ментальному рівні відбувається перенесення образу сім'ї на все січове товариство. Так, Січ козаки називали “матір'ю”, гетьмана – “батьком”, козаків – “братчиками”, шаблю – “дружинонькою”.

Ще однією рисою військових спільнот є “поряд з високим соціальним статусом свободи, мужності, війни, відданості товариству низький соціальний статус мирної праці, спокійного життя, як і життя взагалі”. Так, Д. Донцов вважав значно вищим престижний статус “лицаря” порівняно з “гречкосієм” за “природну нехоть воїна до землеробства” при цьому наводячи вагомі докази того, що така світоглядна норма була відома європейським народам від часів Стародавньої Греції³⁸⁵. На українських землях ця установка може мати, ще одну причину: а саме те, що хліборобство часто пов'язувалося з панщиною, і, зневажаючи роботу в полі, українське козацтво таким

³⁸¹ Климів А. Професійний менталітет. Психоекологічна гіпотеза // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №6. – С. 15-25.

³⁸² Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – С. 31.

³⁸³ Старовойт І. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальності. – К., Тернопіль, 1997. – С. 196.

³⁸⁴ Українські прислів'я та приказки/ Упоряд. Д. Єсипенко. – К., 1992. – С. 82.

³⁸⁵ Донцов Д. Де шукати наших традицій. – Львів, 1941. – С. 45.

чином висловлювало протест проти підвладного становища українства.

Таке ставлення до мирної хліборобської праці підтверджує українська фольклорна традиція. Так, в пісні “Соколику – сину” мати просить сина не йти до козацького війська, а залишитися “на чорній землі працювати, славоньку хлібороба наживати”, на що син відповідає, що справжнє заняття чоловіка – козакувати, оскільки “будуть козаки мій хліб жувати, а мене, хлібороба, зневажати”³⁸⁶.

Однак даний факт не означає відхід від традиційної української близькості до землі, нехтування національною мрією про “млин, ставок, хатку чепурненьку, вишневий садок”.

Як припущення можна зазначити, що елемент свідомої відмови козака від сімейних цінностей (“проміняв жінку на тютюн та люльку”³⁸⁷), який часто зустрічається в козацьких піснях, свідчить саме про важливість даних категорій, якщо не для козацтва як суспільного стану, то для кожного козака окремо.

Служіння спільному благу, а також високий рівень братерської єдності, які є характерними для військових угруповань, у козацькому соціокультурному просторі актуалізувались в інституті побратимства. “Побратимство фаху” переважало над поділом вояків на “своїх” і “ворожих”, а взаємні бої сприймалися як “робота”, що рано чи пізно закінчується з вироку Божого чи за “волею старших”, задаючи шкоди особистим контактам, взаємоповазі до бойових якостей тощо³⁸⁸.

Інститут побратимства міцно утвердився в системі ціннісних орієнтацій українського козацтва, фактично замінюючи інститут сім’ї.

Для воєнізованих спільнот є характерним високий рівень агресії. Зокрема, як зазначає Н.Яковенко: „...реквізиція майна мирних обивателів – співгромадян не була в очах вояків грабунком. “Рицарський люд” сприймав її як таку собі моральну компенсацію за небезпеку, ризик, рани, труднощі походів - тобто за весь сплачуваний ним “податок крові” на користь певних абстрактних цінностей: “отчизни”, “християн”, “посполитого добра”³⁸⁹. Вартим уваги є той факт, що право на грабунки мирного населення здійснювалось як на своїй території, так і на території ворога.

Поряд з цим, в соціокультурному просторі українського козацтва агресивність зазнає трансформації у бік традиційної для українського ментального типу інтроверсії, породивши оригінальну “воєнну доктрину” козацтва, яка, на думку більшості дослідників, полягала зокрема у жорстокості і “непогамовності у застосуванні покарання” до своїх товаришів (наприклад, за зраду)³⁹⁰.

³⁸⁶ Козацькі пісні / Упоряд. О.Хмілевська – К., 1969. – С.132.

³⁸⁷ Козацькі пісні. – С. 154.

³⁸⁸ Яковенко Н. Паралельний світ. – С. 202.

³⁸⁹ Там само.

³⁹⁰ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – С. 30

Аскетизм козацтва проявлявся насамперед у готовності до смерті, спартанській витривалості. В даному контексті особливо слід відзначити невибагливість запорозьких козаків у повсякденному житті, що підтверджує фольклорна традиція: “Козак із пригоршні нап’ється, а з долоні пообідає”³⁹¹, “Хліб та вода то козацька їда”³⁹², “Запорожці як малі діти: дай багато – з’їдять, дай мало – довольні будуть”³⁹³.

В епоху середньовіччя великого впливу набуває так звана концепція “христового вояцтва”³⁹⁴, за якою війна за віру була залучена до системи християнських цінностей. Традиційно вважається, що релігійність була однією із наскрізних характеристик і українського козацтва. Вбивства, віроломство на війні виправдовувалися тим, що противниками козаків були представники іншого віросповідання; в боротьбі проти них, таким чином, допускалися подібні вчинки, які, по суті, суперечать християнській моралі. “Чоловік стріляє, а Бог кулі носить”³⁹⁵, – говорили козаки.

Слід зазначити, що існує інший погляд на означену проблему. Так, Н. Яковенко відмічає поверхові релігійні навички для професійних вояків, а також незначущість конфесійної належності при можливості отримати здобич для вояків, у тому числі козаків³⁹⁶. Проте означене зауваження не входить у протиріччя із загальною тезою про релігійність козацтва, оскільки, крім професійних вояків, до козацької спільноти у різні часові відрізки була залучена значна кількість випадкового, “одноразового” контингенту – селян, міщан тощо. Для цього прошарку війна виступала катаклізмом, а не буденною роботою, як для козаків. “Саме для цього не вояцького середовища, – зазначає Н.Яковенко, – знаходили дорогу релігійні мотивації війни”³⁹⁷.

Означені мотивації, певною мірою, підсилювались ідеєю “великого кордону”, яка певною мірою сприяв утвердженню релігійності середньовічних військових спільнот. Це пов’язано з тим, що це було прикордоння різних культур, цивілізацій і різних релігій. Вороги були іновірцями, і війна з ними ототожнювалася з війною за віру.

Таким чином, проаналізувавши актуалізацію в середовищі українського козацтва набору ціннісних орієнтацій, пов’язаних із зайняттям конкретної соціальної ніші (а саме – “людей, що воюють”³⁹⁸), приходимо до висновку, що будучи в цілому широко представленими, вони проходять шлях трансформації у бік суто українського ментального типу, відповідним чином інтегруючись в конкретний соціокультурний простір.

³⁹¹ Українські прислів’я та приказки. – С. 64.

³⁹² Там само – С. 34.

³⁹³ Там само. – С. 35.

³⁹⁴ Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. – С. 195.

³⁹⁵ Українські приказки, прислів’я і таке інше. – С. 42.

³⁹⁶ Яковенко Н. Паралельний світ. – С. 206-207.

³⁹⁷ Там само. – С. 217.

³⁹⁸ Леп’явко С. Аналоги українського козацтва в західному світі. – С. 107.

Так, у суспільстві з традиційно розвиненими особистісними потенціями та схильністю до індивідуалізму, демократії такі ментальні категорії, як прагнення до свободи і рівності, набувають особливого рівня розвитку, тоді як суто “колективістські” риси – братерська єдність, згуртованість, підпорядкування загалу, ідея “спільного блага” - виливаються у трансформованих, традиційних для українського суспільства ідеях сім’ї та побратимства. Крім того, категорія “спільного блага” служить об’єднуючим чинником в основному виключно в момент зовнішньої загрози, актуалізуючись у вигляді “єдності в ненависті”, у той час, як у відносно спокійні періоди ця категорія відходить на другорядні позиції. Схильність до агресії, підпадаючи під вплив інтровертивної спрямованості української культурної традиції, спрямовується в основному на покарання, “активну оборону”, право грабунку мирного населення. Традиційним є захист “своєї хати”, образ якої в козацькій ментальності репрезентований у вигляді українських земель і “своєї віри”.

Слід відзначити той факт, що зі зміною соціального статусу Запорозької Січі деформувалася також і система ціннісних орієнтацій українського козацтва, що, за висловом Р. Багдасарова було “відхиленням” від основоположного вектора функціонування і розвитку козацької спільноти³⁹⁹ і сприяло перетворенню козацької спільноти, з одного боку, в клас землевласників, з іншого – в “армію наймитів”.

**Tatiana Tkhorjevs'ka,
Lubov Yakymyns'ka**

“General-military” system of values in the traditional of Ukrainian Cossacks

This article is research of actualization of the system of values, which is traditional characteristic for the soldieries forming out of time and space, in the concrete socially-cultural environment of Ukrainian Cossacks.

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

В цьому номері розпочинаємо публікацію матеріалів про відомих істориків Причорноморського регіону та їхні здобутки в дослідженні історії козацтва з бібліографією з цієї теми. В номері представлені дві постаті: А.Д.Бачинський (1933-1995), якому 6 у цьому році виповнилось 75-років з дня народження, та Є.О.Загоровський (1885-1938), дещо забутий дослідниками, якого вшановуємо через 70 років після смерті.

COSSACKS STUDIES

³⁹⁹ Багдасаров Р. Запорожское рыцарство XV – XVIII вв. – С.112-122.

In this volume it is initiated the publication of materials on the famous historians in Northern Black Sea region and on their achievements in the field of investigation of Cossackdom history, supplied with a bibliography relevant to the theme. In the volume there are materials of two scientists: A.D.Bachyns'kyi because of his 76 th anniversary and Je.O.Zagorovs'kyi because of a small account of scientific investigations on him.

УДК 94 (477.74):923 Бачинський

Людмила

Новікова

КОЗАЦЬКА ТЕМАТИКА В ПРАЦЯХ А. Д. БАЧИНСЬКОГО

Стаття присвячена загальному аналізу доробку відомого українського вченого А. Д. Бачинського (1933-1995) в галузі історії українського козацтва. У результаті були визначені головні концептуальні підходи до висвітлення історії українського козацтва та коло проблем, над працював історик, а також виділені окремі періоди у дослідженні ним вказаної тематики.

Історія дослідження українського козацтва у другій половині ХХ ст. пов'язана з діяльністю кількох відомих вітчизняних істориків, до кола яких входить і одеський дослідник Анатолій Діомидович Бачинський (1933-1995). Одеса ще з початку ХІХ ст. стала важливим центром, в якому проводилися відповідні студії, і праця А. Бачинського над козацькою історією відродила та продовжила створену його попередниками локальну традицію⁴⁰⁰ – як і традицію історичного реалізму у висвітленні історії козацтва, започаткованого Михайлом Грушевським⁴⁰¹. Важливість наукового доробку історика була відзначена у численних відгуках на його праці, однак вони, як правило, характеризували окремі аспекти зробленого ним (зокрема, відзначався внесок у дослідження Задунайської Січі, Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, у тому числі і з точки зору ролі в колонізації Півдня тощо)⁴⁰². Те ж саме стосується і біографічних статей, присвячених історику⁴⁰³. Окрема увага приділялася характеристиці поглядів А.

⁴⁰⁰ Одеса козацька: Наукові нариси. – 2-е вид., змінене та доп. – Одеса, 2008. – Розділ 6: З історії дослідження історії українського козацтва в Одесі. ХІХ – кінець ХХ ст. / Новікова Л.В.

⁴⁰¹ Водотика С.Г., Хмарський В.М.: [Рец.] // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 150.

⁴⁰² Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. – С. 27, 103; Водотика С.Г., Хмарський В.М.: [Рец.] ... – С. 147-151.

⁴⁰³ Станко В.Н. Анатолій Діомидович Бачинський: вчений і друг (До 70-річчя з дня народження) // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова – Одеса, 2003. – Вип. 14. – С. 6-11; Хмарський В.М., Ващенко В.П. Бачинський А. Д. Історик дослідник історії України // Професора Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Вид. 2-е, доп. – Т. 2: А-І. – Одеса, 2005. – С. 93.

Бачинського на історію козацтва в контексті історії Південної України⁴⁰⁴ або історії України в цілому⁴⁰⁵. У нашій статті ми поставили завдання здійснити загальний огляд внеску А. Бачинського у дослідження історії козацтва, розглянути головні концепції.

Формування А. Бачинського як фахівця в галузі історії та джерелознавства розпочалося у 50-ті рр. ХХ ст., коли він навчався на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Серед його наукових захоплень в цей час з'являються проблеми, пов'язані як з історією козацтва⁴⁰⁶, так і з історією українського селянства, а саме селянського руху⁴⁰⁷ (характерно, що проблематика "соціальні рухи і українське козацтво" часто привертає увагу дослідника під час його праці над козацькою історією). Очевидно, визначитися з козацькою проблематикою як однією з основних в подальшому науковому доробку йому допоміг науковий керівник – завідувач кафедри історії України доцент Самсон Михайлович Ковбасюк, учень відомого одеського історика-дослідника козацтва Михайла Єлисейовича Слабченка. С. Ковбасюк дав путівку в наукове життя багатьом відомим науковцям, серед яких, поряд з А. Д. Бачинським, О. Гуржій⁴⁰⁸, В. П. Ващенко, З. В. Першина, І. О. Хіоні⁴⁰⁹.

У дослідженні А. Бачинським історії козацтва можна виділити два головні періоди: перший – 50-80-ті рр. ХХ ст. та другий – починаючи з 1990-1991 р., напередодні та в рік святкування 500-річчя запорозького козацтва і у добу незалежності України, до середини 90-х рр. ХХ ст. (окремі праці історика побачили світ пізніше). У цей період з історією козацтва пов'язана і педагогічна діяльність А. Бачинського, який викладав на історичному факультеті ОДУ спецкурс з історії Визвольної війни українського народу XVII ст.⁴¹⁰.

Кожний з цих періодів позначений впливом загальних умов історіографічної праці, що знайшло певний відбиток при обранні А. Бачинським окремих аспектів у висвітленні історії козацтва. 50-80-ті рр. ХХ ст. в українській радянській історіографії були позначені здебільшого монізмом методології, яка спрямувала інтереси

⁴⁰⁴ Бачинська О.А., Самойлов О.Ф. А. Д. Бачинський – дослідник історії Південної України // Південна Україна XVIII – XIXст. Записки науково-дослідницької лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 150-154.

⁴⁰⁵ Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 61.

⁴⁰⁶ Бачинський А.Д. Братні зв'язки запорозьких і донських козаків в спільній боротьбі з турецько-татарською агресією в першій половині XVII ст. // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Зб. студентських робіт. – К., 1956. – Т. 146, вип. 4. – С. 9-22.

⁴⁰⁷ Калюшко Н. Студентська наукова конференція. Роботи істориків // За наукові кадри. – 1957. – 24 травня.

⁴⁰⁸ Бачинський А. Щире серце // За наукові кадри. – 1965. – 13 березня.

⁴⁰⁹ Першина З.В. Історія України в працях одеських ... – С. 61.

⁴¹⁰ Хмарський В.М., Ващенко В.П. Бачинський А. Д. Історик, дослідник історії України. – С. 93.

дослідників до вивчення історії суспільних класів, народних рухів. Хоча це і дозволило розкрити нові сторінки в історії українського народу, однак ставало на перешкоді до комплексного вивчення історичних феноменів. Поряд з цим праця історика часто зазнавала тиску з боку офіційної ідеології, існуючої традиції, і важко було знайти можливість для відносно незалежного від цих чинників дослідження. Кінець радянського періоду був позначений новими тенденціями у розвитку історичної науки в Україні, змістилися проблемні акценти. Козацтво постає як національний символ, його історія розглядається як історія українського війська та історія української державності. Ці проблемні доміанти набувають особливого значення в добу незалежності України. Поряд з цим у новітній українській історіографії увага до козацтва поставила і нові завдання – поряд з романтизацією цього феномену у науково-популярних працях, що мало суспільне значення, забезпечити його глибоке наукове дослідження⁴¹¹.

Зважаючи на достатньо жорсткі умови праці історика впродовж значної частини радянського періоду у розвитку української історіографії, заслуговує на увагу той факт, що А. Бачинський вже у своїй першій науковій статті⁴¹² (що зазнала певного концептуального впливу з боку наукового керівника С. Ковбасюка⁴¹³), виступив в як самостійний дослідник, який спирається у своїх висновках на дані історичних джерел. Тим самим вже в той час А. Бачинський заслуговував на оцінку, яку значно пізніше висловили історики стосовно нього як історика Задунайської Січі – що досліднику властивий “послідовний документалізм”⁴¹⁴. Відповідно заслуговують на увагу його висновки – стосовно часу початку спільних дій запорозького та донського козацтва (середина XVI ст.), щодо існування в певні періоди воєнних угод або бойових союзів між запорозьким та донським, яїцьким, терським, волзьким козацтвом⁴¹⁵ тощо.

Після публікації цієї статті А. Бачинський обирає дещо іншу проблематику в галузі дослідження історії козацтва, яка дозволила йому фактично унезалежитись від впливу тієї складової офіційної методології, роль якої відігравала ідеологія, зосередитися на власне науковому дослідженні. Слід зазначити, що у висвітленні історії козацтва історик дотримується певних концептуальних підходів,

⁴¹¹ Шиян Р.І. [Рец.] // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 182.

⁴¹² Бачинський А.Д. Братні зв'язки запорозьких і донських козаків в спільній боротьбі з турецько-татарською агресією в першій половині XVII ст. – С. 9-22.

⁴¹³ Ковбасюк С. М. Исторический акт воссоединения Украины с Россией в 1654 г. // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Сер. Исторические науки. – К., 1954. – Т. 144, вып. 4. – С. 7-30.

⁴¹⁴ Водотика С. Г., Хмарський В. М. Бачинський А. Д. Історик, дослідник історії України. – С. 147.

⁴¹⁵ Бачинський А. Д. Братні зв'язки запорозьких і донських козаків... – С. 10, 11, 21.

часто тісно поєднаних між собою. По-перше, історик використовує здебільшого регіональний підхід у висвітленні історії козацтва, досліджуючи її у зв'язку з історією півдня сучасної України або Нижнього Придунав'я. По-друге, історія козацтва виступає у роботах історика у контексті різних суспільних процесів. Серед останніх – колонізація Півдня, історія народних рухів. По-третє, А. Бачинський розглядає історію козацтва як історію окремих військових формувань та політичних громад, таких, зокрема, як Задунайська Січ. Найважливішими віхами дослідницької праці з вивчення історії козацтва стали монографічні дослідження А. Бачинського – його кандидатська дисертація під назвою “Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.” (Одеса, 1969) і “Січ Задунайська, 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис” (Одеса, 1994)⁴¹⁶.

Як уже зазначалося, свої дослідження історик проводив на міцній джерельній основі. Слід зазначити, що йому властиво використання широкого кола джерел. Так, вже в першій його роботі з історії козацтва ми зустрічаємо як документальні, так і наративні матеріали – “Опис Чорного моря та Татарії”, здійснений італійцем д'Асколі у 1634 р., історичний фольклор, діловодство Земських соборів, інші офіційні документи, що стосувалися історії Московської держави та донського козацтва⁴¹⁷. Слід зазначити, що в подальшому історик надавав очевидної переваги архівним джерелам перед друкованими, що значною мірою було пов'язано з науковою актуальністю проблем, над якими він працював. Під час роботи над дисертаційною темою А. Бачинський провів велику пошукову роботу з метою виявлення необхідних матеріалів в таких архівах, як Архів зовнішньої політики Росії МЗС СРСР, Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР, Центральний державний архів УРСР, Центральний Державний архів Молдавської РСР, Краснодарський крайдержархів, Одеський облдержархів та його філіал в Ізмаїлі, Миколаївський облдержархів⁴¹⁸.

Характер однієї з груп архівних джерел вплинув на вироблення А. Бачинським власної методики історичного дослідження. Мова йде про використання матеріалів біографічного характеру як одного з найважливіших джерел (в дисертації навіть був виділений спеціальний підрозділ для їх опису) і залежний від них метод, який можна охарактеризувати як різновид біографічного. Як зазначав історик у праці, присвяченій проблемі колонізації нижнього

⁴¹⁶ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис. ... к.и.н. – Одесса, 1969. – 378 с.; Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: Гермес, 1994. – 124 с.

⁴¹⁷ Бачинський А. Д. Братні зв'язки запорозьких і донських козаків... – С. 11, 13, 15, 17.

⁴¹⁸ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 326; Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 12 і далі.

Подунав'я та Буджака, за допомогою наведення біографічних матеріалів стосовно переселенців він мав на меті виробити певну типологію, а саме представити “типову фігуру південноукраїнського селянина, що шукав порятунку від кріпацької неволі у Буджаці” – зокрема, на прикладі колишнього запорозького, а згодом чорноморського козака Якима Кваши⁴¹⁹. Визнаючи великий потенціал цієї групи джерел, історик не абсолютизував їх значення, вказував на суб'єктивний характер і необхідність співставлення з іншими видами джерел, пропонував методику вивчення біографічних матеріалів⁴²⁰. У літературі відзначалося значення цього виду джерел для характеристики “внутрішньої” історії та устрою Задунайської Січі⁴²¹. Вперше А. Бачинський звертається до біографічних джерел у 60-х рр. ХХ ст. Серед тогочасних істориків їх використовував у працях з історії українського козацтва видатний науковець Володимир Голобуцький⁴²², а при характеристиці процесу заселення Південної України такий її відомий дослідник, як Олена Дружиніна⁴²³. Не виключаємо існування певного впливу у цьому питанні з боку А. Бачинського.

У кінці 1950-х (у статті, присвяченій Дунайському козацькому війську)⁴²⁴ – першій половині 1960-х рр. А. Бачинський проводить дослідження історії козацтва переважно у контексті розкриття процесу народної колонізації Нижнього Придунав'я. Результат цих досліджень був узагальнений в кандидатській дисертації (1969 р.). Звертає на себе увагу, що історик вкладає подвійний зміст у термін “народна колонізація”, синонімом якої у випадку протиставлення урядовій, офіційній є “стихійна”⁴²⁵ колонізація, а у випадку наголосу на особливий соціальний склад переселенського потоку – “селянсько-козацька колонізація”⁴²⁶. Термін “народна колонізація” певною мірою відповідає традиції української народницької історіографії, яка постала як певна протипага державницькій, однак в радянський період історії історичної науки подібні терміни мали

⁴¹⁹ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 329.

⁴²⁰ Бачинский А. Д. Биографические материалы – источник для изучения истории народной колонизации придунайских степей в XVIII – начале XIX в. // Историчні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 69-71.

⁴²¹ Водотика С. Г., Хмарський В. М. Вказ. праця. – С. 147.

⁴²² Голобуцький В. А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки АН СССР. – М., 1949. – Т. 50. – С. 211 – 231; Голобуцький В. А. Черноморское казачество. – К.: АН УРСР, 1956. – 415 с.; Голобуцький В. А. Запорожское казачество. – К., 1957. – 462 с.; Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К., 1961. – 415 с.; Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток Степової України) // Наукові записки інституту історії АН України. – К., 1952. – Т. 4. – С. 133-157.

⁴²³ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С. 79-83.

⁴²⁴ Бачинський А. Д. Дунайське козацьке військо // Чорноморська комуна. – 1959. – 3 січня.

⁴²⁵ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 43-44.

⁴²⁶ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 325.

більш чітко виражений соціальний аспект і використовувалися з метою розкрити історичний потенціал народу як саме соціальної, а не етнічної, категорії. Поряд з цим, як далі буде зазначено, для А. Бачинського відігравав значну роль і етнічний момент. Обрання терміна “селянсько-козацька колонізація” пов’язано як з намаганням висвітлити участь у процесах колонізації двох головних суспільних прошарків та частково з дискусією з А. П. Константиновим, про що буде далі, так і з соціальною лабільністю переселенців, поєднанням в одній особі в різний час статусу селянина та козака, відсутності чітких юридичних перегородок між становими групами (за формальним, але не фактичним виключенням задунайського козацтва)⁴²⁷. До суб’єктів колонізації А. Бачинський включав українських та некрасівських козаків, українських селян з Наддніпрянщини, Галичини та Буковини, старообрядців тощо.

Національне походження головної маси переселенців у Придунайський край в XVIII – на початку XIX ст. А. Бачинський визначає терміном “українсько-російське населення”⁴²⁸. Цей термін також має безпосередні відношення до проблематики, пов’язаної з історією козацтва. Він був уведений істориком в ході умовної дискусії з істориком початку XX ст. А. П. Константиновим, який, досліджуючи колонізацію Південної Бессарабії, писав, що козацький струмінь колонізації був представлений українцями, а одночасний з ним селянський – росіянами. А. Бачинський наводить докази штучності такого підходу, звертаючи, зокрема, увагу на те, що в Дніпровській Січі було багато запорожців зі збіглих російських селян і солдатів. Відмічаючи перевагу в регіоні і в козацьких військах українського населення та української складової (і неодноразово на цьому наголошуючи, у тому числі при висвітленні історії Усть-Дунайського Буджацького війська, Задунайської Січі⁴²⁹), історик переконаний в штучності протиставлення двох етнічних струменів колонізації на основі їх гранично різної соціальної приналежності. Соціальні групи до того ж були доволі лабільними. Очевидно, ці міркування і стали основою для появи терміна “українсько-російське” населення південної Бессарабії⁴³⁰. З іншого боку, подібний термін дозволяв виявити роль східнослов’янського елемента у колонізації цієї території, хоча А. Бачинський і звертав увагу на в цілому багатонаціональний склад Усть-Дунайського Буджацького війська, Задунайської Січі⁴³¹.

⁴²⁷ Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX в.//Зап. Одес. археолог. об-ва. – Одесса, 1967. – Т. 2(35). – С. 147.

⁴²⁸ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей. – С. 10.

⁴²⁹ Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775–1828 рр. – С. 71-72.

⁴³⁰ Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения. – С. 140-141.

⁴³¹ Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775–1828 рр. – С. 71-72; Бачинський А. Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя

Проблема участі козацтва та селянства у заселенні Буджака та пониззя Дунаю до приєднання цих територій до Російської імперії (до 1812 р.) на 60-ті рр. ХХ ст. була практично не досліджена. А. Бачинський докладно показав наукову актуальність цієї проблеми, у спеціальному дослідженні зупинившись на історії дослідження процесів заселення Придунайських степів і, зокрема, їх народної колонізації, особливо у початковий період. Він зазначив, що цій проблемі не приділяли належної уваги ні українські, ні молдавські історики, а в історіографії довгий час панували концепції, що з'явилися ще в Російській імперії. Особливої критики з боку А. Бачинського зазнали погляди А. О. Скальковського, який, на його думку, надмірно ідеалізував відносини між урядовою владою та козацтвом на півдні України на початку ХІХ ст., зокрема, з представниками Усть-Дунайського козацького війська після його ліквідації. А. Бачинський вказував на невідповідність позитивної характеристики дій влади стосовно усть-дунайського козацтва у питанні визначення його соціального статусу та його поселення реальному стану речей і на некритичне сприйняття концепцій А. Скальковського пізнішими істориками вже у 20-х рр. ХХ ст. Ці риси були характерними для історіографії, незважаючи на те, що ще в Російській імперії були здійснені документальні публікації та війсьні дослідження, які давали змогу наблизитися до дійсного розуміння політики влади у козацькому питанні на початку ХІХ ст.⁴³²

Поряд з заповненням лакуни у справі дослідження колонізації Придунав'я і руйнації створених попередніми дослідниками стереотипів, А. Бачинський поставив перед собою й інше завдання, а саме показати, що заселення цього регіону і початок його економічного засвоєння почалося ще до його включення до Російської імперії⁴³³, тобто, як можна продовжити думку історика, до державної російської колонізації, чому значною мірою сприяло українське козацтво.

Дослідник усвідомлював складність вивчення поставлених питань і відзначав, що головною перепоною для істориків був обмежений обсяг історичних джерел. Це було пов'язано як з недоступністю їх для дослідників, тому що події мали місце на території під юрисдикцією Турецької імперії, яка до того ж не проводила переписів населення, так і з тим, що відсутність офіційних документів є природною для нелегального характеру обраного аспекту колонізації – неофіційної, народної⁴³⁴. У процесі

Дунаю в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. // Наук.-інф. бюл. Арх. упр. УРСР. – К., 1963. – № 4. – С. 72.

⁴³² Бачинський А. До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська: (Література і джерела з питань народної колонізації Буджацького степу в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.) // Науково-інформаційний бюлетень УРСР. – 1962. – № 6. – С. 53-56.

⁴³³ Бачинський А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... С. 330; Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... С. 351.

⁴³⁴ Бачинский А. Д. Биографические материалы... С. 67.

народної колонізації Нижнього Придунав'я на початковому етапі процесу (з початку XVIII ст. до 1812 р.)⁴³⁵ історик виділяє три основні етапи та додаткові підетапи. Згідно з його концепцією, перший етап неофіційного переселення козаків (одними з перших дослідник називає запорозьких козаків) та селян тривав з початку XVIII ст. до середини 70-х років, і мав лише епізодичний характер "осідання" українських та російських селян та козаків, зумовлений багаточисельністю в регіоні татар Буджацької орди та стабілізацією російських кордонів на півдні⁴³⁶. У межах періоду А. Бачинський виділяє дрібніші часові відрізки: 20-30-ті рр., з 30-х рр. Другий етап селянсько-козацької колонізації історик визначає з середини 70-х рр. (завершення російсько-турецької війни, руйнація Запорозької Січі) до початку 90-х років XVIII ст. і вказує на перевагу козацького елемента в колонізації⁴³⁷. Третій період колонізації А. Бачинський пов'язує з завершенням російсько-турецької війни 1787-1791 рр. (історик називає головним елементом колонізації в цей період чорноморських козаків) та установам кордону по нижньому Дністру і продовжує його до початку російсько-турецької війни 1806-1812 р.⁴³⁸

Узагальнення процесу козацької і селянської колонізації Придунайських степів історик подає у своїй кандидатській дисертації, виділяючи окремо значення козацького елемента. Внаслідок цього у працях А. Бачинського козаки постають як соціальна група, яка фактично ініціює початок чергового етапу колонізації Буджака та Нижнього Подунав'я. Першість у переселенні до регіону він визнає за запорозькими козаками, які залишили Запорожжя у 1709 р. У зв'язку з цим історик вказав на те, що значна частина прибічників І. Мазепи в 1710-1711 рр. опинилася в Кілії та Рені, на те, що П. Орлик намагався збільшити українське населення в регіоні⁴³⁹. Згодом, у 20-30-х рр. у заселенні Нижнього Подунав'я та Буджака взяли участь найбільш козаки Олешківської Січі. А. Бачинський докладно розглядає цей період в історії запорозького козацтва, вказує на постійний, незважаючи на протидію з боку Кримського ханства та Росії, зв'язок козаків з Гетьманщиною, на поповнення січової сіроми за рахунок збіглих українців, на існування значного зв'язку запорожців з нижньодністровськими та нижньодунайськими містами. Дослідник дійшов висновку, що повернення козаків Олешківської Січі до Росії призвело до відтоку українського населення з Бессарабії та Очаківського степу, хоча і вказує на наступні хвилі за рахунок сіроми Нової Січі⁴⁴⁰.

⁴³⁵ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей.. С. 346.

⁴³⁶ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 327; Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 92.

⁴³⁷ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 348.

⁴³⁸ Там само. – С. 349-351.

⁴³⁹ Там само. – С. 82.

⁴⁴⁰ Там само. – С. 84-86, 92.

У дисертації А. Бачинський особливо наголошує на ролі ліквідації Нової Січі у посиленні народної колонізації Придунайських степів⁴⁴¹. Він вказує на те, що в цей час, у 1775-1776 рр. козацька колонізація представлена була найбільшійми прошарками запорозького козацтва, що рятувалося від кріпацтва, тобто підкреслює соціальний мотив еміграції запорожців. На думку історика, на цей час прийшовся максимум виходу запорожців в Очаківську область⁴⁴². А. Бачинський наголошує, що в загальному спектра суб'єктів колонізації у цей (другий) період переважав козацький елемент і наводить дані російських розвідників, за якими кількість колишніх запорожців від Бендер до Дунаю становила 10 тис. чол., за іншими відомостями – 7 тис.⁴⁴³. Значною віхою в історії колонізації стало утворення Задунайської Січі. А. Бачинський звертає увагу на складний процес визначення розташування Січі, зазначає, що Порта спершу мала намір розмістити запорожців на Дністрі, однак під дипломатичним тиском Росії вони були зосереджені на Нижньому Дунаї⁴⁴⁴. Історик показує важкий для запорожців процес офіційного переселення до Румелії, яке, розпорошуючи козаків про турецьким селам, руйнувало традиційну господарську систему. Дослідник зауважує, що на початок 1780-х років не всі козаки переселилися з Очаківського степу та Буджака, а також що частина намагалася повернутися до Росії. На коливання кількості козаків серед населення регіону вплинув і такий маловивчений сюжет з історії задунайських запорожців, як їх вихід в 1785 р. до Австрійської імперії (Банату)⁴⁴⁵.

У контексті проблеми колонізації Задунайська Січ виступає як одна з передумов колонізації Задністров'я, в результаті якої населення підвладних Задунайському Кошу земель зросло за 25 років у два рази. Враховуючи складність кількісних підрахунків, історик обережно підходить до визначення його чисельності. Так, в дисертації (1969 р.) він вказує, що на межі XVIII – XIX ст. це населення включало в себе близько 20 тис. чоловік⁴⁴⁶, а згодом в монографії з історії Задунайської Січі (1994) кількість власне задунайців визначає в 10-15 тис. чоловік⁴⁴⁷. Історик підкреслює достатню самостійність Задунайської Січі у питаннях заселення підвладної їй території, внаслідок чого в його працях поряд з терміном “Задунайська Січ” використовується у відповідному зв'язку термін “Задунайський Кіш”⁴⁴⁸. Серед причин історик вказує на те, що Задунайський Кіш поєднав в собі символ волі для кріпаків та на більш прагматичні моменти, пов'язані з потребами

⁴⁴¹ Там само. – С. 107.

⁴⁴² Там само. – С. 108-109.

⁴⁴³ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 328.

⁴⁴⁴ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 110.

⁴⁴⁵ Там само. – С. 111-113.

⁴⁴⁶ Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 330.

⁴⁴⁷ Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775-1828. – С. 75.

⁴⁴⁸ Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С.329-330.

багатих козаків у робочій силі (на це звернув увагу ще В. Голобуцький⁴⁴⁹). Поповнення козацтва відбувалося здебільшого з населення Південної України та Поділля, однак також і з інших регіонів, за рахунок як козаків – запорозьких та чорноморських, – так і кріпаків, державних селян, міщан тощо⁴⁵⁰.

Характеризуючи третій етап в колонізації Придунайських степів, серед головних чинників процесу історик називає і подальше скорочення чисельності ногайців за Дністром, розвиток кріпосницьких відносин на півдні України, що перетворило його на головну територію виходу емігрантів. Козацький елемент в цій хвилі колонізації був представлений головним чином чорноморськими козаками. Вони, невдоволені перспективою важкого переселення на Кубань, склали значну хвилю переселенців, за рахунок якої частка українсько-руського населення в придунайському регіоні різко зростає⁴⁵¹.

Окрему увагу у зв'язку з проблемою козацько-селянської колонізації і економічного освоєння пониззя Дунаю переважно українським та російським населенням А. Бачинський приділяє Усть-Дунайському Буджацькому козацькому війську. Дослідження історії війська у контексті народної колонізації (в її соціальному аспекті) поставило на перший план питання про його соціальний склад. Історик гостро критикує своїх попередників за відсутність необхідної уваги до цього питання, відзначаючи лише внесок методологічного характеру, зроблений В. Голобуцьким⁴⁵².

Відкриті істориком документи, серед яких головне місце посідає знайдений в Краснодарському архіві “Список учиненной в Коше Усть-Дунайского буджацкого войска о состоящих в оном на службе казаках, августа 1807 г.”, дозволили поєднати визначену В. Голобуцьким методологію з фактичним матеріалом. Відповідно А. Бачинський дійшов цілої низки важливих висновків. Один з них стосувався того, що Усть-Дунайське козацьке військо виникає на підґрунті народної колонізації Придунайських степів⁴⁵³. Документи до історії цього формування фактично є єдиними офіційними джерелами до народної колонізації Буджака, бо до складу війська увійшли майже всі групи (крім некрасівців та липован) населення згаданого регіону⁴⁵⁴. Переважали серед цих груп населення, разом з козацтвом, ті соціальні елементи, які дали підстави стверджувати про народний в соціальному відношенні характер колонізації регіону. За підрахунками А. Бачинського, вони склали 97,6% козаків Усть-Дунайського козацького війська⁴⁵⁵.

⁴⁴⁹ Бачинський А. Д. Происхождение и состав украинско-русского... – С. 143.

⁴⁵⁰ Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775-1828 рр. – С. 62-70.

⁴⁵¹ Бачинський А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 328; Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 117.

⁴⁵² Бачинський А. До історії Усть-Дунайського Буджацького... – С. 56.

⁴⁵³ Бачинський А. До історії Усть-Дунайського Буджацького... – С. 58.

⁴⁵⁴ Бачинський А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 330.

⁴⁵⁵ Бачинський А. Д. Джерело для вивчення... – С. 71-72.

З іншого боку, створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська (у лютому 1807 р.) історик оцінює як відкриття нових перспектив для заселення межиріччя Дністра, Прута та Дунаю⁴⁵⁶. А. Бачинський виявляє важливу роль війська в активізації селянства та селянських переселень у Придунайські степи, яке набуло форми міграційного руху під гаслом за “козацькою волею”⁴⁵⁷.

Навіть ліквідація війська сприяла заселенню регіону, бо всупереч наміру уряду переселити його членів на Кубань призвела до розсіювання переважної більшості усть-дунайців по Бессарабії та пониззю Дунаю. Історик дійшов висновку, що на Кубань переселилося приблизно 500 козаків, тоді як близько 1500 або переважна більшість залишилися в Бессарабії та придністровських повітах Херсонської губернії⁴⁵⁸. Комплексний підхід до історії козацтва на Півдні України в XIX ст., який відображений і в енциклопедичних статтях⁴⁵⁹, і в спеціальних дослідженнях, дозволив йому дійти наступного висновку: “Усть-Дунайское казачье войско, созданное в основном из беглого украинско-русского населения, играло заметную роль в заселении и экономическом освоении Придунайских земель на протяжении всей первой половины XIX в.”⁴⁶⁰.

До цього напрямку досліджень А. Бачинського слід віднести і численні згадки та спеціальні розвідки з історії населених пунктів півдня України, у формуванні складу населення яких взяли участь представники українського козацтва (зокрема, історії Одеси, історії с. Старокозачого Одеської області, яка є відображенням усіх етапів історії козацтва на півдні України в XIX ст. тощо)⁴⁶¹.

Другим напрямком “контекстного” вивчення А. Бачинським історії козацтва є дослідження його ролі в розгортанні народних рухів. Відповідно історик, характеризуючи у 90-х рр. XX ст. руйнацію Запорозької (Нової) Січі як національну трагедію українського народу, причину цієї події бачить, зокрема, в тому, що “імперський режим не міг миритися з демократичним козацьким самоврядуванням, з тим, що Запорожжя як економічно, так і політично не вписувалося в монархічний феодальний лад, з тим, що

⁴⁵⁶ Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо і селянський рух на півдні України та Поділлі на початку XIX ст. // Питання історії народів СРСР. Вип. 1. – Харків, 1965. – С. 129.

⁴⁵⁷ Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке... С. 135.

⁴⁵⁸ Там само. – С. 136; Бачинський А. Д. Джерело для вивчення... С. 73; Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 342-343.

⁴⁵⁹ Наприклад: Бачинський А. Д. Новоросійське козацьке військо // Укр. рад. енциклопедія. – К., 1962. – Т. 10. – С. 170; Бачинський А. Д. Дунайське казачье войско // Сов. ист. Энциклопедия. – М., 1964. – Т. 5. – Стб. 405.

⁴⁶⁰ Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 395.

⁴⁶¹ Бачинський А. Основатели Одессы // Вечерняя Одесса. – 1978. – 14 окт.; Бачинський А. Старокозаче // Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. [Т.] Одеська область. – К., 1969. – С. 301-303.

воно було центром тяжіння всіх антифеодальних елементів, проводирем визвольного руху на Україні”⁴⁶². Впродовж попереднього історіографічного періоду під час дослідження А. Бачинським історії козацтва, що само по собі вже було певною громадянською позицією⁴⁶³, історик докладно аналізував саме останню з вказаних причин у ліквідації козацьких військ. При дослідженні історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська одним зі своїх завдань А. Бачинський вважає необхідність “розкрити зв’язки між Усть-Дунайським Буджацьким козацьким військом і піднесенням селянського руху на півдні України і в Подільській губернії на початку XIX ст.”⁴⁶⁴. Історику вдалося показати докладну картину впливу створення Усть-Дунайського війська на розгортання народного руху, з огляду на те, що серед селян поява цього війська розцінювалася як відновлення Запорозької Січі, а також з огляду на загострення соціальних відносин усередині війська⁴⁶⁵. Своє значення відігравала діяльність козацьких вербувальників. Як наслідок, влітку 1807 р. розгортається рух до так званої “Нової Січі” (так в офіційному листуванні називали урядовці УДВ). Також історик висловлює думку, що Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо зіграло не останню роль у повстанні ратників Київської та Полтавської міліції, що мало місце в листопаді-грудні 1807 р. в районі Балти та Дубоссар⁴⁶⁶. А. Бачинський зазначає, що передусім в справі ліквідації війська мав значення саме цей наслідок його заснування: “УДВ было ликвидировано прежде всего вследствие боязни царского правительства обострения классовой борьбы на южных границах страны”⁴⁶⁷. А. Бачинський, вважаючи Усть-Дунайське військо початковим етапом в історії пізніших формувань – Дунайського козацького війська, Новоросійського козацького війська – при розгляді їх історії також звертає увагу на проблеми соціальної конфліктності. Зокрема, з політикою царської влади стосовно соціальних рухів А. Бачинський пов’язував і ліквідацію Новоросійського війська⁴⁶⁸ (як і Усть-Дунайського) тощо.

Вивчення історії козацтва як окремих формувань або політичних громад А. Бачинський розпочинає ще у 1959 р., коли звертається до історії Дунайського козацького війська. Історію цього війська він починає з заснування Усть-Дунайського Буджацького війська і продовжує до ліквідації Новоросійського війська⁴⁶⁹. Згодом в його працях з’являються докладні матеріали

⁴⁶² Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775–1828 рр. – С. 7.

⁴⁶³ Водотика С. Г., Хмарський В. М. Вказ. праця. – С. 147.

⁴⁶⁴ Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке... – С. 130.

⁴⁶⁵ Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 313, 327.

⁴⁶⁶ Там само. – С. 320.

⁴⁶⁷ Там само. – С. 336.

⁴⁶⁸ Бачинський А. Д. Дунайське козацьке військо // Чорноморська комуна. – 1959. – 3 січня.

⁴⁶⁹ Там само.

стосовно Усть-Дунайського Буджацького козацького війська та формувань, створених після його ліквідації, Олешківської Січі, Задунайської Січі. Довгий час спеціальні розвідки мали форму енциклопедичних статей, і лише на другому етапі у дослідженні А. Бачинським історії козацтва з'являється спеціальна монографія.

На відміну від більшості своїх попередників у справі дослідження історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, починаючи від А. Скальковського, (окрім Ф. К. Вовка (Кондратовича)) А. Бачинський бачить в усть-дунайцях не лише задунайських козаків (що підтвердила і нова джерельна база дослідження проблеми). Відповідно історик ставить питання про розгляд історії усть-дунайців не як епізоду в історії Задунайської Січі (що характерно для В. Голобуцького), а як "цілком самостійний організм, в якому ... задунайські козаки складали лише четверту частину особистого складу"⁴⁷⁰.

Вже в перших працях, де мова йде про Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, історик виробляє власну методологічну схему розгляду історії подібних формувань, що згодом застосовується, зокрема, і при характеристиці Задунайської Січі. Серед головних моментів слід згадати наступні: заснування війська, його внутрішній устрій, співвіднесення з порядками Нової Січі, соціальний та національний склад війська (на підставі аналізу прізвищ козаків)⁴⁷¹, характер службових обов'язків, вплив на ситуацію в українських землях, роль в колонізації або господарському засвоєнні територій, розвиток господарства, ліквідація війська.

Офіційну причину створення війська А. Бачинський бачить у намаганні уряду зашкодити народній міграції та розвитку народних рухів, установити контроль над місцевим населенням, створити противагу Задунайській Січі, одержати дешеву військову силу, однак наслідки виявилися прямо протилежними⁴⁷². Засновуючись на даних "Списка", історик був переконаний, що одеський дослідник у 20-х рр. ХХ ст. О. Рябінін-Скляревський помилявся, коли стверджував, що Усть-Дунайське військо було створене внаслідок переговорів генерала І. Міхельсона з керівниками 1000-го загону задунайських запорожців, який нібито поклав основу війську. Помилка О. Рябініна-Скляревського була викликана відсутністю відомостей про кількість задунайців у війську. А. Бачинський на основі віднайдених ним архівних джерел показав, що такої кількості цих козаків у війську ніколи не було, і що задунайці поступово наповнювали військо (історик виділяє окремі

⁴⁷⁰ Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке... – С. 130; Бачинський А. До історії Усть-Дунайського Буджацького... – С. 55, 58.

⁴⁷¹ Бачинський А. Д. Джерело для вивчення... – С. 72.

⁴⁷² Бачинський А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... – С. 330; Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке... – С. 131.

періоди в цьому процесі)⁴⁷³. Являє інтерес висновок А. Бачинського стосовно зміни контингенту поповнення війська до і після офіційної ліквідації після маніфесту Олександра I від 20 липня 1807 р., коли ще продовжувався приток козаків (ліквідація Усть-Дунайського Буджацького козацького війська була завершена у середині вересня 1807 р.)⁴⁷⁴. Вчений вказує на те, що після ліквідації зростає кількість “легальних” соціальних категорій серед козаків⁴⁷⁵. Звертаючи спеціальну увагу на розшарування всередині усть-дунайського козацтва, А. Бачинський намагається визначити мотивацію належності до війська окремих соціальних категорій⁴⁷⁶. Використовуючи метод історичної аналогії та наявні джерела, історик робить висновок про існування в соціальній структурі війська інституту військового найму⁴⁷⁷. Окрему увагу він приділив воєнно-адміністративній організації війська (порівнявши з Військом Запорозьким часів Нової Січі) та його структурі⁴⁷⁸, участі козаків у російсько-турецькій війні, відзначивши значення так званої кілійської групи та участь усть-дунайців в усіх операціях Дунайської воєнної флотилії⁴⁷⁹. Причину ліквідації війська вже у липні 1807 р. історик, як уже зазначалося, бачить саме у цій несподіваній для уряду ролі, яку стало відігравати Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. Він визначає форми непокори з боку козаків, вказує на випадки взяття козаками місцевого населення під свій захист від дій урядників⁴⁸⁰. А. Бачинський при розгляді процесу ліквідації війська вказав на значну роль в цьому кн. О. О. Прозоровського, який обґрунтовував свою позицію тим, що Усть-Дунайське військо може внаслідок втеч селян, перетворитися на знищену Катериною II Нову Січ, а також тим, що існування війська ускладнює відносини Російської імперії з Молдавією та Валахією, жителі яких тікали до війська⁴⁸¹. Він вважає за важливе наголосити, всупереч існуючим в історіографії XIX ст. концепціям, на урядових репресіях по відношенню до тих членів Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, які походили з селян-кріпаків⁴⁸². Як вже було сказано, А. Бачинський приділив певну увагу і створенню козацьких поселених військ і в подальший період. Так, за даними історика, вже після російсько-турецької війни 1806-1812 рр. колишні усть-дунайські козаки та вихідці з Задунайської Січі ставили питання щодо відновлення в Південній Бессарабії

⁴⁷³ Бачинський А. Д. Джерело для вивчення... – С. 72-73.

⁴⁷⁴ Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 339.

⁴⁷⁵ Бачинський А. Д. Джерело для вивчення... – С. 73.

⁴⁷⁶ Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 303-309.

⁴⁷⁷ Там само. – С. 310.

⁴⁷⁸ Там само. – С. 276, 278; Бачинський А. Д. Джерело для вивчення... – С. 70.

⁴⁷⁹ Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 293-297.

⁴⁸⁰ Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке... – С. 132.

⁴⁸¹ Там само. – С. 135.

⁴⁸² Бачинський А. Д. Джерело для вивчення... – С. 73.

козацького війська і створення козацьких поселень⁴⁸³. Таке військо було створене у 1828 р. під назвою Дунайського (з 1856 - Новоросійського козацького), що проіснувало до кінця 1860-х рр.⁴⁸⁴ В результаті А. Бачинський більшою чи меншою мірою простежив історію українських козацьких формувань на півдні України до кінця 1860-х рр.

Перші докладні відомості з історії Задунайської Січі як військового формування з'являються в працях А. Бачинського вже у 60-х рр. ХХ ст. Результати досліджень знайшли узагальнення в його кандидатській дисертації, де цілком окремі за своїм характером матеріали подаються, як вже було сказано, в контексті народної колонізації, а також у розділі II, присвяченому соціально-економічному становищу населення Придунайських степів. Багаторічні дослідження А. Бачинського з історії козацтва після руйнування Нової Січі були узагальнені в монографії, коли по проголошенні незалежності України ця проблематика зайняла гідне місце в історіографії козацтва, після перерви, що розпочалася фактично з 30-х рр. ХІХ ст., виключаючи дослідження В. Голобуцького.

А. Бачинський продовжив історіографічну традицію, що пов'язувала створення Січі з більш пізнім періодом, ніж 1776 р. Спершу, на думку історика, запорожці, що не мали, скоріше за все, власної організації, розселилися по рібним промислам Очаківщини, Подністров'я, Буджака та Нижнього Дунаю⁴⁸⁵. Заснування Задунайської Січі як правильної військово-політичної організації А. Бачинський відносить, слідом за Ф. Вовком, до 1785-1786 рр.⁴⁸⁶ Це відбулося в умовах, коли турецький уряд перед перспективою війни з Росією намагався припинити вплив колишніх запорожців (чому сприяли деякі заходи російського уряду, у тому числі створення "Війська вірних козаків" (1783), однак, як стверджує історик, незважаючи на створення власної воєнно-адміністративної організації, задунайці не приймали активної участі у бойових діях проти Росії⁴⁸⁷.

У монографії 1994 р. історик розглядає історію Задунайської Січі поетапно – від часу руйнації Нової Січі до переходу задунайців під проводом Й. Гладкого на службу Російській імперії, імміграції їх на територію цієї держави та створення з них козацьких формувань, одним з яких стало останнє на території України Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. Фактично в монографії постає цілісна історія українського південного козацтва після руйнації Нової Січі, що розгортається в межах як Османської, так і Російської

⁴⁸³ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 343.

⁴⁸⁴ Там само. – С. 345.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 109.

⁴⁸⁶ Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 16.

⁴⁸⁷ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... – С. 113-114.

імперій, частково зберігаючи зв'язок з козацькими традиціями, що сформувалися до 1775 р.

Як і О. Рябінін-Скляревський, А. Бачинський вказує на те, що обраний козаками напрямок еміграції був традиційним. Опинившись у Подунав'ї, колишні запорожці стали заручниками у політичній грі між Росією та Туреччиною. З іншого боку, переконаний автор, поступово “задунайське козацтво постало як окрема, самостійна сила, що на неї повинні були зважати обидві імперії”⁴⁸⁸. Багато уваги історик приділяє таким питанням, як створення військової організації⁴⁸⁹; конфлікти між некрасівськими та задунайськими козаками, значну роль у виникненні яких заграли економічні чинники⁴⁹⁰; спроби російського уряду повернути запорожців до Російської імперії, що простежуються ще з 1775 р.⁴⁹¹; діяльність задунайців на користь Туреччині та їх доля під час російсько-турецьких воєн; причини й обставини переходу частини задунайців до Росії⁴⁹². Новаторським за своїм змістом є розділ монографії, де комплексно розглядається побут, господарство, соціальна стратифікація, територія, управління, культура задунайців⁴⁹³. Як уже зазначалося, увага дослідника ще у 60-х рр. ХХ ст. була зосереджена на таких важливих питаннях, як соціальний та національний склад козацтва, його кількість, і монографія стала нагодою до узагальнення попереднього доробку. Значну увагу А. Бачинський приділяє політичному устрою Задунайської Січі, і вказує, що він був подібний до такого ж устрою Нової Січі, як і прийняття до війська⁴⁹⁴. Він характеризує Задунайську Січ як “українську демократичну військово-політичну громаду”, що зберігала вільнолюбні традиції запорозького козацтва⁴⁹⁵. Багато уваги історик приділяє місцям розташування Кошів та території під юрисдикцією Задунайського Кошу. Використання різних видів джерел, серед яких виділяються джерела біографічного характеру, дозволило А. Бачинському розглянути не лише зовнішню історію задунайців, однак і внутрішню, побутову, приділити увагу персоналіям.

Підхід до висвітлення історії Задунайської Січі, який включав історію власне цього формування та політичної громади в ланцюг козацької історії від руйнування Січі 1775 р. до ліквідації Новоросійського козацького війська в кінці 60-х рр. ХІХ ст., сприяв народженню задуму створити спеціальне дослідження з історії подальшої долі козацтва після ліквідації Запорозької та

⁴⁸⁸ Бачинський А.Д. Січ Задунайська, 1775–1828 рр. – С. 17.

⁴⁸⁹ Там само. – С. 26.

⁴⁹⁰ Там само. – С. 28-29.

⁴⁹¹ Там само. – С.10 і далі.

⁴⁹² Там само. – Розділ 8.

⁴⁹³ Там само. – Розділ 7.

⁴⁹⁴ Там само. – С. 83.

⁴⁹⁵ Там само. – С. 3.

Задунайської Січей⁴⁹⁶, де історія кожного формування була б розглянута спеціально. Цей намір було втілено у спільній праці А. Д. та О. А. Бачинських “Козацтво на півдні України (1775-1869) (1995), в якій наголошено на ролі українського козацтва в історії антифеодального руху, історії української державності та історії засвоєння півдня України⁴⁹⁷. Поряд з цим, очевидно, дослідники поставили перед собою завдання висвітлити роль в історії, зокрема, пониззя Дунаю козацтва як певної соціальної категорії, тому включили матеріал про такі його групи як донське та некрасівське⁴⁹⁸. З іншого боку, порівняно мало уваги приділяється в цій книзі Задунайській Січі, що пов’язано з обраним регіональним підходом (історія півдня України), а також з фактом існування спеціальної монографії. Дослідження з історії козацтва на півдні України, незважаючи на заявлений науково-популярний характер, отримало високу оцінку у науковій літературі. Так, висловивши ряд міркувань на основі власного досвіду дослідження історії козацтва, автор рецензії Р. І. Шиян зауважив, що ця книга є “досить вдала і своєчасна спроба зробити внесок у вивчення посічового козацтва”, в ній уведені до наукового обігу низка документів. До “неабияких наукових досягнень книги” віднесено і опрацювання на основі першоджерел “моделі поведінки козацького населення після погрому Запорозької громади”⁴⁹⁹.

Усвідомлюючи важливе значення українського історії козацтва у формуванні історичної свідомості, зокрема, у південноукраїнському суспільстві, А. Бачинський багато уваги приділяв справі популяризації відповідних історичних знань. Прикладом є його активна участь в підготовці спільно з А. О. Добролюбским та Є. Ю. Новицьким першого випуску видання “Книги для чтения по истории Одесщины” (Одеса, 1992). А. Бачинський у своїх розділах зобразив героїчну військову історію козацтва, його походи проти турок та татар⁵⁰⁰.

Проведений огляд досліджень А. Бачинського в галузі історії українського козацтва свідчить про характерний для доробку історика складний спектр проблематики, тематичних домінант, про різне в залежності від історіографічних періодів співвідношення “контекстного” та спеціального підходів при висвітленні історії окремих козацьких формувань та політичних громад на півдні

⁴⁹⁶ Бачинська О. А., Самойлов О. Ф. Вказ. праця. – С. 152.

⁴⁹⁷ Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України, 1775-1869. – Одеса, 1995. – С. 3.

⁴⁹⁸ Там само. – С. 13-16.

⁴⁹⁹ Шиян Р. І. [Рец.] // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 182-183.

⁵⁰⁰ Бачинский А. Д., Добролюбский А. О., Новицкий Е. Ю. Книги для чтения по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. Вып. 1. С древнейших времен до начала XIX века. – Одесса, 1992. – С. 49-50, 53-55.

сучасної України та в Нижньому Подунав'ї. Зайнявшись дослідженням науково актуальної проблематики, історик зробив значний внесок у висвітлення історії формування та ліквідації окремих козацьких військ, у з'ясування соціальної та етнічної структури козацтва різних періодів, політичного та адміністративного устрою окремих громад, у визначення ролі козацтва у колонізації та засвоєнні північно-причорноморських територій, його місця в історії соціальних рухів. Тим самим в комплексі праць, присвячених козацтву, А. Бачинський відтворив цілісну історію цього феномену з 1775 р. до кінця 60-х рр. XIX ст., яка територіально була пов'язана з Нижнім Придунав'ям і більш широко з півднем України.

Додаток

Реєстр праць Анатолія Бачинського

1. Братні зв'язки запорозьких і донських козаків в спільній боротьбі з турецько-татарською агресією в першій половині XVII ст. // Праці Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – К., 1956. – Т. 146: 36. студ. робіт. – Вип. 4. – С. 9–22.
2. Дунайське козацьке військо: [1828–1870 рр., Одещина] // Чорномор. комуна. – 1959. – 3 січня.
3. До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська: (Література і джерела з питань народної колонізації Буджацького степу в кінці XVIII – на початку XIX ст.) // Наук.-інф. бюл. Арх. упр. УРСР. – Київ, 1962. – № 6. – С. 52–58.
4. На захист Батьківщини: До 150-річчя Вітчизняної війни 1812 року // Чорномор. комуна. – 1962. – 24 лип. – Про формування загонів народного ополчення, і, зокрема про Бузький козацький полк.
5. Новоросійське козацьке військо // Укр. рад. енциклопедія: [В 16 т.]. – К., [1962]. – Т. 10. – С. 170. – Авт. указ.: Т. 16, с. 613.
6. Одещина в Отечественной войне 1812 года // Знамя коммунизма. – 1962. – 24 июня. – Співавт. Л. Латишева.
7. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Наук.-інф. бюл. Арх. упр. УРСР. – К., 1963. – № 4. – С. 65–73. – Про “Список учиненный в Коше Усть-Дунайского буджакского войска о состоящих в оном на службе казаках, августа 1807 г.”
8. Дунайское казачье войско // Сов. ист. энциклопедия: [У 16 т.]. – М., 1964. – Т. 5. – Стб. 405. – Авт. не вказ.
9. Крестьянско-казацкая колонизация Буджакской степи и низовий Дуная в конце XVIII – начале XIX ст. // Тез. докл. и сообщ. седьмой (Кишиневской) сессии симпозиума по аграрной истории Вост. Европы (окт. 1964г.). – Кишинев, 1964. – С. 156–159.
10. Народна колонізація пониззя Дунаю: (Остання чверть XVIII – початок XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 97–101.
11. Сербь и болгары в Усть-Дунайском Буджакском казачьем войске // Славянское источниковедение. – М., 1965. – С. 132–137.
12. Усть-Дунайське Буджакське козацьке військо і селянський рух на півдні України та Поділлі на початку XIX ст. // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1965. – Вип. 1. – С. 129–136.

13. Усть-Дунайське козацьке військо в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. // Тез. доп. іст. фак. до наук. ювіл. сесії, присвяч. 100-річчю ун-ту, 29–30 листоп. 1965р. – Одеса, 1965. – С. 56–59.
14. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 325–331.
15. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX в. // Зап. Одес. археолог. о-ва. – Одесса, 1967. – Т. 2(35). – С. 136–150. – Библиогр.: 121 назв.
16. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис. ...канд. ист. наук / Одес. гос. ун-т. – Одесса, 1969. – 378 с.
17. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX в.: Автореф. дис. канд. ист. наук: № 571. История СССР / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1969. – 27 с.
18. Біографічні матеріали – джерело для вивчення історії народної колонізації Придунайських степів у XVIII – на початку XIX ст. / Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 65–71.
19. Старокозаچه [Білгород-Дністровського району] // Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. [Т.] Одеська область. – К., 1969. – С. 301–303.
20. Економічний стан українських придунайських земель у XVIII – на початку XIX ст. // Історія нар. госп-ва та екон.думки Української РСР. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 43–51.
21. Основатели Одессы // Веч. Одесса. – 1978. – 14 окт.
22. Старокозаچه [Білгород-Дністровського р-ну] // История городов и сел Украинской ССР. В 26 т. [Т.] Одесская область. – К., 1978. – С. 268–270. – Співавт. А. В. Хрептулов.
23. Засновники Одеси // За наук. кадри. – 1979. – 6 лип.
24. Освободительная война [1648–1654 рр.] // Защитник Родины. – 1979. – 17 января.
25. У истоков борьбы // Защитник Родины. – 1979. – 10 янв.
26. Новоросійське козацьке військо // Українська радянська енциклопедія: [У 12 т.]. – 2-е вид. – К., 1982. – Т. 2. – С. 416.
27. Новороссийское казацкое войско // Украинская советская энциклопедия: [У 12 т.]. – К., 1982. – Т. 7. – С. 343.
28. Російсько-турецькі війни 17–19 століть // Українська радянська енциклопедія: [У 12 т.]. – 2-е вид. – К., 1983. – Т. 9. – С. 485–486.
29. Русско-турецкие войны 17–19 веков // Украинская советская энциклопедия: [У 12 т.]. – К., 1983. – Т. 9. – С. 394–395.
30. И казаки, и уланы: [1812 р.] // Знамя коммунизма. – 1987. – 21 июня. – (История).
31. Первостроители [Одеси] // Веч. Одесса. – 1990. – 26 мая.
32. Българи-казаки в Крайдунавската сеч // Роден край. – 1990. – 14 сент. (№ 8). – (Знамя коммунизма: Еженед. приложение на болг.языке).
33. Антифеодальний визвольний рух в Дунайському козацькому війську, 1828–1868 рр. // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матеріали Респ. наук.-теорет.конф., 8–10 січ. 1991 р., Запоріжжя. – К.; Запоріжжя, 1991. – С. 4–6. – (До 500-річчя Запорізького козацтва). – Є окр.відб.
34. Упоряд.: Методичні рекомендації на допомогу учасникам республіканської туристсько-краєзнавчої експедиції “Козацькими шляхами”: Інструкт.-методич. матеріали, завдання пошуковим загонам / Упр. нар. освіти Одес. облвиконкому та ін. – О., 1991. – 14 с. – Спільно з М. М. Ждановою.
35. Книги для чтения по истории Одесщины: Для учащихся средних шк. и

средних спец. учеб. Заведений. Вып. 1. С древнейших времен до нач. XIX в. / Одес. обл. упр. нар. образования. Одес. обществ. орг. Движение содействия социальному обновлению; Редкол.: В. И. Пурцхванидзе и др. – [Одеса]: Ред. издат. отд. обл. упр. по печати, 1992. – 79 с. – На обкладинці назва: Книга для чтения по истории Одесщины. – Співавт.: А. О. Добролюбський, Б. Ю. Новицький. Нариси: 18, 24–25, 29, 31–41, 43 / А. Д. Бачинский. – Авт. нарисів вказ. на с. 3. (Рец.: Олійників О. Про минуле нашого краю // Черномор. новини. – 1992. – 22 груд.)

36. Задунайська Січ і заселення придунайських степів в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Сборник. материалов по историческому краеведению Одесщины. – О., 1992. – Вып. 1: С древнейших времен до середины XIX в.: В помощь учителю истории. – С. 53–55. – На обкл. назва зб.: Историческое краеведение Одесщины.

37. Задунайське козацтво в російсько-турецьких відносинах 1775–1785 рр. // Феномен українського козацтва в контексті світової історії і культури: Тез. доп. наук. конф. – Херсон, 1992. – С. 28–29. – Є окр. відб.

38. Рецензент: Шувалов Р. О. Про що розповів некрополь: (Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси) / АН України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, центр пам'ятокознавства. – К., 1992. – 89 с. – (Бібліотечка "Некрополі України"; Вип. 1).

39. Задунайська Січ у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. // Проблеми поширення досвіду викл. та вивч. іст. України в техн. вищ. навчальн. закладах: Тез. доп. Всеукр. наук.-методич. конф., 28–29 трав., м. Одеса, 1993 р. – Київ, 1993. – С. 4–6.

40. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо: 1806–1807 рр. // Історичне краєзнавство Одещини. – Одеса, 1993. – Вип. 4. – С. 23–27. (Історіографічна оцінка: Лях С. Р. Публікації з історії Південної України в період 1991–1995 рр. // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідницької лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 178.)

41. Січ Задунайська, 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса, : Гермес, 1994. – 124 с. (Рец.: Валентинов К. Увлекательнее романа // Юг. – Одесса, 1995. – 11 февр.; Запорожцы за Дунаем // Моряк. – Одесса, 1995. – № 6. – 13 февр.; Карабойчев В. Сделано с честью // Одеській університет. – 1995. – 15 лют.; Губарь О. Ще раз про монографію А. Д. Бачинського // Одеській університет. – 1995. – 15 лют.; А. Г. "Запорожцы за Дунаем", кто они? // Порто-франко. – Одесса, 1995. – № 8 (февр.); Константинов В. Січ Задунайська // Слава і честь. – Одеса, 1995. – 4 березня; Чумаченко В. Про козаків-задунайців // Черномор. новини. – 1995. – 5 квіт.; Вотодика С. Г., Хмарський В. М. "Запорожець за Дунаем" очима історика // Старожитності Причорномор'я. – Одеса, 1995. – Вип. 1. – С. 75–87; Самойлов Ф. О. Задунайське козацтво // Демократическое действие: Политико-аналитический вестник. – Одесса: Изд. общественной организации "Демократическое действие" и редакции газеты "Юг". – 1996. – № 3 (апр.). – С. 20–21; Вотодика С. Г., Хмарський В. М. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 147–151; Могульова С. В. // Південна Україна в XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 172–174; Сварник І. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 215–221; Бутич І. Л. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці іст. філософ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 538–540).

42. Болгари – задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів. – Одеса, 1994. – Вип. 5: 3 історії та етнографії болгарського населення Одещини. – С. 4–7. – (Сер.: Історія національних груп і міжнаціональних відносин; № 2).

43. Задунайська Січ: національний склад // Південь України і складання української державності: історія і сучасність: Тез. доп. Всеукр. наук.-практ. конф. в Одесі / Одес. держ. ун-т. – Одеса, 1994. – Ч. 1. – С. 48–50.
44. Козацтво і Одещина // Чорномор. новини. – 1994. – 14 травня.
45. Хаджибей-Одеса і українське козацтво // Одеса-200: Матеріали міжнарод. наук.-теорет. конф., присвяч. 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – Ч. 1. – С. 49–51.
46. Козацтво на півдні України, 1775–1869. – Одеса: Маяк, 1995. – Співавт. О. А. Бачинська (Рец.: Садовниченко Г. Что в школьном портфеле, кроме учебников?: Беседа с директором изд-ва “Маяк” Д. А. Буханенко о выходе книги А. Д. Бачинского и Е. А. Бачинской “Козацтво на Півдні України, 1775–1869 рр.” // Одес. вестн. – 1995. – 16 сент.; Мисечко А. Нова книга родини Бачинських // Одеський університет / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – 1995. – 21 груд.; Шиян Р. І. // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідницької лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 182–183.; Шиян Р. // Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998. – С. 6; Бутич І. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці іст.-філософ. секції. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 575–577).
47. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців // Старожитності Причорномор'я. – Одеса, 1995. – Вип. 1. – С. 53–65.
48. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. – Одеса, 1995. – Вип. 6: З історії та етнографії росіян Одещини. – С. 7–23.
49. Життєописи задунайських запорожців, 1809 р. // Записки исторического факультета. Историография и специальные исторические дисциплины / ОГУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1995. – Вып. 1. – С. 241–248.
50. Задунайський запорожець полковник Йосип Білецький // Історико-літературний журнал / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – 1995. – № 1. – С. 6–9.
51. Справа “Про наміри турецьких запорожців”, 1804 р. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукр. іст. читань. – К.; Черкаси, 1995. – С. 174–176.
52. Українське козацтво і Одещина // Українське національне відродження: проблеми, прогнози, державна політика: Тез. виступів наук.-практ. конф. – Одеса, 1995. – С. 111–112.
53. Задунайська Січ в оповіданнях козаків-сучасників // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 483–495.
54. Українське козацтво // Чорномор. новини. – 1995. – 24 трав.
55. Задунайська Січ в оповіданнях козаків-сучасників // Невичерпні джерела пам'яті. Серія наук. статей, матеріалів та републікацій. – Т. 2: Задунайська Січ. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 352–366.
56. Українські вихідці у Придунайських землях, XVIII – початок XIX ст. // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – Вип. 14. – С. 82–95. – Співавт. О. А. Бачинська.
57. Задунайська Січ і Росія: остання чверть XVIII ст. // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: 36. наук. пр. – Одеса, 2006. – Вип. 1. – С. 105–121.
58. О. Лазаревський і “Сведения о задунайских запорожцах в 1826 г.” // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: 36. наук. пр. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 108–110.

Lyudmyla Novikova

The Cossack Theme in A. D. Bachins'kyi's works

The article is devoted to general analyses of what the famous Ukraine scientist A. D. Bachins'kyi (1933-1995) have done in the field of investigation of Ukrainian Cossacks' history. In consequence it was determined the main theoretical approaches and circle of problems at which historian worked and also it was picked out the periods of his research archivities.

УДК 94 (477.74):923 Загоровський

Олександр Музичко

**ОДЕСЬКИЙ ІСТОРИК Є.О. ЗАГОРОВСЬКИЙ
В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ
першої половини ХХ ст.**

У статті вперше на базі широкого кола архівних та оприлюднених джерел висвітлено наукову діяльність одеського історика Є.О. Загоровського (1885 – 1938) у першій третині ХХ ст.

Історик Євген Олександрович Загоровський (1885 – 1938) належить до досить маловідомих осіб в історіографії. До 1990-х рр. про нього лише декілька разів згадувалось у загальних працях⁵⁰¹. Він був наче іманентно присутній за спинами своїх колег і друзів. Відсутність спеціальної розвідки присвяченої Є. Загоровському призводила до накопичення деяких неточностей у трактуванні його приватної та наукової біографії. Навіть фахові бібліографи не змогли створити науково оформлений реєстр праць Є. Загоровського. Сьогодні ім'я Є. Загоровського все частіше можна побачити у працях з історії розвитку історичної науки в Одесі у першій третині ХХ ст., краєзнавчих та козакознавчих студіях. Однак наші нечисленні попередники розкривали діяльність Є. Загоровського на основі досить обмеженого кола джерел⁵⁰². Єдиним виключенням є стаття одеського історика В. Левченка, в якій автор простежив основні віхи біографії Є. Загоровського, на основі колись секретних архівів докладно висвітлив трагічний фінал його життя⁵⁰³. Однак В. Левченко також не вичерпав наявну джерельну базу для дослідження зазначеної теми та не розкрив

⁵⁰¹ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – Т. 1. – К., 1995. – С. 32; ЕУ. – Т. 2. – К., 1994. – С. 709; Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – С. 329, 333, 336.

⁵⁰² Складенко Є.М. Є.О. Загоровський як історик України // Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Ч. 2. – Одеса, 1994. – С. 91 – 92; Зленко Г. Куди подівся історик Євген Загоровський? // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 71 -72. – С. 103 – 108; Зленко Г. Загоровський Євген // Бібліографи Одеської державної наукової бібліотеки. – Одеса, 2002. – С. 89 – 90; Мисечко А.І. Загоровський Є.О. // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Т. 2. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 448 - 450.

⁵⁰³ Левченко В. Із історії Новоросійського (Одеського) університету: Євген Олександрович Загоровський // Науковий вісник. – № 16 (53). – Одеса, 2007. – С. 184 – 197.

всіх аспектів діяльності Є. Загоровського. Зокрема, значно більшу увагу В. Левченка привернула педагогічна кар'єра Є. Загоровського, аніж його наукова діяльність.

Стан дослідження біографії Є. Загоровського зумовлює подвійну мету цієї статті: фактологічну (систематизація відомостей про життєвий шлях історика, визначення загальної кількості його праць) та теоретичну (специфіка творчого методу науковця, еволюція його наукових та суспільно-політичних поглядів, місце в історіографічному процесі).

На жаль, джерельна база дослідження постаті Є. Загоровського є вузькою, що характерно для покоління репресованої інтелігенції 1930-х рр. Від початку 1990-х рр. стали широко відомі короткі спогади С. Борового про Є. Загоровського. Оприлюднено декілька листів Є. Загоровського ділового характеру, план роботи науковця у 1930 р. в Одеській науковій бібліотеці⁵⁰⁴. У цій статті використано низку важливих матеріалів, які проігнорували або недостатньо використали дослідники. Хоча опрацьовані матеріали, напевно, не вичерпують усієї джерельної бази дослідження постаті Є. Загоровського, вони дозволяють претендувати на створення більш повного історіографічного портрета цієї особи.

Є. Загоровський народився у Харкові в 1885 р. у родині доньки мирового посередника уродженої Н. Забелло (напевно, італійки за походженням) та професора кафедри цивільного права юридичного факультету Харківського університету Олександра Загоровського (1849–1919). У 1892 р. родина переїхала до Одеси у зв'язку з обранням О. Загоровського ординарним професором кафедри цивільного права та судочинства Новоросійського університету (далі – НУ). В автобіографії Є. Загоровський зазначав, що “виріс у обстановці наукової праці, чим і зумовлений ранній інтерес до науки і прагнення увійти до складу наукових працівників”⁵⁰⁵. А. Флоровський згадував, що у родині Загоровських домашньою мовою крім російської була також італійська⁵⁰⁶. Тому не дивно, що ще до вступу в університет Євген вивчив німецьку, французьку та італійську мови, як “необхідні знаряддя в історичних заняттях”. С. Боровой згадує, що Є. Загоровський знав також англійську мову. Промовисто про справді інтелектуальний дух, що панував у родині Загоровських, свідчить те, що його брат Микола (1893 – 1934) закінчив фізико-математичний факультет НУ, став талановитим гідробіологом та лімнологом.

У 1904 р. Є. Загоровський закінчив зі срібною медаллю Другу Одеську гімназію. У 1904–1909 рр. він навчався на історичному

⁵⁰⁴ Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця з історії України // Вісник книжкової палати. – К., 2000. – № 3. – С. 20-21; Папакіна Т.П. З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник “Полуднева Україна” // Архіви України.– 2001. – № 6 //Ресурсдоступу <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-6-2.php>).

⁵⁰⁵ ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 5.

⁵⁰⁶ Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) /Упорядник В.М. Хмарський. – Одеса: Гермес, 2006. – С. 42.

відділенні історико-філологічного факультету НУ, який закінчив з дипломом першого ступеня. А. Флоровський згадував, що Є. Загоровський був “дуже обізнаний та старанний”. Вже у студентські роки Є. Загоровський спеціалізувався з історії Півдня України (“Новоросії”). Темою кандидатської дисертації він обрав історію Новоросії у другій половині XVIII ст. За спогадами Б. Клітіна, на початку XX ст. Є. Загоровський входив до гуртка дітей, здебільшого, консервативно налаштованих професорів НУ⁵⁰⁷. Члени цього гуртка читали та розбирали серйозні твори сучасної літератури, часто цікаво та гаряче дискутували, іноді випробовували свої сили у декламації, музиці, співах чи розмовляли на сучасні теми з питань вищої освіти. Гурток був протиположним різноманітним підпільним організаціям радикальних студентів.

Науковий ентузіазм Є. Загоровського не міг не imponувати ординарному професорові кафедри російської історії НУ, відомому спеціалісту з історії Галицької Русі Івану Андрійовичу Линниченку (1857 – 1926), що завжди застерігав своїх учнів від занурення у суспільно-політичну боротьбу. Професор відіграв вирішальну роль у долі Є. Загоровського. Наприкінці XIX – на початку XX ст. талановитий педагог згуртував навколо себе низку здібних учнів. Одеська школа істориків І. Линниченка стала творчою лабораторією, де вчитель навчав своїх учнів критично мислити, опрацьовувати історичні джерела⁵⁰⁸. Протягом двох перших десятиліть XX ст. до школи входили такі згодом відомі історики, як А. Флоровський, М. Слабченко та П. Клепацький. Школа не мала якогось одного напрямку досліджень. Однак чим далі її лідер спрямовував своїх учнів на дослідження історії Півдня України. Зокрема, у цьому напрямку працювали такі учні І. Линниченка, як А. Флоровський, Д. Атлас, Д. Блюменфельд та Л. Паппадато. Про інтерес самого І. Линниченка до краєзнавства найяскравіше свідчить його задум створити в Одесі історико-краєзнавчий музей. Є. Загоровський слухав в НУ лекції І. Линниченка з нової історії Росії та відвідував його семінари⁵⁰⁹. Після двох років викладання історії у жіночих гімназіях Одеси у 1911 р. Є. Загоровський був залишений на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання під керівництвом І. Линниченка⁵¹⁰. Основою магістерської дисертації була кандидатська робота Є. Загоровського, головною проблемою – історія колонізації Південної України наприкінці XVIII ст.

У тому самому 1911 р. Є. Загоровський був обраний до Одеського бібліографічного товариства при НУ, що було основною творчою лабораторією для всіх учнів І. Линниченка (професор був засновником

⁵⁰⁷Клитин Б. Из семейной хроники // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – Одесса, 1999. – С. 193 – 194.

⁵⁰⁸Музичко О. Педагогічна діяльність І. Линниченка в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.: етапи, особливості, значення // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2007. – Вип. 4. – С. 167 – 190.

⁵⁰⁹ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 385.

⁵¹⁰ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2555. – Арк. 120.

і незмінним головою товариства). У 1912 р. І. Линниченко забезпечив своїм учням, зокрема, Є. Загоровському можливість роботи в архіві колишнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторського управління⁵¹¹. У ці ж роки наукова активність молодого історика зосередилась у двох інших одеських наукових товариствах – історико-філологічному й історії та старожитностей (до останнього товариства його було обрано 13 грудня 1911 р. як члена - співробітника, у 1912 р. – члена-кореспондента)⁵¹².

Перші статті Є. Загоровського здебільшого були надруковані у виданнях цих товариств на початку 1910-х рр. Відбитки перших своїх робіт він подарував І. Линниченку з промовистими інскриптами: “Глубокоуважаемому Ивану Андреевичу Линниченко от признательного ученика”⁵¹³. Наприкінці 1916 р. за сприяння І. Линниченка Є. Загоровський був обраний приват-доцентом кафедри російської історії НУ. 27 січня 1917 р. на історико-філологічному факультеті відбулася вступна лекція нового викладача з курсу історії Новоросії у XVIII ст. З цього приводу журналіст однієї з авторитетних одеських газет зауважив: “В лице З. университет, несомненно, приобретает одаренного педагога и необычайно кропотливого исследователя. При крайне слабой разработке местной истории появление свежей научной силы нужно горячо приветствовать»⁵¹⁴. Є. Загоровський також студіював разом зі студентами джерела з російської історії на обов’язковому семінарії. У 1918–1920 рр. Є. Загоровський викладав також на Одеських вищих жіночих курсах (просемінарії з російської історії для студенток історичного відділення 1-го курсу (2 години) та курс історії Новоросійського краю для студентів-істориків 3- і 4-х курсів (2 години))⁵¹⁵.

Однак викладацьке навантаження разом з буремними політичними подіями загальмували підготовку магістерської дисертації, хоча Є. Загоровський і продовжував консультуватись з І. Линниченком у 1918 р.⁵¹⁶. Є. Загоровський так і не захистив свою роботу. Однак на початку 1920-х рр. І. Линниченко зараховував Є. Загоровського до чільних представників своєї наукової школи⁵¹⁷. Пізніше таку ж думку висловлював А. Флоровський⁵¹⁸. У 1920-х рр. Є. Загоровський намагався підтримувати контакти з І. Линниченком, який переїхав до Криму⁵¹⁹. На одному із засідань соціально-економічної секції Одеського

⁵¹¹ Известия Одесского Библиографического общества. – Т. 1. – Вип. 7. – 1912. – С. 236.

⁵¹² Протоколи//ЗООИД. – Т. 31. – 1913. – С. 8.

⁵¹³ Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. - 1912; Новая книга о Скифах и Понтийских греках. – Одесса, 1914 (примірники зберігаються у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова).

⁵¹⁴ В университете // Одесский листок. – 1917. – 28 января.

⁵¹⁵ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 1. – Спр. 7539. – Арк. 97, 110.

⁵¹⁶ Там само. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4 зв.

⁵¹⁷ Державний архів при Раді міністрів АРК (ДААРК). – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 287-288.

⁵¹⁸ Василь Терентійович Галяс. – С. 40.

⁵¹⁹ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 70.

наукового при ВУАН товариства у 1926 р. М. Слабченко та Є. Загоровський вшанували пам'ять свого вчителя доповідями (на жаль їхній текст віднайти не вдалося)⁵²⁰.

У буремні 1917 – 1920 рр. Є. Загоровський викладав у декількох ВНЗ (у 1919 р. він читав історію Східного питання в одеському вищому міжнародному інституті) мало переймаючись політикою. У лютому 1920 р. за позитивним відгуком свого друга А. Флоровського (у 1920 - 1922 рр. вони разом жили в одній квартирі⁵²¹) Є. Загоровський був обраний штатним доцентом кафедри російської історії НУ (6 голосів - за та 1 – проти)⁵²². На відміну від А. Флоровського який у 1922 р. був змушений емігрувати, Є. Загоровський інтегрувався у нові умови радянського буття (за патетичним висловом одеського радянського історика П. Чухрія, “знайшов своє місце у лавах народу”⁵²³). Поступово налагоджується матеріальний стан інтелігенції. Зокрема, Є. Загоровський у вересні 1922 р. отримав продукти від місії Ф. Нансена⁵²⁴.

Подібно до більшості своїх колег “новоспечений” радянський професор працював у кількох навчальних закладах. У 1920/1921 рр. на посаді професора кафедри російської та української історії Гуманітарно-суспільного інституту Є. Загоровський читав історію України, історію Польщі, вів практичні заняття з української історії, керував екскурсіями курсантів з підготовки викладачів трудової школи другого ступеня для ознайомлення з визначними пам'ятками та художніми археологічними зібраннями міста Одеси. У 1921-1922 рр. він викладав краєзнавство у новозаснованому Одеському археологічному інституті⁵²⁵.

У 1921 р. Є. Загоровський став професором кафедри російської історії Інституту народної освіти (ІНО), що був створений на базі НУ. Основний курс Є. Загоровського був присвячений історії Росії (16 годин). У 1920-ті роки він разом з Є. Трифільєвим залишився одним з небагатьох спеціалістів з цього предмета в Одесі. Окрім головного курсу Є. Загоровський читав спецкурс з історії місцевого краю за переказами іноземців (3 години на тиждень) і, навіть, курс італійської мови (2 години на тиждень). Також він завідував історико-філологічним кабінетом імені Є. Щепкіна при ІНО. У 1922 році у новоствореному на базі юридичного факультету НУ в Одеському інституті народного господарства (Інаргоспі) було оголошено конкурс на кафедру історії господарства Росії. Кандидатами були Є. Загоровський та М. Слабченко. Однак М. Слабченка навіть не допустили до конкурсу і таким чином Є. Загоровський розпочав читати в Інаргоспі курс економічної історії Росії⁵²⁶.

⁵²⁰ Звіт про діяльність Одеського наукового при УАН Товариства. – Одеса, 1927. – С. 9.

⁵²¹ Василь Терентійович Галяс ... - С. 42.

⁵²² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 8; Арк. 36.

⁵²³ Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. - С. 333.

⁵²⁴ Відділ рукописів Одеського державного історико-краєзнавчого музею. – Ф. 429 (Шпакова). – Спр. 6955. – Арк. 1.

⁵²⁵ ДАОО. – Ф.Р -1593. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 10-11.

⁵²⁶ ДААРК. – Ф. 538 – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 58.

Викладацька кар'єра Є. Загоровського у 1920-ті роки не була безхмарною. У 1926 році адміністрація ІНО пропонувала замінити Є. Загоровського на тій підставі, що він хоча і знає предмет, але не у марксистському дусі, є далеким від студентства, часто хворіє та не українізований⁵²⁷. Хоча М. Слабченко загалом ставився до Є. Загоровського як до добродушної людини, він також не був у захопленні від його викладацького рівня. Він скаржився, що “Загоровський як-небудь ставиться до роботи, а за ним і другі йдуть”⁵²⁸. В одному з листів М. Слабченко зло зауважив з приводу можливої відставки Є. Загоровського та Є. Трифільєва: “Біда невелика, толку від них дуже мало”⁵²⁹. Студент Є. Загоровського згодом відомий історик М. Рубінштейн також у досить скептичному тоні згадував про свого професора: „людина начитана, але позбавлена будь-якої творчої наукової думки та яка не була здатна організувати навколо себе якусь наукову роботу”⁵³⁰.

Більш позитивне враження залишає активна діяльність Є. Загоровського у науковому русі в Україні у 1920-х рр. На початку 1920-х рр. він став дійсним членом науково-дослідної кафедри історії культури в Одесі. Створення системи кафедр як суто наукових структур мало, за задумом радянських функціонерів сприяти більш плідній діяльності науковців, що були завантажені викладацькою роботою⁵³¹. Основною формою наукової активності для науковців 1920-х рр., як і до революції, була участь у роботі низки наукових товариств. Природно, що Є. Загоровський розвинув найбільшу активність як член Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. У 1924 р. він увійшов до соціально-історичної секції комісії з підсекцією історії революції. Згодом задля більш успішної діяльності секції були поділені за певними тематичними напрямками. Є. Загоровський та М. Мандес увійшли до секції історії колонізації краю⁵³². У 1927 р. Є. Загоровський увійшов до складу секції для вивчення грецької нацменшості⁵³³. Як представник одеського краєзнавства Є. Загоровський у 1928 р. увійшов до складу комісії Полудневої України ВУАН⁵³⁴. Для двох тематичних збірників ВУАН “Степова Україна” та “Полуднева Україна” наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Є. Загоровський підготував дві статті. Однак ці науково-видавничі проекти так і не побачили світ, хоча статті одеського

⁵²⁷ ДАОО. – Ф. Р -7. – Оп. 1. – Спр. 844. – Арк. 63.

⁵²⁸ Слабченко М. Щоденник // Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 243.

⁵²⁹ ДААРК. – Ф. 538 – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 10.

⁵³⁰ Рубінштейн Н. О путях развития исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 94.

⁵³¹ Семковский С. Задачи научно-исследовательских кафедр // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 12 – 13.

⁵³² Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – Ч. 1. – 1924. – С. 2, 15.

⁵³³ Там само. – Ч. 4-5. – Вип. 1. Секція для вивчення грецької нацменшості. – Одеса, 1930. – С. 1.

⁵³⁴ Історія Національної Академії наук України. 1924 – 1928. – К., 1998. – С. 614.

професора збереглися у відбитках. На засіданнях Одеської комісії краєзнавства він виголосив сім доповідей.

У 1927 р. Є. Загоровський очолив соціально-економічну секцію (через рік її трансформували у соціально-історичну) “Одеського наукового при УАН товариства” (ОНТ). Також він брав участь у діяльності Одеського бібліографічного товариства (ОБТ), що продовжило традиції попереднього товариства. Інтерес до бібліографії історик реалізовував виконуючи протягом 1923–1929 рр. обов’язки консультанта Одеської державної публічної бібліотеки. На засіданнях ОНТ та ОБТ Є. Загоровський прочитав по три доповіді.

З огляду на основні творчі інтереси Є. Загоровського досить неординарним виглядає той факт, що значно більшу активність, аніж в ОНТ та ОБТ він розгорнув протягом 1926–1930 рр. як член Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців. Зазначимо, що сходознавчі зацікавлення Є. Загоровського залишились цілковито поза увагою історіографів та його біографів. Науковець був членом ревізійної комісії товариства, кандидатом у члени правління. На засіданнях товариства він виголосив вісім доповідей (загалом на засіданнях згаданих товариств він виголосив у 1920-ті рр. 21 доповідь), брав участь у низці культурно-просвітніх заходів як член товариства⁵³⁵.

Подібно до більшості радянських істориків Є. Загоровський пережив у 1930-х рр. спочатку творчу, а потім фізичну загибель. У березні 1930 р. Є. Загоровський подарував своєму братові Миколі примірник відбитку своєї статті для збірки “Степова Україна”. На першій сторінці він написав: “Дорогому брату Коле на память от Брата”⁵³⁶. З огляду на подальші події цей напис набув характеру прощання-заповіту. У 1931 р. Є. Загоровського вперше арештували. Напевно одною з підстав арешту було наукове відрядження історика до Італії у 1928 р. Невдовзі його звільнили і він на певний час повернувся на роботу до Одеської наукової бібліотеки. Однак будь-яку наукову та педагогічну діяльність Є. Загоровський припинив. У 1934 р. зацькований НКВС звів рахунки з життям Микола Загоровський. Зрештою наприкінці 1937 р. Є. Загоровського знову заарештували та розстріляли як ворога народу на початку 1938 р.⁵³⁷.

У своїх широко відомих спогадах С. Боровой створив колоритний образ Є. Загоровського - фанатично віддану науці людину, аполітичну, самотню, релігійну та навіть чудакувату (“Громадний нос, несколько скошенный в сторону, зонтик и калоши во все времена года”)⁵³⁸. Певні відомості дозволяють дещо доповнити та скоригувати цей образ історика. Так, з автобіографії Є. Загоровського всупереч спогадам С. Борового випливає що історик був одружений з 1923 р.

⁵³⁵ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців. Одеська філія. – Одеса, 1930. – С. 5, 7, 11-14, 12, 17.

⁵³⁶ Примірник зберігається в Одеській державній бібліотеці ім. М. Горького.

⁵³⁷ Марочко В., Гьотц Х. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). – К., 2003. – С. 179.

⁵³⁸ Боровой С. Воспоминания. - М.: Иерусалим, 1993. – С. 149 – 150.

Найвірогідніше С. Боровой створював словесний портрет Є. Загоровського на основі своїх вражень другої половини 1930-х рр. Пам'ять можливо зрадила С. Боровому, або у 1930-ті р. дружина Є. Загоровського померла, або розлучилась зі своїм чоловіком.

Важливим є питання про національну свідомість Є. Загоровського. Більшість біографів включають його діяльність до контексту українського національного руху, прагнуть довести його українські симпатії. Є. Складенко прямо зазначив, що Є. Загоровський брав активну участь в українізації вищої школи Одеси у 1920-ті роки⁵³⁹. Однак історик ризикує потрапити у пастку, знаючи про трагічний фінал життя людини, що була обвинувачена в „українському буржуазному націоналізмі”.

Навіть уривчасті дані джерел корегують цей образ Є. Загоровського. За своїм вихованням, особистими зв'язками він належав до типу російськокультурної інтелігенції України. Всі свої праці він писав російською мовою і лише деякі були перекладені українською. Напевно його національний світогляд не виходив за межі своєрідної формули, яку вивів його товариш А. Флоровський: *“Да, я родился на “Украине”, собственно “Новороссии”, но – отец мой – родом из-под Новгорода Великого, а мать – со среднего Днепра, из рода Попруженко, которые всегда себя считали “русскими”*⁵⁴⁰. Доба “українізації” не змінила національної ідентичності Є. Загоровського. В автобіографії він назвав себе “русским”. Тим не менш він був одним з небагатьох викладачів Інаргоспу, який на запитання адміністрації чи зможе він приступити до викладання українською мовою відповів: *“Можу читати українською мовою курс економічної історії Росії”*⁵⁴¹. Таким чином, хоча твердження про “активну участь Є. Загоровського в українізації вищої школи” є міфом, можна твердити, що він не сприймав у багнети вимогу перейти на викладання українською мовою. Деякі тексти Є. Загоровського свідчать про його поступову еволюцію у бік більшої лояльності до української ідентичності, зокрема, оволодіння українською мовою.

Є. Загоровський залишив невелику творчу спадщину (див. додаток). Відомо про ще дві праці історика, що з різних причин не були надруковані та не збереглися у рукописах⁵⁴². На жаль, більшість біографів включають ці праці до реєстру його публікацій без будь-яких застережень. За жанром праці Є. Загоровського, являють собою невеликі журнальні статті, замітки, рецензії та

⁵³⁹ Складенко Є.М. Є.О. Загоровський як історик України. – С. 92.

⁵⁴⁰ Василь Терентійович Галяс ... - С. 46.

⁵⁴¹ ДАОО. – Ф.Р-129. – Оп. 1. – Спр. 521. – Арк. 25.

⁵⁴² Городская колонизация Новороссии при Потемкине // Записки Одесского археологического института. – 1922. - № 1; Очерк материальной и умственной культуры Новороссии при Потемкине // Записки Одесской высшей школы. – 1922. – В. II.

некрологи, що, здебільшого, ґрунтувались на його доповідях на засіданнях одеських товариств.

За тематикою праці та доповіді Є. Загоровського були присвячені: 1) історії Півдня України до середини XVIII ст. з наголосом на зовнішньоекономічні зв'язки; 2) історії Півдня України наприкінці XVIII ст. (зокрема, організації владою Російської імперії державної колонізації та політиці Російської імперії щодо Нової Січі); 3) українській, російській та сходознавчій історіографії та бібліографії (під українською історіографією він розумів "твори про розвиток науки української історії та про діяльність окремих українських істориків, археографів та археологів"⁵⁴³). Лише одну працю Є. Загоровський присвятив взаєминам Росії та Італії у XIX ст., яка втім може бути віднесена до четвертої групи. Є. Загоровський був істориком-новістом, адже, здебільшого, він приділяв увагу історії XVII - XIX ст. Навіть поверховий перегляд назв публікацій Є. Загоровського свідчить, що не зважаючи на свою педагогічну репутацію спеціаліста з історії Росії, у рамках сучасного розуміння предмета історії України історик може бути віднесений до україністів.

Наявні оцінки наукової діяльності Є. Загоровського є надто загальними. П. Чухрій зараховував історика до "прогресивного напрямку буржуазної історіографії", адже він "виявляв співчуття до національно-визвольних рухів європейських народів та критикував діяльність царської адміністрації" (очевидно, що у цій характеристиці йдеться лише про дореволюційний період біографії науковця)⁵⁴⁴. Однак науковий рівень історика та його місце в історіографічному процесі аж ніяк не можна визначати лише на підставі його суспільно-політичної позиції. Значно більш вагомими підстави надає аналіз джерельної бази та методологічної основи його праць, концептуальних та конкретно-історичних висновків. Слід скоригувати поширену репутацію Є. Загоровського як "історика-краєзнавця". За сучасною класифікацією історик-краєзнавець працює у конкретно-оглядовій площині (вивчення окремих подій історії якогось одного міста або села, без широких узагальнень)⁵⁴⁵. Є. Загоровський намагався висвітлювати вузлові питання політичного та соціально-правового розвитку Півдня України як своєрідного регіону. Тому творчий дискурс Є. Загоровського більш відповідає сучасному поняттю "історик-регіоналіст".

Наукова діяльність Є. Загоровського розпочалась на переломному етапі в історичній науці Східної Європи, коли висвітлення подієвої історії з наголосом на політичній сфері

⁵⁴³ Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця ... – С. 21.

⁵⁴⁴ Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – С. 329.

⁵⁴⁵ Верменич Я. Парадигми "оновлення" в історичній науці: новий регіоналізм // Ейдос. –2006. – Вип. 2. – С. 216.

поступається висвітленню історії соціуму. Все більше історики приділяли увагу аналізу соціально-економічної та соціально-правової історії, історії культури. Загальне визнання отримують фізико-географічний та економічний чинники історичного процесу. У цьому контексті звертання Є. Загоровського до історії дипломатії та історії політики Російської імперії щодо Нової Січі не містило жодного тематичного чи методологічного прориву. Натомість вибір як дослідницьких тем історії колонізації, економічної політики й економічних зв'язків на Півдні України відповідало провідним тенденціям тодішньої історичної науки. Найбільшого значення економічному та фізико-географічному чинникам Є. Загоровський надавав у працях 1920-х рр. Наприклад, матеріал у бібліографічному покажчику з історії України, над яким Є. Загоровський працював наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр., він упорядкував за марксистською (щоправда у дусі М. Покровського) періодизацією історії України: історія України за добу торговельного капіталу, промислового капіталу та фінансового капіталу. Кожний з розділів покажчика він планував поділити на рубрики: економічна історія, історія колонізації, соціально-політична історія, історія культури⁵⁴⁶. З одного боку, підґрунтя для цього теоретичного повороту підготували попередні дослідження вченого, з іншого, – загальна кон'юнктура наукової праці істориків у радянській Україні та Росії. Наголос на економічному факторі історичного процесу для тодішніх істориків був своєрідною перепусткою в цех істориків-марксистів.

Тим не менш Є. Загоровський ані до 1917 р., ані після так і не “зрадив” позитивізму, більш того, позитивізму зразка другої половини XIX ст. Майже в усіх його працях відсутній аналіз зібраного матеріалу чи просто оціночні судження. Деяким виключенням є хіба що два нариси історії Півдня України, в яких Є. Загоровський, зокрема, запропонував виділяти у розвитку Північного Причорномор'я/Степової України два основних етапи: 1) до XVIII ст.; 2) з другої половини XVIII до останньої чверті XIX ст. На думку історика, лише у рамках другого періоду “край вперше зазнав планомірної державної колонізації, що призвело до різкої зміни темпу його культурної та соціально-економічної еволюції”⁵⁴⁷. Архаїзм підходу Є. Загоровського у висвітленні історії Південної України за епохами правління певних урядовців вже відзначила одна із класиків у дослідженні історії Південної України О. Дружиніна⁵⁴⁸. Історіографічні та рецензійні за тематикою статті та доповіді Є. Загоровського за стилістикою та змістом були суто бібліографічними, що не залишилось поза увагою деяких його

⁵⁴⁶ Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця ... – С. 21.

⁵⁴⁷ Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч. 1. – Одесса, 1922. – С. VII.

⁵⁴⁸ Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775 – 1800. – М., 1959. – С. 37.

сучасників⁵⁴⁹. Таким чином, Є. Загоровський не лише тематично, але й методологічно здебільшого наслідував А. Скальковського. У рецензії на працю С. Борового присвячену єврейській господарській колонізації, Є. Загоровський зауважив, що “колонізаційний процес в історії Степової України далеко не вивчений в окремих своїх проявах, а також не приведений у відношення з загальною історією як нашого краю, так і колишньої Російської імперії”⁵⁵⁰. Однак сам Є. Загоровський частково виконав лише перше завдання, навіть не підійшовши до виконання другого.

Г. Зленко твердить, що: “засновані на розмаїтих архівних матеріалах, значну частину яких було пізніше втрачено, ці праці Є.О. нині набирають сенсу першоджерела, без яких не обійтися сумлінному науковцеві новітньої формації”⁵⁵¹. Однак це твердження не витримує критики. Попри настанови І. Линниченка, які сповна використали А. Флоровський та С. Аваліані, Є. Загоровський так і не звернувся до архівних джерел. Його праці були лише зведенням вже відомих даних з праць попередників, головним чином А. Скальковського. Цю особливість зрозуміли інші спеціалісти з історії Півдня України (Д. Багалій, Н. Полонська-Василенко, В. Кабузан), які посилались безпосередньо на праці А. Скальковського та інших авторів, а не на компіляції Є. Загоровського. Навіть А. Флоровський був змушений дати досить загальну характеристику наукового доробку свого друга: “деяка сухість викладу та недостатня яскравість у характеристиці явищ, що вивчаються, частково компенсуються у його роботах надійним з точки зору повноти та ретельності **групуванням** відомостей та даних джерел”⁵⁵² (виділено нами – О.М.). Зауважимо, що зазначені особливості творчості Є. Загоровського властиві не лише його працям з історії Півдня України. Таким чином, є всі підстави віднести наукову діяльність Є. Загоровського до сфери популяризації та компілятивного узагальнення.

Які концептуальні ідеї були близькими для Є. Загоровського? До якої історіографічної традиції тяжіли його українознавчі праці: російської чи української? Одеський професор З. Першина у 1994 р. підводила свого читача до однозначного висновку: української. Зокрема, вона відзначила, що одна з основних праць історика “Очерк истории Северного Причерноморья” (1922) була “першим систематичним викладом історії Південної України, пройнятим ідеєю автохтонності походження українського етносу, спадкоємності їх державного розвитку від Київської Русі до Запорозької Січі”⁵⁵³. Однак процес інтеграції Є.

⁵⁴⁹ Слабченко М. Щоденник // Заруба В. Вказ. праця. – С. 266.

⁵⁵⁰ Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4-5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 147.

⁵⁵¹ Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця ... – С. 20.

⁵⁵² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 8.

⁵⁵³ Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 59.

Загоровського до української історіографічної традиції не був таким однозначним. Погляди Є. Загоровського на історію України, зокрема, її Півдня зазнали еволюції разом з еволюцією його суспільно-політичного та національного світогляду.

До 1922 р. праці Є. Загоровського були написані у рамках російськоцентричної концепції історії Південної України, що розвивав у своїх працях передусім А. Скальковський. Натомість О. Маркевич, О. Андрієвський та П. Іванов намагались надати більш україноцентричний характер своїм висновкам. Наприклад, П. Іванов в одній зі статей відмітив перевагу українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорозьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею. П. Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що “Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних”⁵⁵⁴. Жодної ремінісценції цих поглядів ми не знайдемо у працях Є. Загоровського.

Деякі закиди на адресу політики Г. Потьомкіна щодо способу організації іноземних колоній на Півдні України наприкінці XVIII ст. аж ніяк не суперечили переконанням автора у тому, що Новоросія була незаселена до приходу російської влади⁵⁵⁵. Він не піддавав сумніву магістральні напрямки російської політики у регіоні, який для нього був виключно Новоросією, південною околицею Росії. У 1919 р. Є. Загоровський та А. Флоровський у рамках роботи “Комісії з національних питань” при А. Денікіні готували статтю, що доводила необхідність надання Новоросії автономного статусу у складі Росії як особливого історико-географічного регіону⁵⁵⁶.

В “Очерке”, що можливо мав за основу рукописний варіант цієї статті, Є. Загоровський намагався не так ствердити ідею автохтонності українського народу чи тяглості розвитку його державності на півдні України, як обґрунтувати наявність Причорноморського краю (Новоросії) як своєрідного географічного та історичного феномену (основною специфікою регіону він вважав часту зміну народностей). У листі до Ф. Успенського Є. Загоровський відверто писав, що свій “Очерк” він думав присвятити історії Новоросії і лише “з деяких міркувань” замінив поняття “Новоросія” на більш нейтральне “Північне Причорномор’я”⁵⁵⁷. На

⁵⁵⁴ Музичко О., Хмарський В. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 149.

⁵⁵⁵ Загоровский Е. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774-1791 годах. – Одесса, 1913. – С. 15.

⁵⁵⁶ Общее собрание подготовительной по национальным делам комиссии // Одесский листок. – 1919. – 1 апреля; ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 52.

⁵⁵⁷ Санкт-Петербургська філія архіву Російської Академії наук. – Ф. 116. – Оп. 2. – Спр. 473. – Арк. 1.

початку 1920-х рр. автор не уникнув впливу нових обставин: він визнав поняття Україна (однак все ще послідовно уникаючи понять Південна чи Степова Україна), українці, українські народні маси⁵⁵⁸. Однак на початку та наприкінці “Очерка” Є. Загоровський підкреслив головну роль в історії краю “українського та великоросійського відгалужень руського племені” або “руської народності в особі її українського відгалуження”⁵⁵⁹. Таким чином, історик декларував свою відданість концепції “триєдності русского народа”, яку поборювало більшість представників української історіографії кінця XIX – початку XX ст. “Очерк” Є. Загоровського одразу привернув увагу колег. У 1923 р. на одному з засідань історичного товариства Нестора – літописця у Києві свою рецензію на цю працю прочитав відомий український історик В. Пархоменко⁵⁶⁰.

У подальших працях Є. Загоровський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії. Наприкінці 1920-х рр. він починає уникати поняття “Новоросія” на користь “Степової України” (“колишня Новоросія, нині Степова Україна”⁵⁶¹). Найяскравіше про еволюцію поглядів Є. Загоровського свідчить його остання публікація підготовлена у 1930 р. для видання ВУАН “Степова Україна”. За задумом і змістом ця робота була прямим продовженням “Очерка”. Є. Загоровський послідовно застосовував поняття український народ, відзначаючи його провідну роль у минулому та сучасному Степової України (Катеринославщини, Херсонщини та Таврії без горного Криму). Історик наголосив на вирішальному значенні народної, а не державної колонізації в історії Південної України, підкресливши, що російська політика в Україні “йшла шляхом денационалізації й закріпачення її народних мас”, провадилась в інтересах панівної верстви. Серед цих тверджень концепції цивілізаційної місії Росії у “пустельній Новоросії” залишалось мало місця. Навіть речення про “українців і великорусів як галузі руського племені”, що автор все ж таки вставив посеред протилежних за характером думок, виглядає лише як курйоз.

На окрему увагу заслуговують погляди Є. Загоровського на історію Запорозького козацтва. Зауважимо, що як козакознавець, історик виступав і як педагог - з 1917 р. оголосивши в НУ читання спецкурсу з історії українського козацтва. Зосередився він лише на двох спеціальних козакознавчих студіях. Так, у деяких працях історія козацтва вплетена у загальну фабулу тексту. Наприклад, розповідаючи про заснування та розвиток Слов'яносербії та Нової Сербії історик не оминув питання про

⁵⁵⁸ Загоровский Е. Очерк ... – С. 84 – 87.

⁵⁵⁹ Там само. – С. V, 99.

⁵⁶⁰ Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 4. – 1923. – С. 349.

⁵⁶¹ Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4-5. Секція соціально-історична. – 1929. – С. 147.

земельні конфлікти між сербськими поселенцями та козацтвом. У 1913 р. з'явилась праця Є. Загоровського спеціально присвячена політиці російсько-імперської адміністрації щодо Нової Січі. Підхід автора був типовим для історико-юридичних праць. Використовуючи джерела, опубліковані А. Скальковським, О. Андрієвським, Д. Яворницьким та ін., Є. Загоровський наводив факти з джерел, що свідчили - існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії у Новоросії. Хоча автор фактично не висловив новаторських суджень, його працю взяли до уваги окремі історики, зокрема, О. Рябінін - Складєвський⁵⁶².

Показово, що Є. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади⁵⁶³. Проте у 1922 р. він підкреслено позитивно оцінив діяльність українського козацтва як спосіб самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби з загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А. Скальковського, як на В. Антоновича, М. Грушевського та Д. Яворницького. Зокрема, він сприйняв "уходницьку" версію виникнення українського козацтва⁵⁶⁴. Подальшу еволюцію Є. Загоровського-козакознавця відображає його праця "Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі" (1927). Автор чітко наголосив на тому, що російська влада всіляко намагалась обмежити економічну самостійність Нової Січі. Знаменно, що тепер автор дозволив собі більш суб'єктивно-емоційне зауваження про "трагічний кінець" Січі⁵⁶⁵.

Зрештою, у статті "Людність Степової України колись і тепер" (1930) україноцентричний підхід Є. Загоровського у трактуванні історії козацтва став більш яскравим. На відміну від "Очерка", Є. Загоровський підніс не так політичне, як економіко-колонізаційне значення діяльності козацтва на півдні України. Він зазначив, що "на просторі "Вольностей" поступово все густіше осідає українська народна маса". Зруйнування Нової Січі він розглядав як прояв конфлікту між старою, народною і новою, урядовою, формами колонізації Степової України⁵⁶⁶. Таким чином, заслугою Є. Загоровського як козакознавця є піднесення важливості козацького чинника в історії півдня України, перенесення наголосу з вивчення політичних аспектів історії Січі на соціально-правові та економічні. Праці Є. Загоровського досить часто залучають до

⁵⁶² Рябінін-Складєвський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин-Складєвский. – Одесса; К., 2000. – С. 106, 113, 114.

⁵⁶³ Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1913. – 23 с.

⁵⁶⁴ Очерк – С. 84-87, 95.

⁵⁶⁵ Загоровський Е. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 810.

⁵⁶⁶ Загоровський Є. Людність Степової України колись і тепер. – С. 50, 60, 62, 63.

історіографічного аналізу сучасні козакознавці, що є беззаперечним свідченням актуальності його наукового доробку⁵⁶⁷.

Отже, аналіз праць Є. Загоровського свідчить, що одеський історик здебільшого узагальнював та популяризував висновки своїх видатних колег. Поступове занурення вченого у сферу бібліографії не було випадковим – саме цей вид діяльності найбільше відповідав його творчому дискурсу. Є. Загоровський яскраво втілює своєрідну місію бібліографа та історіографа в історіографічному процесі – “збереження” наукових традицій. Його діяльність на початку ХХ ст. була “перехідним містком” між студіями провідних спеціалістів з історії Південної України у ХІХ та другій половині ХХ ст. “Транзитна” роль Є. Загоровського відбилась також у його діяльності щодо узагальнення основних рис розвитку Південної України. Само по собі це узагальнення справді було новаторським кроком. У концептуальному плані “Очерк” Є. Загоровського був одним з передвісників сучасних регіональних досліджень. Вагомою заслугою науковця була його активна участь у науковому, у тому числі краєзнавчому русі на півдні України у 1920-х рр. Є. Загоровський виконав роль продовжувача традицій своїх дореволюційних вчителів, але водночас був одним з тих представників “старої” інтелігенції, що створила підґрунтя (на жаль і в сенсі зловісної метафори) для нової радянської педагогіки.

Додаток

Реєстр праць Євгена Загоровського (в тому числі з історії козацтва)

1. *Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке // Известия Одесского библиографического общества.* – Одесса, 1913. – Т. 2. – Вып. 3. – С.103-118.
2. *Военная колонизация Новороссии при Потемкине.* – Одесса, 1913. – 34 с.
3. *Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774-1791 годах.* – Одесса, 1913. – 33 с.
4. *Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи.* – Одесса, 1913. – 23 с.
5. *Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения.* – К., 1913. – 59 с.
6. *Новая книга о Скифах и Понтийских греках.* – Одесса, 1914. – 18 с.
7. *Елисаветград и сербы // Одесский листок.* – 1917. – 31 января.

⁵⁶⁷ Хіоні І.О. До історії Бузького козацького війська // Архіви України – 1965. – №6. – С.59; Хіоні І.А. К вопросу о происхождении и национальном составе Бугского казачества // Записки Одесского археологического общества. – Одесса: Маяк, 1967. – Т.ІІ. – С.289; Бачинський А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис... к.и.н. – Одеса, 1969. – С.112; Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 51,76; Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, Астропринт, 2002. – С. 137; Бачинська О. Українське козацтво в системі Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва. – К., 2007. – Т. 2. – С. 308.

8. Отношения России и Италии в XIX веке // Записки Одесского общества истории и древностей.– 1919. – Т. 33. – С. 41-58.
9. Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч. 1. – Одесса, 1922. – 100 с.
10. Трифилев Е.П. (некролог) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 2 – 3. – Секція соціально-історична. – 1925. – С. 4-6.
11. Экономическая политика Потемкина в Новороссии // Журнал науково-дослідницьких катедр м. Одеси. –1926. – Т. 2. - № 2. – С. 74-84.
12. Рец. на: "Воспоминания Яманафон Сандерс" // Східний світ– 1927. – Т. 1. – С. 237 – 240.
13. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 806 – 810.
14. О.Я. Шпаков (некролог) // Східний світ. – 1928. - № 2. – С.5-7.
15. Профессор А.Я. Шпаков (некролог) // Записки Одеського інституту народного господарства. – Т. 1. – 1928. – С. I – VI.
16. Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4-5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С.44-58.
17. Рец. на книгу: Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. – М., 1928 // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4-5. – Секція соціально – історична. – 1929. – С. 147-150.
18. Н. Рожков как русский историк // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4 – 5. – Секція соціально – історична. – 1929. – С. 15 – 16.
19. Пам'яті проф. О.О. Кочубинського // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 4 – 5. – Секція соціально – історична. – 1929. – С. 18.
20. Життя та діяльність В.І.Григоровича // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.–Ч.4-5.–Секція соціально-історична.–1929. – С.27-28.
21. Генуезькі колонії на Північному Причорномор'ї XIII – XV в. // Полуднева Україна.–К.,1930.–С.150–191 (збереглися лише унікальні примірники цього знищеного видання. Рукопис зберігається у фонді №Х (ВУАН) Інституту рукопису Національної бібліотеки АН України ім. В. Вернадського)
22. Людність Степової України колись і тепер. – 1930. – С. 49–71. (окремий відбиток зі збірника "Степова Україна").

Oleksandr Muzychko

The Odesa historian Ye.O. Zagorovs'kyi (1885 – 1938) in the Ukrainian historiographic proces of first third of XX c.

In this article for the first time the scientific activities the Odesa historian Ye.O. Zagorovs'kyi (1885 – 1938) in first third of XX c. is researched in detail. The investigation has been provided with using of many archival sources.

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477.74) "1764"

Володимир Полторак

СПРАВА ПРО ПРИЗУПИНЕННЯ ПРОЕКТУ ПЕРЕНЕСЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ у 1764 р.

Публікація документів Російського архіву давніх актів розкриває причини призупинення проекту перенесення Запорозької Січі на Микитин перевіз.

Проблема поетапної ліквідації автономії Війська Запорозького російським урядом є дуже актуальною в колі проблем історії останніх часів Запорозжя. Ключовими її моментами, окрім причин і умов проголошення маніфесту Катерини II та ходу військової операції по зайняттю Січі, є виділення етапів формування позиції російських високопосадовців щодо запорозької вольниці. Починаючи з 1734 р. поставлення під контроль Запорозжя було одним із важливих завдань Росії на шляху до Чорного моря. Розміщення в Новій Січі гарнізону, поступове обмеження кордонів та прав Війська Запорозького аж до їхнього повного й демонстративного ігнорування – усе це кроки на цьому шляху. Плани російської еліти вже у 1763 р. ліквідувати Підпільненську Січ і центр Війська Запорозького перенести до контрольованішого Микитиноного перевозу зафіксовані у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА), фонді 248, справі 3011 “Про перенесення фортечних будівель Запорозької Січі на нове місце” і загалом відомі дослідникам історії запорозького козацтва. Дана публікація торкається питання згортання цих планів у зв’язку із зовнішньополітичною ситуацією в регіоні, про що свідчать три документи фонду 13, оп. 1, спр.65 РДАДА. Назва цієї справи, де вміщені документи, зафіксована при описі справ архіву Міністерства іноземних справ Російської імперії олівцем на останньому її аркуші: “Про відстрочку перенесення Січі Запорозької на інше місце. 1764 р.”.

Загальні причини перенесення Січі на Микитин перевіз очевидні – це міркування стратегічного характеру. Адже за умовами Белградської мирної угоди 1739 р. Росія і Туреччина зобов’язались не будувати нових фортець у прикордонних смугах – виключення було зроблено для російської фортеці на нижньому Дону та турецької в гирлі Кубані. Однак наближення нової війни обумовило кроки урядів обох держав щодо укріплення своїх позицій. Так, саме 1763 р. фіксується побудова (хоча названа турками реконструкцією) фортеці Єні-Дунья в Хаджибеї, укріплення та переобладнання інших старих фортець у Причорномор’ї та Приазов’ї. Російський уряд також активізував свої дії в цьому напрямку – було перенесено головну донську фортецю ближче до гирла Дону (фортеця Святого Дмитрія Ростовського – тепер Ростов-на-Дону), побудовано на відторгнутих від Запорозжя землях фортецю Святої Єлизавети (тепер Кіровоград) тощо. В цій системі укріплень і фортець, які повинні були стати опорою ворогуючих сторін під час близької війни, важливе місце могла посісти перенесена на Микитин перевіз Січ. Цей стратегічний пункт контролював переправу в бік степів дніпровського лівобережжя і фактично прикривав правий беріг Запорозжя. Однак, як виходить із публікованих документів, зовнішньополітичні обставини, а саме події в Польщі та пов’язана з цим жорстка позиція Туреччини, відстрочили побудову нових укріплень аж до моменту, коли розпочалась нова російсько-турецька війна. Потреба в фортеці відпала із завершенням війни і будівництвом Дніпровської лінії від Дніпра до Азовського моря, як і потреба в Запорозькому

Війську. Посиливши свої позиції в регіоні Російська імперія остаточно ліквідувала Січ.

Публікація тексту документів здійснюється популярним методом збереження фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Зберігається й композиційне членування тексту документів. Твердий знак в кінці слів не відтворюється. Застарілі кириличні літери замінюються на відповідні їм сучасні. Виносні літери та скорочення (з титлами та без них) слів розшифровуються, виносяться у рядок і нічим не виділяються. Знаки пунктуації проставляються згідно з правилами сучасного правопису.

Документи:

Документи №1. Рапорт правлячого Сенату імператриці Катерині II про відстрочку перенесення Запорозької Січі через несприятливу зовнішньополітичну ситуацію. 1764 р., 4 червня

Всепресветлейшей державнейшей Великой Государыне Императрице и Самодержице Всероссийской

От сената всеподданнейший репорт

В сенат генерал-фельдцейхмейстер и кавалер Вильбоа⁵⁶⁸, при репорте представил, прожектированной посланным от него по указу из сената в Сечь Запорожскую для осмотра назначиваемого при Никитском перевозе к перенесению сечевого поселения места, инженер-полковником Менцелиусом⁵⁶⁹ крепости и цитадели с должным во оных быть строением и церквами, план профили и сметы с изъяснением всех к тому потребностей, с которыми он генерал-фельдцейхмейстер кроме некоторых небольших в плане и профилях отмен в рассуждении предвидящей от того полезности согласен, донеся при том, что и малороссийский господин гетман⁵⁷⁰ рассматривая обще с ним помянутый план во всем согласился ж. О чем от него особо в сенате и лист получен.

В сенате по тому определено: как о вознамеренном при перенесении Сечи Запорожской на другое при Никитском перевозе⁵⁷¹ место, крепостном строении на подносимой от коллегии

⁵⁶⁸ Вильбоа Олександр (1707-1781) – генерал-фельдцейхмейстер Російської армії (1762-1765), в відомстві якого перебували артилерійські інженерні оружейні та кадетські корпуси.

⁵⁶⁹ Микитський перевіз – тепер затоплений Каховським водосховищем. Розташовувався неподалік сучасного міста Нікополь Дніпропетровської області і сполучав Вольності Війська Запорозького із володіннями Кримського ханства.

⁵⁷⁰ Йдеться про гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764).

⁵⁷¹ В Польщі у 1763 р. після смерті короля Августа III розгорілась боротьба за престол. Переміг проросійський кандидат Станіслав Понятовський, проте прибічники ідеї незалежної Польщі продовжили боротьбу, яка врешті-решт переросла в громадянське протистояння. Інтересам Росії і Прусії в Польщі протистояла Франція, для якої сильна Польща була гарантією збереження балансу сил в Східній Європі.

иностранных дел доклад по поводу учиненных от Порты Оттоманской резиденту Обрезкову⁵⁷² отзывом, и в рассуждении что по нынешнему положению политических дел в Польше⁵⁷³ Порту весьма менажировать надобно, воспоследовала высочайшая вашего Императорского величества конфирмация, чтоб то крепостное строение отложено было до удобного времени. О чем в тож время по представлению коллегии иностранных дел из сената малороссиискому господину гетману, и генерал-фельдцейхмейстеру Вильбоа знать дано. При действительном же теперь перенесении Сечи на новое место Оттоманская Порта надобно думать в новое беспокойство придет; и конечно не удовольствуется уверением, что там крепости строено не будет. А при том, когда ныне на то перенесение самым делом дозволит, то Войско Запорожское на долгое время в том одном упражнено будет, вместо того что по нынешним обстоятельствам высочайшей вашего Императорского величества интерес иногда востребует, употребить их к нужным предприятиям в другом месте; к тому ж как из письма кошевого атамана к инженер полковнику Менцелиусу усмотрено, они немалого казенного вспоможения на то требуют; того ради и самое той Сечи Запорожской на новое место перенесение до будущего удобного времени, и пока настоящие польские дела в лучшее состояние придут отложить. О чем вашему Императорскому величеству Сенат всеподданнейше доносит.

Иван Неплюев⁵⁷⁴

Яков Шаховской⁵⁷⁵

Петр Панин⁵⁷⁶

Адам Алсуфьев⁵⁷⁷

Обер-секретарь Иван Ермолаев⁵⁷⁸

Подписан 4 июня 1764

Документи №2. Донесення колегії іноземних справ у правлячий сенат щодо несприятливої зовнішньополітичної ситуації навколо проекту перенесення Запорозької Січі. 1764 р., 14 січня

Слушано января 16 дня 1764

О секретном деле 157

⁵⁷² Обрезков Олексій – резидент Російської імперії в Османській Порті.

⁵⁷³ Менцелиус Вільгельм-Ніколай. Інженер-полковник, працював при фортеці Св. Єлисавети, розробляв проекти перенесення Запорозької Січі з річки Підпільної на Микитин Перевіз.

⁵⁷⁴ Неплюєв Іван (1693-1773) – дійсний таємний радник, сенатор, конференц-міністр з 1760 р., першоприсутній в Сенаті в 1762-1764 рр.

⁵⁷⁵ Шаховський Яків (1705-1777) – сенатор.

⁵⁷⁶ Панін Петро (1721-1789) – сенатор.

⁵⁷⁷ Алсуфьев Адам (1721-1784) – статс-секретар, сенатор.

⁵⁷⁸ Ермолаєв Іван, у 1764 р. – обер-секретар Сенату.

Правительствующему сенату коллегии иностранных дел доношение

По полученному из правительствующего сената указу от 15го числа мая минувшего года о перенесении Сечи Запорожской, и о вознамеренном тамо крепостном строении, посланы были тогда ж из коллегии иностранных дел в Константинополь⁵⁷⁹ к действительному статскому советнику и резиденту Обрезкову надлежащие наставления, дабы он согласно с изображенными в помянутом указе резонами поступки свои учреждал в случае чинимого ему от Порты Оттоманской ему о том отзыва.

По доношениям резидента Обрезкова хотя он Порту Оттоманскую на первые ее о том вновь к нему отзыв учинила, требуя чтоб от строения с здешней стороны той крепости воздержатся, что Обрезков принял на доношение, подав Порте вторичное объяснение по которому она и замолчала.

А как по нынешнему положению политических дел в Польше, Порту Оттоманскую весьма менажировать надобно; то от коллегии иностранных дел поднесен был Ее Императорскому Величеству всеподданнейший доклад, в котором по описании всего о перенесении Сечи дела представлено от коллегии не соизволит ли Ее Императорское величество правительствующему сенату секретное дать повеление; дабы при перенесении Сечи крепостное строение отложено было до удобного времени; при чем також представлен на высочайшую Ее Императорского величества апробацию и изготовленной сходственно с тем рескрипт.

Ее Императорское величество сего января 5го дня на означенном от коллегии поднесенном докладе собственною рукою высочайшую конфирмацию, а на изготовленном к резиденту Обрезкову рескрипте апробацию подписать изволила.

Коллегия иностранных дел сообщая о сем правительствующему сенату, представляет при том, дабы соблаговолено было вследствие высочайшей Ея Императорского Величества конфирмации, куда надлежит послать секретные наставления, чтоб вознамеренное крепостное строение при переносе Запорожской Сечи отложено было.

А. М. Голицын⁵⁸⁰

14го января 1764го года

Документи №3. Рапорт правлячого сенату імператриці Катерині II про відстрочку перенесення Запорозької Січі. Без дати

⁵⁷⁹ Константинополь – назва Стамбулу 330-1453 рр., яка використовувалась в офіційному російському листуванні протягом XVIII-XIX ст.

⁵⁸⁰ Голицын Олександр (1718-1783), з 1762 р. - генерал-ад'ютант, член Ради при Височайшому дворі Російської імперії.

Рапорт

Коим всеподданнейше доносится, что сенат отложил перенос Сечи Запорожской на новое место, до будущего удобного времени и пока польские дела в лучшее состояние придут.

РДАДА. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.1-5.

Volodymyr Poltorak

The case on transfer of Zaporozhian Sich and on suspending the fortification works in it

The publication of documents of the Russian archives of old acts exposes the reasons on transfer of Zaporozhian Sich on Micitin transportation.

УДК 94 (4Укр – 9Бес) "1812" – 057.36 (093.2)

Анатолій Хромов

**ПРОЕКТ ДУНАЙСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА 1812 р.
ТА СТАВЛЕННЯ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОГО КЕРІВНИЦТВА
БЕССАРАБІЇ**

У статті публікуються документи, що ілюструють спробу створення в 1812 р. у Південній Бессарабії козацького війська за проектом штабс-капітана Шостака. На основі цих й інших архівних документів з'ясовано походження та ім'я автора проекту, визначено ставлення місцевого керівництва до козацтва.

Територія південної частини сучасної Одеської області тісно пов'язана з історією українського козацтва. В XIX ст. у Південній Бессарабії існували Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо (офіційно проіснувало лише 5 місяців у 1807 р.) та Дунайське (Новоросійське) козацьке військо (1828-1868 рр.). Крім зазначених військ існувало ще декілька проектів створення козацьких формувань, що залишилися лише на папері. Останні можуть стати цінним джерелом для більш повного розуміння історії козацьких військ та розкриття ставлення місцевої влади, взагалі, до так званого "козацького питання" в першій половині XIX ст.

Одним з таких нереалізованих проектів був запропонований в 1812 р. відставним штабс-капітаном Шостаком проект відновлення Усть-Дунайського козацького війська. Матеріали цієї справи зберігаються в фондах Комунальній установі "Ізмаїльський архів"⁵⁸¹. Зазначимо, що сам проект доволі відомий дослідникам⁵⁸² і в той же час жодного разу не був опублікованим повністю. Можливим поясненням такого стану речей є мета використання матеріалів цієї архівної справи: здебільшого, дослідники використовувалися матеріали справи для ілюстрації трансформації козацьких формувань регіону. Наше ж завдання – висвітлення

⁵⁸¹ Комунальна установа "Ізмаїльський архів" (далі – КУІА). – Ф.755. – Оп.1. – Спр.1.– Арк. 3-16.

⁵⁸² Див.: Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. – Одеса, 1998. – С.10.

ставлення місцевого керівництва до козацького питання – вимагає публікації проекту, що й було зроблено в рамках цієї статті.

Зауважимо, що документи дають обмаль інформації про автора проекту створення козацького війська – невідомо його ім'я та походження. Пошуки дослідників довкола загадкової фігури штабс-капітана Шостака не дали серйозних результатів. Хоча певною мірою розкрити таємницю можуть матеріали Державного архіву Одеської області, а саме справа про звільнення зі служби в канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора колезького асесора Василя Шостака⁵⁸³. За формулярним списком цього чиновника він міг бути сином автора зазначеного вище проекту. На це опосередковано вказує дата народження – 1811 р. в сім'ї дворянина “артилерії штабс-капітана та кавалера Григорія Шостака” і успадкував від родини “20 тисяч десятин землі в Ананіївському та Одеському повітах Херсонської губернії”⁵⁸⁴. На нашу думку, є цілком можливим, що штабс-капітан артилерії і кавалер Григорій Шостак міг знаходитися на військовій службі в Дунайській армії і став наприкінці наступного 1812 р. “відставним штабс-капітаном Шостаком” – автором проекту відновлення Усть-Дунайського козацького війська, який подав на розгляд головнокомандуючому цієї армії – адміралу Павлу Чичагову. Про зв'язки Григорія Шостака з найвищим керівництвом армії свідчить і той факт, що у його будинку в Одесі у 1811 р. “хворів та помер (4-го травня) головнокомандувач М.М.Каменський, який прибув туди з Молдавської армії. Шостак був його вчителем у кадетському корпусі”, згодом він позичив 20 тис. карбованців для поховання М.М.Каменського⁵⁸⁵.

Після закінчення російсько-турецької війни 1806-1812 рр. за умовами Бухарестського мирного договору територія Бессарабії була приєднана до Російської імперії. Вся військова та цивільна влада була сконцентрована в руках командуючого Дунайською армією адмірала Павла Чичагова. Крім того був сформований уряд краю, який складався з молдавських бояр і російських чиновників на чолі з боярином Скарлатом Стурдзою.

Виходячи з документів проект відновлення Усть-дунайського війська був поданий на розгляд адміралу П.Чичагову, скоріше за все восени і не пізніше 5 грудня 1812 р. (за старим стилем). В цей час він командував російськими військами у війні з Наполеоном поблизу Борисова (Білорусія). Віддаленість від Бессарабії не завадила йому в цілому схвалити проект, але в той самий час вирішення цього питання П.Чичагов передав С. Стурдзи, мотивуючи тим, що лише цивільний губернатор “знаходячись на

⁵⁸³ КУІА. – Ф.755. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 3.

⁵⁸⁴ ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр.71. – Арк.1-12.

⁵⁸⁵ Гончарук Т. Роль представників українських козацьких родів в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Одеса козацька. Наукові нариси. Вид. друге, змінене та доповнене. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 107.

місці та маючи знаючи всі обставини, що мають відношення до губернії... й враховуючі в рівній мірі дані... настанови”⁵⁸⁶ зможе втілити в життя проект Дунайського козацького війська. Лист-відношення П. Чичагова та сам проект до Кишинева доправив сам автор штабс-капітан Шостак, який мав на місці відповісти на всі питання та зауваження Скарлата Стурдзи.

Землевласники, чиновники, купці Бессарабії виступили проти формування на території південної частини краю козацького війська. Така позиція чітко простежується у відповіді цивільного губернатора С.Стурдзи до П.Чичагов⁵⁸⁷. По суті це була нищівна критика представленого проекту по кожному з пунктів, підкріплена аргументом Павла Чичагова про те, що губернатор краще розумів місцеві обставини.

За твердженням Скарлата Стурдзи “закордонні жителі” можуть відмовитися від переселення в Бессарабію, почувши лише саму назву “військо”, хоча дивно щоб в дійсності козацькі маси населення Придунав’я відповідали цій характеристиці; іноземці та вільні верстви населення Російської імперії могли б переселитися й без зарахування в військо; зарахування до військо солдат і селян утікачів, на думку губернатора, поповнило б військо “бродягами” й визвало б незадоволення поміщиків, могло стимулювати нові втечі, а надання казенних земель під військо “залишить Бессарабію ... без податків”⁵⁸⁸. Крім того, С.Стурдза стверджував, що майбутнє військо як прикордонна охорона захищало б відносно малу територію, але в той самий час істотно заважало б такій важливій справі як торгівля, виходячи з досвіду існування колишнього Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Тому новий проект влаштування козацького війська на півдні Бессарабії у керівників краю асоціювався лише з подіями 1807 р. – а саме втечами селян та чутками про гайдамацтво усть-дунайських козаків⁵⁸⁹. До того ж губернатор виказав певні знання з історії козацьких формувань, зауваживши, що зібране з різних верств військо ніколи не зможе бути таким як Чорноморське, що складалося з козаків, які звичні до такого життя.

Зрозуміло, що з подібними коментарями П. Чичагов, який відходив вже від державних справ, погодився й підтримав рішення про недоцільність формування нового війська.

Звернемо увагу, на той факт, що мотивації відмові С.Стурдзи могло бути й не бажання місцевих землевласників та чиновників перерозподіляти земельний фондкраю, адже формування війська

⁵⁸⁶ КУІА. – Ф.755. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 3

⁵⁸⁷ Там само. – Арк.7-15 зв.

⁵⁸⁸ Там само. – Арк.10.

⁵⁸⁹ Бачинский А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX ст.: Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1969. – С. 246-260; Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. – Одеса, 2000. – С.120-124.

обов'язково мало поставити питання про виділення землі для заснування станиць та військового козацького юрту.

Таким чином, проект про влаштування на півдні Бессарабії Дунайського козацького війська в 1812 р. яскраво ілюструє неоднорідне ставлення російських посадовців до козацького питання. Погоджений на високому рівні проект штабс-капітана Шостака розбився о скелю невдоволення цивільної влади. В дійсності місцеві керівники не ухвалювали рішення про формування того чи іншого війська, але, мали всі можливості впливу по рішенню таких проблем.

На цьому прикладі можна простежити й особисте ставлення окремих керівників щодо козацтва й це потрібно враховувати дослідникам.

Публікація тексту документів здійснюється популярним методом зі збереженням фонетичних і стилістичних особливостей оригіналу. Твердий знак в кінці слів не відтворюються. Застарілі кириличні літери замінюються на відповідні їм сучасні. У тексти документів три крапки вказують на пропуски або пошкодження у тексті.

Документи:

Документ №1. Проект Дунайського козацького війська штабс-капітана Шостака надісланий головнокомандуючим Дунайською армією П.Чичаговим Бессарабському цивільному губернатору С. Стурдзі

Одним из средств для населения Бесарабии может почитаться старание привлечь в область сию разного звания людей дарованием им выгод и преимуществ, которыми пользуются Черноморские таманские казаки.

Из сего ожидать можно сугубой пользы:

1. люди сии сделавшись полезными составили бы в тоже время и войско наподобие казацкого,
2. войско сие будет служить пограничною стражею, охраняя жилища свои, в случае надобности оно может быть употреблено со временем... [в нуждах] Государства.

Отставной штабс-капитан Шостак берет на себя привести сие в исполнение, предлагая составить военное население сие :

1. из всех тех иностранцев холостых и семейных;
2. из всех людей свободного состояния в России и
3. бежавших из России за Днестр и в другие заграничные места, включая в то число и самих беглых солдат, где им будет даровано прощение и они пригласятся к вступлению в сие войско.

Люди сии, будучи один раз приняты в дунайское войско, исключаются уже от обязанности возвратится в прежнее состояние, и останутся навсегда с потомством дунайскими казаками.

Главнейшие постановления, которые полагает он нужным присвоить новому войску сему, суть:

1. чтоб отдать оному в вечное и потомственное владение земли в Бесарабии между Днестром и Дунаем, кои буджацкие татары за владением турецкого и самые турки занимали;
2. освободить навсегда от казенных податей всех сих поселенцев;
3. освободить их от воинских постоев, кроме временно проходящих команд, и в потребных случаях для пограничной стражи;
4. дать им все прочие привилегии, Черноморцам предоставленные.

Население, таким образом, Бесарабии поручается кошевому атаману сего войска. Он будет избирать других чиновников, по обряду таманских Черноморцев и представлять их на утверждение Гражданскому Губернатору. Прием же желающих вступить в сие войско производить в Бендерах, Акермане, Килие и Измаиле. Предоставляя впрочем являться и в тех российских местах, где будут находиться чиновники сего войска, по предмету сему командированные.

Документ №2. Відповідь головнокомандуючого Дунайською армією адмірала П.Чичагова на рапорт Бессарабського цивільного губернатора С.Стурдзи

Рапорт Вашего Превосходительства от 5 декабря прошлого 1812 года №576 я получил. Благодарю Вас за благоразумные суждения ваши основанные на опытности и местных сведениях, а паче за откровенность, которою сопровождали ваш рапорт, и предоставляю вам дать знать штабс-капитану Шостаку, что на предположение его о заведении в Бессарабской области войска по образу Черноморских казаков, я не согласен.

(Підпис) П.В.Чичагов

№111
Января 12 дня
1813 года
г.Стразбург

КУИА. – Ф.755. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4-5,16.

Anatoliy Khromov

Projects Cossack troops in 1812 and policy in relation to Cossacks of local leadership Bessarabia

The article published two documents that illustrate the creation of an attempt in 1812 in South Besarabia Cossack troops on the draft shtabs-captain Shostak. Based on these and other archival documents adopted attempt to ascertain the origin and the author's name and trace the attitude of local leadership to the Cossacks issue.

УДК 94(477.74):304.436.2:929

ПРАПОРИ КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Публікуються ілюстрації прапорів і відповідні до них документи козацьких військ і військових формувань Південної України, створених у 1845 р. для Департаменту Військових поселень Російської імперії, і які сьогодні зберігаються в Державному архіві Одеської області.

У фонді “Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора” (ф.№1) Державного архіву Одеської області зберігається низка зображень прапорів козацьких військ Південної України кінця XVIII – початку XIX ст. (Оп.218. – Спр.1 за 1845 р.). Зокрема, йдеться про прапори Азовського козацького війська та Балаклавського Грецького піхотного батальйону, який перебував спочатку на положенні іррегулярних козацьких військ.

Справа, де зберігаються зображення прапорів, була розпочата 27 липня і закінчена 2 вересня 1845 р. має 28 аркушів, з яких дев’ять аркушів – малюнки.

Виникнення цієї справи пов’язано з проведенням у 30-ті – першій половині 40-х рр. XIX ст. реформи з уніфікації обмундирування, озброєння, прапорів у регулярних та іррегулярних частинах армії Російської імперії⁵⁹⁰. В зв’язку з цим складались реєстри складу та відзнак козацьких військ і частин, малюнки форми, прапорів тощо. Для отримання необхідної інформації до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора 18 липня 1845 р. надійшов відповідний лист від виконуючого обов’язки директора Департаменту Військових поселень генерал-майора Данілова (див. додаток до статті, док. №1).

Вже 4 серпня 1845 р. подібні звернення були направлені від Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора до наказних отаманів Дунайського й Азовського козацьких військ та командуючому Балаклавським Грецьким піхотним батальйоном під №11288, 11289, 11290 відповідно (чернетка, арк.3-3 зв.).

Першим – 16 серпня 1845 р. з Аккермана надійшов рапорт-відповідь з необхідною інформацією від Військового правління Дунайського козацького війська. Другим – 22 серпня 1845 р. – рапорт-відповідь від наказного отамана Азовського козацького війська Й.Гладкого, і після того 23 серпня 1845 р. з Балаклави надійшов рапорт від виконуючого обов’язки командуючого Балаклавським Грецьким пішим батальйоном майора Сальті (див. додаток до статті, док.2-4).

⁵⁹⁰ Див.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. – Т.7 -19; Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1946. – Т.28-29 тощо

Вже 2 серпня 1845 р. від новоросійського та бессарабського генерал-губернатора вся отримана та зведена разом інформація була відправлена до Департаменту Військових поселень (чернетка, арк.19-23).

Нижче наведені рапорти, відомості про козацькі формування та малюнки прапорів (с.194-195), що надійшли до канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. Окремі матеріали справи вже були опубліковані, зокрема, рапорт в. о. командуючого Балаклавського Грецького піхотного батальйону майора Сальті та чорно-білі варіанти малюнків прапорів⁵⁹¹. Пропонуємо до уваги документи справи в цілому, більшість з яких в оригінальному вигляді публікуються вперше. Репрезентовані документи публікуються популярним методом зі збереженням мовних, граматичних та стилістичних особливостей оригіналу. Старі кириличні літери “і” та “ъ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак наприкінці слів опущений. Примітки для текстів документів зроблені авторами статті.

Документи

Документ №1. Лист директора Департаменту Військових поселень виконуючому обов'язки новоросійського та бессарабського генерал-губернатора. 18 липня 1845 р. (Надійшов 27 липня 1845 р.)

Министерство Военное
Департамент Военных поселений
Отделение по иррегулярным войскам
18 июля 1845 г.
№ 2645

Господину Исправляющему должность
Новороссийского и Бессарабского Генерал Губернатора

По Высочайшему Государя Императора повелению в Литографии Департамента Военных поселений составляются собственно для Его Императорского Величества таблицы рисунков мундирам Российских войск с включением рисунков знаменам, штандартам и знакам отличия и с показанием времени учреждения каждой отдельной части войск.

Для исполнения таковой Высочайшей воли, Департамент Военных поселений честь имеет покорнейше просить Ваше Превосходительство приказать доставить в Департамент нижеследующие сведения не позже Сентября сего года:

1, Когда именно Дунайское и Азовское казачьи войска и Балаклавский Греческий пехотный батальон получили свое начало,

⁵⁹¹ Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С.19-20, 26-27; Маленко Л. Азовське козацьке військо. (1828-1866) – Запоріжжя 2000. – С. 162-163.

из чего они образовались и какой имеют состав в настоящее время?

2, Есть ли в войсках сих и батальоне знамена, штандарты или хоругви и какие, простые или георгиевские, сколько их числом, когда пожалованы, за что и с какими надписями, и нет ли при них орденских лент и скоб, пожалованных 25 июня 1838 г.?

3, Не имеют ли войска те и батальон знаков отличий на шапках, с какими на них надписями, за какое дело и когда даны?

4, Не было ли пожаловано войскам или батальону серебряных и Георгиевских труб, с какими надписями и за какое дело и когда; также не имеют ли других знаков отличия, полученных за военные подвиги и когда?

5, Какой преимущественно масти употребляются лошади в Дунайском войске?

Вместе с тем, знаменам, штандартам, хоругвям и их древкам должны быть приложены раскрашенные рисунки по масштабу, без особенной, однако ж их отделки, кроме одной верности в контурах и цветах.

За отсутствием Директора
Генерал Майор [Данилов]

Документ № 2. Рапорт Військового Правління Дунайського козацького війська виконуючому обов'язки новоросійського та бессарабського генерал-губернатора. 15 серпня 1845 р. (Надійшов 16 серпня 1845 р.)⁵⁹²

№12195

16 августа 1845 года

Исполняющему Должность
Новороссийского и Бессарабского Генерал Губернатора
Господину Генерал Лейтенанту и Кавалеру Федорову
Войскового Правления
Дунайского казачьего войска
Рапорт

На предписание Вашего Превосходительства, последовавшее на имя Господина наказного атамана Генерал Майора Василевского⁵⁹³ от 4-го сего августа за №11288-м^б Войсковое Правление имеет честь донести, что Дунайское казачье войско получило свое начало в 1828 году, образовалось оно из разного класса людей, как-то: Волонтеров, Греков, Сербов, Албанцев, Болгар, бывших Буджакских и Черноморских казаков, в число

⁵⁹² Наступні рапорти подані на запит від 4 серпня 1845 р. з чергування Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора до наказних отаманів Дунайського й Азовського козацьких військ та командуючому Балаклавським Грецьким піхотним батальйоном під №11288, 11289, 11290 відповідно. (ДАОО. – Ф.1 – Оп.218. – Спр.1 за 1845 р. – Арк.3-3 зв.)

⁵⁹³ Станіслав Тимофійович Василевський – наказний отаман Дунайського козацького війська протягом 1836-1846 рр.

которых поступили Дворяне и обер офицерские дети⁵⁹⁴, какой же это Войско имеет в настоящее время состав при сем почтейнеше представить на благоусмотрение в 2-х экземплярах ведомость. Докладывая при том Вашему Превосходительству, что в Войске употребляются лошади разномастные. Прочих же сведений требующихся 2-м, 3 и 4-м пунктами предписания №11288, как-то знамен, штандартов или хоругви, простых и Георгиевских, знаков отличия на шапках в Войске не имеется, пожаловано оному серебряных или Георгиевских труб не было, а также других знаков отличия, полученных за военные подвиги не имеет.

За председателя старший член подполковник Шкляревский
Ассессор сотник Недзельский
Секретарь Марковский

№180

Август 15 года 1845,
Г.Аккерман

Столоначальник Унтилов

Ведомость о составе Дунайского казачьего войска

	Число душ	
	Мужеска	женска
Два полка №1 и 2, в которых на службе состоит:	2	
штаб офицеров		
обер офицеров	22	
зауряд хорунжих	32	
урядников и казаков	1127	
Сверх сего уволенных их полков до востребования для обзаведения и поддержания хозяйства:		
обер офицеров	9	
зауряд хорунжих	7	
Поселенных в станицах: Волонтеровке, Акмангите, Староказачей, Петровке, Михайловке, Новотроицкой, Николаевке и Константиновке: Штаб и обер офицерских, и зауряд хорунжих с малолетними	76	48
урядничих и казачьих с малолетними и престарелыми	3327	3502
Отставных военнослужителей	49	86
В Станицах: Фараоново и Каир казаков из цыган оседлых	875	751
Причисленных к Дунайскому Войску бывших коронных цыган, проживающих по разным местам Бессарабии	2341	2141
Причисленных к Войску цыган из Аккерманских мещан	92	105
Всего	7959	6633

За председателя старший член подполковник Шкляревский
Ассессор сотник Недзельский
Секретарь Марковский

⁵⁹⁴ Детальніше про формування Дунайського війська див.: Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування): Монографія. — Одеса: Астропринт, 1998. — 232 с.

Столоначальник Унтилов

Документ № 3. Рапорт наказного атамана Азовського козацького війська генерал-лейтенанта Гладкого⁵⁹⁵ виконуючому обов'язки новоросійського та бессарабського генерал-губернатора. 15 серпня 1845 р. (Надійшов 22 серпня 1845 р.)

№12446

22 августа 1845 года

Исправляющему Должность
Новороссийского и Бессарабского
Генерал Губернатора
Господину Генерал Лейтенанту и Кавалеру Федорову

Наказного Атамана
Азовского казачьего Войска

Рапорт

Во исполнении предписания Вашего Превосходительства от 4 августа от №11289^м полученного мною 12 числа настоящего месяца честь имею при сем почтейнеше представить в 2^х экземплярах сведения: о составе Азовского казачьего войска, знаменах оногo и штандартах.

Наказной атаман Генерал Майор Гладкий
№503

15 августа 1845 года

с представлением сведений

о составе Азовского казачьего войска,
знаменах оногo и штандартах и проч.

Описание состава Азовского казачьего войска⁵⁹⁶

Азовское казачье Войско образовалось из запорожцев, вышедших из Турецких пределов в 1828 году под Начальством Кошевого Гладкого /что ныне Генерал Майор и Наказной Атаман/ в том же году по открывшейся Турецкой компании и по благополучной переправе войск через реку Дунай при Сатунове под крепостью Исакчу Мая 27 дня Его Императорским Величеством наименован Дунайским казачьим пешим полком с состоянием при Дунайской Флотилии; А по водворении на землях Екатеринославской губернии в Александровском уезде при Азовском море 1832 года Мая 27 дня Высочайше наименован Азовским.

⁵⁹⁵ Йосип Михайлович Гладкий – наказний отаман Азовського козацького війська протягом 1832-1856 рр.

⁵⁹⁶ Детальніше про формування Азовського козацького війська див.: Маленко Л. Азовське козацьке військо. 1828-1866 рр.: Монографія. – Запоріжжя, 2000. – 513 с.

В составе оного на месте водворения присоединены два казенных селения и несколько семейств казаков переселено из Черноморском губернии итого составилось 5^{-ть} станиц именно: посад Петровский в коем Главный Войсковой штаб, Новоспасская, Стародубовская, Покровская и Никольская.

В нем народонаселение:

Генерал	1
Штаб	2
офицеров	
Обер	28
Урядников	35
Казаков	4751
Итого мужеска	4817

В том числе показаны и состоящие на службе у восточных берегов Черного моря против горцев 17 команд в которых чинов:

Штаб	1
офицеров	
Обер	17
Урядников	18
Казаков	288
Итого	324

Знамена Войско имеет Высочайше пожалованные простые без орденских лент и без скоб.

Первая грамота 6^{-го} декабря 1831 года Дунайскому Казачьему полку с надписью за храбрость и усердие оказанные при переправе чрез Дунай 27 мая 1828 года означена на рисунке литт. А⁵⁹⁷ и второе грамотою 1^{-го} июля 1844 года Азовскому казачьему войску с надписью за храбрость и усердие при переправе чрез Дунай Российских войск в 1828 году. Постоянную преданность и отличную службу⁵⁹⁸ означено на рисунке литтерю В⁵⁹⁹.

Хоругв и штандартов не имеется.

Знаков отличия на шапках нет. Серебряных или Георгиевских труб и никаких других знаков отличия не получалось.

⁵⁹⁷ Див. стор. . Прапор Азовського козацького війська з написом: "За храбрость и усердіе, оказанніе при переправе через Дунай 27 маія 1828 года" (розмір прапора 2 аршина 2 вершка*2 аршина 2 вершка, древко 4 ½ аршина). Під прапором підпис: "На обороте поле также темносиніе, по средине венец золотой без короны, поле в нем желтое по оному крест красной в золотой окладке. По углам знамя венцы не большіе золотіе с коронами, средина оных малинового цвета по ней вензеля Его Императорского Величества". На вершині древка – орел.

⁵⁹⁸ Підкреслено в тексті документу самим наказним отаманом Й.О.Гладким.

⁵⁹⁹ Див. стор. . Прапор Азовського козацького війська з написом: "За храбрость и усердіе при переправе через Дунай російских войск в 1828 году. Постоянную преданность и отличную службу" (розмір прапора 2½*2½ аршина, древко 4½ аршина). Під прапором підпис: "На обороте поле белое, по средине венец золотой с короною, в нем вензель Его Императорского Величества с короною же. По углам знамя венцы золотіе с коронами и вензелями". На вершині древка – вензель.

Наказной Атаман Генерал Майор Гладкий.

Документ № 4. Рапорт виконуючого обов'язки командуючого Балаклавського Грецького піхотного батальйону⁶⁰⁰ майора Сальті⁶⁰¹. 15 серпня 1845 р. (Надійшов 23 серпня 1845 р.)

№12482

23 августа 1845 г.

Его Превосходительству
Исполняющему Должность
Новороссийского и Бессарабского Генерал Губернатора,
Господину Генерал Лейтенанту
и Кавалеру Павлу Ивановичу Федорову

За отсутствием командующего Балаклавским
Греческим пехотным батальоном
Майора Сальти
Рапорт

Во исполнение предписания Вашего Превосходительства от 4 августа за №11290, полученного мною 11 числа имею честь донести: Балаклавский Греческий пехотный батальон, как видно из дел оного образовался из греческого ополчения обратившегося к Российской державе, преданостью и силою Всемилоостивейшего Манифеста изданного в 1769 году⁶⁰² и составившего в последствии 8 батальонов под названием Греческого войска поступившего под начальство Главнокомандовавшего тогда в Архипелаге военными силами Г.Генерал Аншефа и разных орденов Кавалера Графа Орлова Чесменского, и употреблявшегося на флоте Российском в то время в архипелаге находившемся и в действиях противу неприятеля в разных городах и местах до заключения мира с Оттоманскою Портою то есть до 1774 года⁶⁰³, а в 1775 г. по рескрипту Генерал Графа Орлова и дарованной привилегии от Ея Императорского Величества блаженной памяти Императрицею Екатериною II, перешло войско это в Азовскую губернию в города Керчь Еникаль и Таганрог, 776 года находился там же, а 777 и 778 годах употреблено было для усмирения бунтовавших в Крыму татар, в 779 году по повелению Святейшего князя Потемкина

⁶⁰⁰ Детальніше про формування Балаклавського Грецького піхотного батальйону див.: Шиян Р.І. Грецьке (Албанське) козацьке військо. (1775-1797 рр.).//Шиян Р.І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РФ "Тандем-У", 1998. – С.26-32.

⁶⁰¹ Георгій Дмитрович Сальті – майор Балаклавського Грецького піхотного батальйону 1844 – 1856? Командиром батальйону протягом полковник Матвій Панасович Манто.

⁶⁰² Йдеться про спеціальний маніфест Катерини II, де оголошувалась низка пільг всім православним іноземцям, які будуть служити в російській армії.

⁶⁰³ Кючук-Кайнарджійський мир між Російською та Османською імперіями, укладений 10 (21). VIII. 1774 р.

войско это сформировано в 8 ротный Греческий полк, а в 784 году переведено в Балаклаву для содержания береговых кордонов с отряжением части оного на флот Черноморский, в 1797 году полк этот переименован согласно Высочайше конформированного штатного положения в 3-х ротный батальон и с того времени присвоено ему наименование Балаклавского батальона, а в последствии и именно в 1814 году сформирована к оному 4 рота в каковом составе по штату положенном, то есть 4 роты в одном штаб офицере, командире батальона, 17 обер офицеров, 52 унтер офицеров, 520 рядовых, но не достает до комплекта 150 человек, и в нестроевых 1 аудитор, 1 лекаря, 1 священнике, 1 батальонном писаре, и 2 фельдшерах, и по ныне оный состоит, кроме что сверх штатного назначения имеется при оном один штаб офицер и по усмотрению начальства иногда и несколько обер офицеров. При батальоне имеется семь значков в роде знамен и одно Георгиевское знамя⁶⁰⁴, но в делах, нет никакого сведения об оных, полагать должно, что когда составился Греческое войско из восьми батальонов, вероятно, каждый батальон имел свое знамя, из которых надлежащие рисунки при этом в двух экземплярах имею честь представить на благоусмотрение Вашего Превосходительства смея доложить, что две значки состоят из одних только древках ибо флаги совершенно разбиты и в одних лоскутках, из коих никак нельзя изобразить ни рисунка, ни величины оных. Прочих же штандартов или хоругви в батальоне не имеется, и знаков отличия на шапках, ни серебряных или Георгиевских труб, и никаких других знаков отличия за военные подвиги в Батальоне не имеется.

Майор Сальти

№1601

15 августа 1845 г.

Город Балаклава

Батальонный Адъютант подполковник Консулаки

ДАОО. – Ф.1. – Оп.218. – Спр. 1 за 1845 р. – Арк.1-2 зв., 4-13 зв., 28.

(Ілюстрації прапорів до статті див. кольорову вкладку, сторінка)

Olena Bachyns'ka, Liliya Bilousova
Flags of Cossack troops of south Ukraine in the funds of the Record
office of the Odessa region

Documents and illustrations of flags of Cossack troops and soldiery forming of South Ukraine are published are created in 1845 for Department of

⁶⁰⁴ За відомостями, що їх надає "Казачьи войска. Хроники гвардейских казачьих частей. – 1992 [репринт 1912]. – С.26, прим.1" Георгіївський прапор міг бути наданий за участь батальона у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. "за взятие Анапы в 1807 году Апреля 29 дня".

the Soldiery settlements of the Russian empire, and which today they are kept in the Record office of the Odessa region.

УДК 93(477.7)Липа"19"

Тарас Вінцовський

ІВАН ЛИПА І ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО

Публікація документа пов'язана з діяльністю відомого одеського громадського і політичного діяча І.Липи, який в роки революції висловив власну думку про раціональну форму організації козацтва на Україні, що й пропонується широкому загалу читачів.

Дана публікація з самого початку планувалася як стаття. Але враховуючи невеликий обсяг матеріалів, що вийшли з під пера відомого діяча (власне автору відома лише одна, запропонована нижче, газетна публікація), видається доцільним запропонувати загалу оригінальний текст. Особливо, якщо врахувати не самий широкий джерельний масив, що мають у своєму розпорядженні дослідники вільнокозацького руху в Україні.

Іван Липа, авторитетний в Одесі громадський діяч, значну частину свого життя провів у південному місті, переселившись сюди на початку ХХ ст. Разом з лікарською практикою він захопився журналістикою, дописуючи на професійну тематику у різні видання. Згодом І.Липа переймається й літературознавчою проблематикою. Працював і над іншими сюжетами, особливо в роки революції 1917 р. Цю інформацію можна знайти у статтях одеського історика А.Мисечка⁶⁰⁵. Але не було помічено ні згадуванням автором, ні іншими дослідниками за І.Липою зацікавленістю козацькою тематикою.

Вочевидь, як активіст українського політичного руху в Одесі він, так чи інакше, не міг обійти стороною повсюдне зацікавлення військовим рухом, який відігравав важливу роль не лише у боротьбі за владу, але й як форма самоорганізації українського селянства. Прикметно, що його стаття вийшла друком саме у військовому часописі.

Варто декілька слів сказати й про ту сторону життя, яка безпосередньо стосувалася політичної діяльності І. Липи, й є загалом маловідомою. Навесні 1918 р. наказом міністра внутрішніх справ УНР М.Ткаченка І.Липу призначили комісаром міста (канцелярія знаходилася на вулиці Грецькій, 9, у приміщенні градоначальства) з повноваженнями, які розповсюджувалися в межах колишнього одеського градоначальства, проти чого активно виступали представники місцевих осередків українських соціалістичних партій, зокрема УСДРП, й одеський муніципалітет, а також головний крайовий комісар Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній С.Комірний. Він дав позитивну оцінку І.Липі як

⁶⁰⁵ Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (До 100-ліття одеської "Просвіти"). – Одеса, 2006. – С. 84-89, 90-93, 110-115.

людині, але заявив, що той не знайомий з адміністративною специфікою⁶⁰⁶. Зрештою останній приступив до роботи, виконуючи значний обсяг обов'язків, до яких відносився, наприклад, нагляд за діяльністю таких урядових закладів як, казначейство, державний банк, біржа, міщанська, реміснича та міська управи та інші⁶⁰⁷. Мав комісар Одеси помічника, М.П.Звенигородського, якого теж призначив на посаду міністр внутрішніх справ.

Незабаром до зазначених функцій центральна влада додала обов'язок по формуванню на нових засадах міліції. Для цього до Одеси прибуває Н.Супруненко, який потрапляє в розпорядження І.Липи⁶⁰⁸. Зрештою, після гетьманського державного перевороту 29 квітня 1918 р. і відставки С.Комірного вся повнота влади в місті на короткий період часу переходить саме до комісара Одеси, якого П.Скоропадський планував замінити на генерала М.Березовського⁶⁰⁹. 14 травня новий міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб підписав офіційний наказ про усунення зі своїх посад усіх комісарів, призначених Центральною Радою⁶¹⁰, а на їх місце вводиться посада старости, що очолили місцеве самоврядування. Цим й завершилася одеська сторінка в політичній кар'єрі Івана Липи.

В публікації зберігаються всі орфографічні, стилістичні та лексичні особливості тексту, окрім літери "ї", яка інколи в оригіналі замінялася на "і".

Документ:

Вільне козацтво

У де яких громадських і політичних діячів є зараз нахил порвати з традиціями українського народу і будувати Україну на зовсім нових основах. Така думка хибна, бо нема нічого на світі нового. Те нове, що гадають заводити на Україні, утворив уже де-небудь інший нарід. Так само наше старе честь новим для других.

В старій Україні з XIII і по XVI вік ходою історичних умов утворювалось козацтво, що волею народа пишно розцвіло при Богдані Хмельницькому і визволило Україну з польського ярма. Наше козацтво – це теж саме, що далеко пізніше зорганізувалось у вільних народів і зветься міліцією.

Це народне військо, в якому мусить брати участь кожен громадянин певного віку. Козак одбуває свою службу в своєму ж селі або місті.

⁶⁰⁶ Одесский листок. – 1918. – 20 марта.

⁶⁰⁷ Одесские новости. – 1918. – 10 апреля.

⁶⁰⁸ Там само. – 26 апреля.

⁶⁰⁹ Вільне життя. – 1918. – 24 травня.

⁶¹⁰ Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917 – 1920. – К., 1997. – С. 94.

Два-три роки на службі, два-три роки вільний від неї. І так довідомих літ коли його заступають молодші. Ця ідея козацтва постільки міцна в народі нашому, що як лише повіяло на Україні волею, так зараз же в різних місцях заснувалися кадри вільних козаків, що ставлять собі метою боронити край від усяких напасників. І коли не забути, що сливе вся молодь зараз в рядах військових, в окопах, то стане ясно, що на вільне козацтво треба звернути пильну увагу.

Це зародок будучої сили, волі і добробуту Українського народу.

Український нарід може знає, може лише почуває, але лагодиться до того, що би стати в свою оборону за свої права.

Зараз по земельних комітетах розглядається земельна справа, яка остаточно буде вирішена на Українських установчих зборах у Києві.

Нетрудових земель на Україні дуже багато і по праву історичному, Божеському і людському всі вони мусять бути передані трудовому українському народові. От тут, при передачі нетрудових земель народові треба провести принцип козаччини: давати землі не даром, а за майбутні заслуги перед рідним краєм – давати землі тим, хто стане в ряди козацтва. Козакам кінним дати більше, пішим – менше. Скасувати поділ України на губернії, а поділити її, як в старовину, на полки. Усі землі в межах полка об'явити полковою власністю і віддати до повного розпорядку полкові, з умовою, що би він виставив на завжди відповідну кількість озброєних кінних і піших козаків для потреб української держави.

Для організації козацької України можна взяти за взірець наших же кубанців, що переселившись із Запорожжя, заховали свою стару організацію до наших днів.

Між ними нема і не може бути бідних, бо кожен козак забезпечений землею, якої він не може ні продати ні подарувати, бо земля – власність козацької громади, станиці.

Поза козацтвом застаються вільні професії. Коли таким чином зорганізувати український нарід, то з одного боку буде постійний хліборобський і військовий елемент (міліція), поповнений спеціальними частями (артилерія, сапери і т.п.)! З другого розмаїті вільні трудові професії.

Паразитів на народньому тілі не буде. Україна стане не переможною силою.

Іван Липа

Від редакції

Редакція де вчім не згоджується з автором статті “Вільне Козацтво”

Рідний курінь. – 1917. – 3 грудня.

Taras Vintskovs'kyi

Ivan Lypa and Vil'ne (Free) Cossackdom

The publication of document relates the activities of such well the known Odessa political figure as Ivan Lypa, who in the years of revolution expressed out opinion on a rational form of organization of Vil'ne Cossackdom in Ukraine. The results of the research are to wide circle of readers.

УДК 93(477.7)

Вергілій Ріцко

**ІСТОРИЧНІ ПІСНІ, ЗІБРАНІ В СЕЛАХ НА ТЕРИТОРІЇ
КОЛИШНЬОЇ ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ (ДОБРУДЖА, РУМУНІЯ)
у 1976-1978 рр.**

Читачеві пропонуються до уваги варіанти українських історичних пісень, які були збережені і записані автором протягом 1976-1978 рр. в українців - жителів (можливо нащадків задунайців) сучасних сіл у Добруджі (Румунія), на території колишньої Задунайської Січі.

1. “Пісня про Івана Богуна”

Ой з-за гори чорна хмара, Мов хвиля, іде, То ж не хмара, то ж не чорна, Запорожців Богун веде, Та на вражих турків Коло трьох могил.- Уже по тих яниченьках Та й пугач завив. Серед ночі в Дикім полі Рушниці ревіли,	А в Очакові туркині Та від страху мліли. Ой у середу ізвечора Турків обступали, А в п'ятницю до полудня Всіх упень рубали. Ой наточив Іван Богун Невірам вина, Та було ж їх сорок тисяч, А тепер нема.
--	---

Записано 1976 р. в с. Чаталкіой від Миколи Петренка, 68 років.

2. “Пісня про козака Супруна”

Ой не знав козак, Ой не знав Супрун, А як славоньки зажити, Гей, зібрав військо Славне запорізьке Та й пішов орду бити. Ой у неділю рано-раненько Супрун із ордою стявся, А в понеділок, в обідню годину,	Сам в неволеньку попався. “Ох і ти, козаче, козаче Супруне, А де ж твій вороний кінь?” “Гей, кінь мій в хана на припоні, Сам я, молодий, в неволі. Ох, виведіть мене, виведіте На Савур могилу,
---	---

Гей, нехай стану-гляну

Я на мою Україну".

Записано 1976 р. в с. Чаталкіой від Миколи Петренка, 68 років.

3. "Морозенко"

Ой Морозе, Морозенку,
Ти, славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче.
Не так тая Україна,
Як тая дівчина,
А не так тая дівчина,
Як рідная мати.

Не так тая Україна,
Як гордое войсько.

-Ходім стара, стара Морозихо,
Мед- горілки нап'ємося !

- А щось мені, миле браття,
Мед- горілка не п'ється,
Під царськими воротами
Швед з ордою б'ється.
- Нехай б'ється, рубається,-
Він у тому кохається
Од Кракова аж до Львова
Аж кров річкою ллється.

Ой з-за гори з-за крутої
Горде восько виступає,
Попереді мій син Морозенко
Сивим конем виграває.

- Іди, іди ти, мій коню,
Іди тихою ходою,
Зустрінемось у Вердері
Славним військом з ордою.
Ой впіймали Морозенка
У неділю рано,
Та й вивели Морозенка
На крутую гору.
Та й підняли Морозенка
На три штихи вгору.
Дивись, дивись, Морозенку,
На Вкраїну свою!
- А вже мені, милі брати,
В Україні не бувати,
Отця, неньки не видати !

Записано 1976 р. в с. Нижній Дунавець від Кузьми Конона, 66 років.

4. "Сходе місяць між горами"

Сходе місяць між горами,
Нас скували кайданами.
Кайдани ми їх порвали,
Українцям волю дали.
Дали волю ще й слободу
Українському народу.

- Устань, старость, пробудися
На твій народ подивися.
Як твій народ тут бідує,
Він по тюрмах голодує.
Голодує день і ночі,
Виплакує свої очі.

Записано 1978 р. в с. Чукурова від Василя Вакентія, 48 років.

Vergiliy Ritsko

***Historical songs collected in villages on territory of former
Zadounays'ka (Trans-Danube) Sich (Dobroudga, Romania) in 1976-
1978***

To the reader the variants of the Ukrainian history songs which were well-kept and written down during 1976-1978 at Ukrainians - habitants (it is

possible descendants of zadounaytsiv) of modern villages in Dobroudgi (Romania) are offered into account, on territory of former Zadounays'ka Sich.

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

УДК 281.9 (477.7)

Олена Бачинська

ВРАЖЕННЯ ВІД “ЧЕРВОНОГО КОНЯ” [Рец.: Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006. – 286 с.]

Перед нами монографія провідного науковця сучасної України Петра Михайловича Саса. Перший погляд і інтерес відразу привертає назва – молоді роки одного з найпопулярніших персоналій української історії – гетьмана Петра Конашевича–Сагайдачного. Молоді роки, отже буде продовження. Ще більш інтригує обкладинка, на якій зображена картина К.С.Петрова–Водкіна “Купання червоного коня”. Перші асоціації: битва українських козаків з татарами... багряна заграва від палаючого надвечір степу перетворює козацьких коней на “червоних”, а обличчя самих вояків на чудернацькі образи, один з козацьких вершників з нальоту скочив у воду. Однак на картині зовсім протилежне – цілком спокійний оголений чоловік верхи на “червоному коні”, купає його у чистій прозорій воді. Що це? Спрощений підхід – і перед нами молодий П.Сагайдачний, чи це просто епатаж публіки? Зазначене передбачає явно не стандартний підхід автора до свого дослідження. Отже відкриваємо книгу.

Як зазначає у передмові автор, Петро Конашевич Сагайдачний належить до людей, “які завойовували авторитет у сучасників аргументами конкретних звершень та магнетизмом своєї особистості, значущість яких підтверджені часом”. Природно, що такі постаті привертають значну увагу не лише її сучасників, але й наступні покоління пересічних громадян і фахівців. Їхня доля часто овіяна легендами, міфологізована та спотворена. Тим більш, якщо для відтворення історичної правди у дослідників бракує джерел, як у випадку з постаттю гетьмана Петра Сагайдачного. Тому навіть “не максимальна мета”, а завдання “скромне” та “реалістичне” – “вивчити біографію молодого П.Сагайдачного, тобто установити час його народження, з’ясувати соціальне походження, освіту та виховання, вибір юнаком життєвого шляху, створення ним власної родини” (с.6) – є більш ніж актуальне й потрібне.

Передмова монографії П.М.Саса визначає не лише завдання дослідження, але й ґрунтовний аналіз необхідних джерел (як опублікованих, так і з архівосховищ України, Польщі та Росії) та історичної літератури. Достатньо цікавим є й стиль самого

дослідження, адже це не просто авторська фактологічна оповідь про гетьмана. Дослідник ніби веде наукову дискусію – йде так би мовити від протилежного, наводить точку зору попередників (зокрема, А.Лукашевського, В.Георгієвського, Б.Барвінського та ін.) на те чи інше питання біографії, і полемізуючи з ними, спираючись на наведені опонентами джерела, корегує відомі інтерпретації, науково обґрунтовано наводить свої висновки. Для цього Петро Михайлович залучає широке коло додаткових джерел, які, як спочатку здається й не торкаються самої постаті П.Сагайдачного. Разом з тим, вони, через брак прямих джерел, дозволяють уявити епоху в яку жив герой оповідання, соціально-психологічне середовище та оточення, систему цінностей, виховання тощо і стати додатковими аргументами в концепції автора.

Для установлення історичної правди, щоб розвінчати деякі історіографічні штампи, Петру Михайловичу довелося здійснити подорожі до Російської федерації, а саме до м. Володимира (де зберігається рукописне Євангеліє з вкладним записом “Конашевича, козака Війська Запорозького”) та м. Москви (до Російського архіву давніх актів, де зберігається документ, що міг засвідчити участь Конашевича у подіях Смутного часу в Московській державі в складі полку запорозького полковника А.Наливайка у 1614 р.), щоб особисто перевірити тексти й інформаційні можливості цих важливих для біографії П.Сагайдачного документів. Як з’ясувалось ані до першого, ані до другого фактів, записаних у цих джерелах, майбутній гетьман не причетний (с.39-74, 242-247).

У монографії розглянуто біографію запорозького гетьмана перших 20-25 років життя – від народження до моменту перших бойових випробувань напередодні гучної слави. Це важливий та складний період життя кожної людини – від перших слів до формування світосприйняття та “філософії життя”, усвідомлення свого місця в суспільстві та власних “дорослих” прагнень, радощі перших перемог та смуток перших помилок і розчарувань, вибору долі, супутниці життя і друзів. Усі ці моменти в житті Петра Сагайдачного, наскільки це дозволяли наявні матеріали, схарактеризовано в чотирьох розділах дослідження, що структурно поділені на підрозділи. Концептуально основні проблеми підняті у монографії, на нашу думку, можна об’єднати у два блоки. Перший присвячений з’ясуванню соціального походження майбутнього гетьмана, місця та дати його народження, імена батьків і родичів, впливу середовища на малолітнього хлопця. Цьому відповідають перші два розділи монографії “Соціальні та родові коріння” та “Час народження”. Другий блок стосується вже виховання, навчання, власної родини П.Сагайдачного, першої роботи майбутнього гетьмана - їм присвячено наступні розділи роботи – “Стежками дитинства та юності. Родина” та “Вибір козацької долі”.

Питання першого блоку, на нашу думку, по'єднуються в три основні завдання. Першим – стало з'ясування соціального походження П.Сагайдачного. Для визначення цього, автор книги залучає і порівнює твори, хроніки та інші матеріали, які були створені сучасниками слави запорозького гетьмана, зокрема, Ш. Старовольського, Як. Собеського, Й.Єрлича (с.23-38). Питання, здебільшого, зосередилось на тезі – шляхтич або не шляхтич. У прийнятті остаточного рішення досліднику допоміг аналіз універсалу Сигізмунда III від 23 липня 1619 р., в якому король звертається персонально до гетьмана і який запропоновано до уваги читача українською мовою в авторському перекладі з польської (с. 84-101). Акцент у розгляді універсалу зроблено на титулі або терміні “поштивий”, який вжито королем до гетьмана при гарантуванні йому та родині політико-правового захисту. При цьому, Петро Михайлович наводить приклади вживання і значення побідних термінів у політичному лексиконі шляхти та системі їхніх цінностей на той час. Погоджуємось з думкою автора про те, що є “малоймовірно, що при королівському дворі не орієнтувались, хто такий П. Сагайдачний” і “наосліп готували королівський універсал до нього не з'ясувавши, як насправді належить його титулувати” (с. 85). Враховуючи все зазначене, автор дійшов висновку, що носії титулу “поштовий” “були близькі до дрібної шляхти”, “вирізненні в такий спосіб шляхтичі знаходились чи не найнижчих ієрархічних щаблях свого стану” і “потребували могутніх покровителів” (с.93, 100). Для підтвердження своїх аргументів на користь шляхетського походження гетьмана залучено й герб, що демонстративно вміщений на граверному портреті П. Сагайдачного 1622 р. з книги К. Саковича. Адже гербові символи належали до найбільш значних у системі станових цінностей і політико-правових категорій, а незаконне привласнення герба загрожувало судовим слідством та тяжкими покараннями (с. 104-105).

Другим завданням першого блоку було з'ясувати вірне прізвище запорозького керманича, разом з тим визначити його батьків. Для цього залучено праці з української історичної антропонімії, приклади утворення імен, прізвищ наприкінці XVI – першої третини XVII ст. (с. 68-75), а також традиції вживання прізвищ і прізвиськ у козацькому середовищі. Детально вивчено вживання самим гетьманом свого прізвища та звернень до нього (зокрема, напис на срібному із позолотою наперсному хресті, подарованого гетьманом церкві Святого Богоявлення Київського монастиря тощо). Все це дало можливість виявити певні тенденції у самоідентифікації гетьмана: “П.Сагайдачний підписував документи як Конашевич (Кунашевич), тобто даний патронім набув форми історичного прізвища” і розглядав його до “своєї персони як найбільш адекватне, легітимне та соціально престижне”, наприкінці життя “примірювання” гетьмана “до подвійного

прізвища – Конашевич Сагайдачний” (с.76-78). Разом з тим розглядаючи синодик київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, що з’явився по смерті гетьмана, Петро Михайлович визначає імена батьків – Конана і матері, в чернецтві – Мокрини. Як припущення, автором висловлена думка про те що одне із імен у синодику – Єлисей (Казановський) – могло належати діду або дядькові П.Сагайдачного.

Третім завданням цих розділів можна назвати визначення дати і місця народження. Для з’ясування П. М. Сас залучає найрізноманітніші джерела та методики: звичайні історичні, графологічну експертизу, іконографії тощо (с. 37-38, 116-168). При чому слід зауважити на достатньо цікавий метод визначення фізичного стану П.Сагайдачного, емоційне і психологічне сприйняття сучасниками віку гетьмана у Хотинській війні. Однак, на нашу думку, занадто значну увагу приділено автором описанню та аналізу рис обличчя П.Сагайдачного на різних зображеннях (с.130-168). Так чи інакше, але Петром Михайловичем спростовані існуючі в історіографії роки народження П.Сагайдачного – від 1550 до 1570 рр., і запропонована нова дата народження гетьмана – не раніше 9 липня 1582 р., доведено також, що місцем народження було місто Самбір (с.37-38, 101-102, 170-171).

Завершуючи перший блок питань автор нарешті визначає своє бачення картини на обкладинці книги: “образ юнака, що гарцює на фантастичному коні – провіснику долі” (с.168) нібито готуючи читача до наступного блоку питань, в яких розглядається вибір долі Петром Сагайдачним.

Другий блок питань досліджує і розкриває теж три завдання. Першим є схарактеризувати виховання та освіту отриману юним Петром Конашевичем, а точніше, як зазначає автор монографії, “з’ясувати, яким був, радше – міг би бути цей хлопчик підліток а також юнак, котрий вступив у самостійне життя” через знання цивілізаційного та культурного рівня тогочасного суспільства (с.169). Аналізуючи “Вірші” К.Саковича оцінюючи можливості та традиції виховання в тогочасних шляхетських родинах, зокрема за планами для своїх дітей волинських шляхтичів В. Загоровського і М.Мальчинського, та литовського гетьмана К.Радзівілла, зроблено припущення, що перед тим, як відомо, здобути освіту в Острозькій школі (академії), “куди дітей приймали з певним рівнем знань” маленьким Петром були набуті це “хвалебне православнорелігійне виховання” або “в парафіяльній школі при храмі”, або в умовах “домашньої освіти у Самборі” (с.170-178). Здобуття елементарної освіти відбувалось з семирічного віку і тривало близько трьох, а навчання в Острозькій школі ще близько шести років. Отже, закінчив її Петро Сагайдачний у 1598 р. маючи “близько шістнадцяти років”. Слід зауважити що саме ці сторінки викладені автором книги дуже захоплюючі, цікаво передані побутові моменти виховання, персоніфіковано викладачів, які теоретично могли

викладати у майбутнього гетьмана і рівень освіти в Острозькій школі в цілому.

Другим завданням цього блоку питань стало визначення часу одруження П.Конашевича, його нареченої та дітей. Зважаючи на те, що побідні аспекти життя привертають пересічних читачів найбільше, а в історіографії, майже (за виключення припущень щодо дружини) не знайшли своє відображення, то в цьому автор також став "першопроходцем". За допомогою тих самих "Віршів" К.Саковича, фрагмента з тестаменту самого П. Сагайдачного та інших джерел, бачимо авторську думку, про те що одруження могло статися "щонайпізніше на початку 1603 р.", його обманницею стала шляхтянка Анастасія Повченська, близько 1604 р. у них народився син Лукаш Конашевич (с.204). Опікуючись перед смертю долею дружини гетьман призначив їй та кровним родичам опікунів, як це і вимагали законодавчі документи, досить високого рангу людей в суспільно-політичній системі того часу – митрополита І.Борецького і майбутнього гетьмана О. Голуба свого "вірного друга" разом з Військом Запорозьким. Разом з тим хотілось би зауважити, що зупиняючись на сумі грошей за заповітом гетьмана переданій Львівській братській школі, характеризуючи відоме майно родини, детально розглядаючи спадщину, яку могла отримати дружина Анастасія від свого чоловіка, автор ніде, навіть, приблизно не називає конкретні суми або майно, що могло складати цю спадщину (зауважуючи, що без спеціальних розпоряджень, його доля визначалось відповідними артикулами Литовських статутів або "шлюбним контрактом") (с.187-204). Можливо про майновий стан запорозького керманича мова піде в наступній книзі.

Третім завданням стало визначити шлях Петра Конашевича до Війська Запорозького. Перед тим як безпосередньо перейти до вирішення цього завдання П. М. Сас досить докладно й аргументовано, інколи у формі детективного твору, характеризує поняття "козацький хліб", здобичницький промисел, його обґрунтування козаками, "кодекс" честі, мораль та філософію козацтва, основні риси воєнного мистецтва козаків кінця XVI – першої чверті XVII ст. Одночасно в цих розділах П.М.Сас піднімає дуже цікаву тему, а саме захоплення козаками полонених і причини цього явища, що може стати проблематикою не лише однієї монографії, але й літературних бестселерів. Принагідно зазначимо, що таким найкращим, на нашу думку, історичним романом на сьогодні залишається роман "Людолови" З.Тулуб, в основу якого покладена красива легенда про Петра Сагайдачного, його дружину, причини бойових здобутків, долю козацьких й татарських бранців, описані на тлі політичних, економічних та культурних подій першої чверті XVII ст., але чомусь не згаданого, а ні в передмові, а ні в тексті. Можливо це також відобразиться в наступній монографії.

Внаслідок аналізу джерел згаданої проблематики, П.М.Сасом запропоновано наступний шлях П.Сагайдачного до гетьманства: з другої половини 1598 р. – козак Війська запорозького, який брав участь у бойових діях у Волощині (1600 р.) та Лівонії (1601-1602 рр.), а з 1614 р. – полковник, який боронив, в тому числі, Київське Полісся. Одночасно, зауважимо, що залишився поза “кадром” характер П.Сагайдачного, його друзі та супротивники. Окремі натяки на суворі риси його характеру в тексті можна знайти, правда із зауваженням, що це виходить “за хронологічні межі даної книги”, наприклад, “при спілкуванні з опонентами він міг незгідному з ним провалити череп бойовою палицею або знести шаблею голову” (с.195).

Оригінальність монографії не обійшла і післямову, де подана ґрунтовна генеалогічна картка та послужний реєстр П.Сагайдачного з дня народження до 1614 р., сучасною мовою “особистий листок обліку кадрів”, що заповнює кожна людина при влаштуванні на роботу (с.255-256).

Слід зауважити, що стиль написання монографії, обраний П.М.Сасом, настільки гарний, що автор рецензії приклав чимало зусиль, аби не піддатися впливу цього стилю під час написання рецензії.

Наприкінці хотілось би привітати і подякувати Петра Михайловича Саса зачудову книгу, що розкриває не лише ранню біографію запорозького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, спростовує історіографічні помилки, але й розширює наші уявлення про складні політичні, соціокультурні, економічні процеси, яке переживало українське суспільство в складі Речі Посполитої, є цінною не лише для науковців, але й для навчального процесу у ВНЗ. Побажаємо досліднику натхнення у своїх подальших дослідженнях і чекаємо від нього наступну частину про подальше життя П.К.Сагайдачного.

Olena Bachyns'ka

Impression from a "Red Horse"

[Reference: Sas P. M. Petro Conashevych-Sagaydachnyi: young years.

К., 2006. – 286 p.]

УДК 281.9 (477.7)

Вадим Хмарський

ВОЛКОВА С.А. ЧЕХИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

(друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.)

/За ред. професора А.А.Непомнящего. Сімферополь: “Антіква”, 2006.– 160 с.

...Чехоград був тоді невеличким селищем з двома десятками хатин, побудованих із землі та дошок на березі річки, котра гнала свої прозорі води по ложу з білих відполірованих каменів,

величезних, як доісторичні яйця. Світ ще був таким новим, що багато речей не мали назви і на них доводилось показувати пальцем. Щороку у березні місяці на околиці селища розкидало свої шатра обірване циганське плем'я і під вереск свистунців й дзвін тамбуринів знайомило мешканців Чехограду з останніми винаходами вчених мужів...

Безсумнівно, уривок з наведеного вищедокументу, залишився авторові рецензованої монографії, Світлані Волковій, невідомий. Чому так трапилось – йтиметься нижче, але хотілось би насамперед привітати, як дослідників історії Південної України, так і чехознавців з розширенням наукового доробку в цій спільній інтелектуальній царині.

Сучасне українське суспільство й у XXI ст. ще переживає період переусвідомлення свого історичного шляху. Причому переосмислення відбувається не лише через нове витлумачення загальновідомих подій, явищ чи персонажів, а й через намагання віднайти нові комплекси знань, що надали б додаткових відтінків нашому, уже усталеному навіть за останні пару десятиліть, уявленню про минуле. Стосовно регіону Південної України аксіоматичним стало його розуміння як поліетнічного. Проте поява монографічного дослідження, присвяченого чехам на півдні України привертає до себе увагу і як нове знання і, як евристична спроба початку нового століття. Авторка рецензованого твору, Світлана Волкова, обрала для виконання як домінуючий, позитивістський дискурс, здавалось дещо архаїчний для сьогодення. Проте, як показало дослідження, він не вичерпав своєї ефективності саме для продукування нового знання.

Незважаючи на доволі струнку структуру (вступ, сім розділів, висновки та “конвой” – бібліографічний покажчик, додаток і список скорочень) дозволимо розділити працю на три частини. Першу, вступну, назвемо “звітом автора про здійснене дослідження” (с.5-48). Вона включає сторінку “Вступу” та перший розділ, де містяться історіографічний і джерелознавчий фрагменти роботи. У цій частині хотілося б виділити два особливих моменти. По-перше, широкий спектр використаної літератури, в тому числі й чеських авторів. Принагідно відзначимо й розлогий перелік з авторського доробку у діапазоні 2000-2006 рр., що свідчить про стиглість твору, неквапливий підхід автора, прагнення до докладності у його виконанні. По-друге, і це підтверджує попередню тезу – широке коло використаних джерел, що свідчить про якісну пошукову роботу (понад 70 фондів у трьох країнах, в тому числі й Чехії).

Разом з тим вкажемо на деякі дискусійні моменти у цій частині: 1) вже на самому початку і далі за текстом чехів названо національною меншиною або етнічною спільнотою і, водночас, одним із народів України, що є певною мірою суперечливим (с.5), і авторці варто було б чіткіше провести термінологічне розмежування; 2) в роботі дещо бракує

праць з дотичної проблематики – щодо чеської колонізації на Волині (із новітніх праць вкажемо на збірку за редакцією директора Хоккайдського славістичного центру (Японія) Кімітаки Мацузато⁶¹¹; 3) у звітній частині, де йдеться про пресу як історичне джерело, варто було б дати оцінку інформативності газети “Одесский вестник”, адже чехи значною мірою потрапляли в Україну через це місто, де знаходилось генеральне консульство Австрійської імперії, що могло віднайти віддзеркалення на сторінках цього часопису.

Друга умовна частина рецензованої праці – найбільша за обсягом (с.49-129) – це діахронічний наратив що включає особливості однієї колонізації (Австрійської) та передумови другої (Російської) з імперій; хід переселення та соціально-економічні характеристики буття переселенців із 60-х рр. XIX ст. по 30-ті рр. XX ст. (розділи другий – шостий).

Доля чеського населення підштовхує до низки паралелей та порівнянь, як у розвитку імперій, так і долі українців, які були розділені кордоном між згаданими імперіями. Насамперед впадає в око недосконалість аграрної реформи, що розпочалась в імперії Габсбургів раніше ніж в імперії Романових (40-ві рр. XIX ст.), що невідворотно призводило до малоземелля селянина, з одного боку, і створення надлишкової робочої сили, з іншого. Наслідком цього був земельний голод і переселенська тенденція серед селян.

Проте звертає на себе увагу кілька обставин. Перша – більшість селян виїздила у західному напрямку (про це йдеться у даному дослідженні). Це стосувалось і українських селян. Але переселенські процеси серед останніх розпочались дещо пізніше і на той час російський уряд припинив політику толерування – адже наприкінці століття розпочинається відтік колоністів – і не стільки чехів, як німців. До того ж і у самій Російській імперії, незважаючи на реформи, аграрний голод став нестерпним, що у 80-ті рр. XIX ст. призвело до інтенсифікації процесу переселення українських селян із України у малозаселені райони Казахстану, Сибіру та Далекого Сходу. Там вони, по суті, для Російської імперії відігравали роль чехів для Наддніпрянської України.

Говорячи про початок переселення вкажемо на бажаність у подальшому з'ясування регіонів виходу чеських переселенців. До того ж не зрозумілим є інколи під час використання терміну “богемці і моравці” у співвідношенні з чехами – це синонімічно чи є відмінності?

На противагу зазначеному автор дбайливо відстежує генетику як виникнення т. м. “материнських” колоній у Криму, так і відбрунькування і появу дочірніх колоній в інших регіонах півдня України. Тут наявний очевидний внесок до краєзнавства, зокрема

⁶¹¹ Надольская В. Хозяйственная деятельность иностранных колонистов Волынской губернии (вторая половина XIX –начало XX вв.) // Социальная трансформация и межнациональные отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. – М., 2005. – С.89-131.

на Одещині. Так, із чотирьох населених пунктів у загальновідомому томі з історії міст і сіл Одеської області згадано лише про три (Веселинівка у Березовському, Мала Олександрівка у Котовському та Новосамарка у Красноокнянському районах) і лише про один із них (останній) є інформація⁶¹². Щоправда, стосовно Новосамарки є розбіжності, як в літературі, так і у автора (1922 р. – у згаданому томі, початок XX ст. на с.79 та кінець XIX ст. на с.99).

Цілком слушним є зауваження Світлани Волкової на незадовільний характер земленаділення чехів – адже на родину припадало 15 десятин землі. З одного боку, це було набагато більше ніж, на їхній батьківщині (там було у малоземельних селян, а таких було понад 60%, 5 моргів, тобто близько 3 га на господарство) та й середнє селянське господарство в Україні наприкінці XIX ст. складало менше – понад 10 га. Тогочасні статистики обчислили прожиткову норму для “ревізької душі” (під час проведення аграрного реформування у Російській імперії) – 5 десятин. Враховуючи, що родина мала 3-4 “ревізькі душі”, тобто норма мала б бути 15-20 десятин. Таким чином, чехи не були тут малоземельними, проте для нормального функціонування господарства фермерського типу це було явно недостатньо.

Отже, рівень життя чехів був вище, ніж у пересічного селянина України. Про це свідчить не лише кількість землі, а й тяглова сила – на що вказує твердження автора, що “у кожній сім’ї було кілька коней” (с.95), тобто два коня (при цьому господарство кваліфікувалось як середняцьке) та більше.

Внаслідок цього варто зазначити, що за такого соціального становища чехи навряд чи могли стати соціальною базою більшовицької влади. У зв’язку з цим відчувається брак авторської уваги до подій 1917-1920 рр. Як міг зокрема вплинути на них виступ полонених чехословаків, який призвів до припинення радянської влади на тисячокілометровому просторі колишньої імперії? Проте добре відомий виступ німецьких колоністів проти більшовиків у 1919 р., яких підтримали і болгари (втім, як українці, так і росіяни)⁶¹³. Так само не вистачає коментаря щодо явного зменшення чеського населення в Криму у 20-ті рр. XX ст. або, наприклад, у Чехоградській сільраді між 1929 і 1938 рр.

Третя частина дослідження – матеріал етнокультурного характеру (заклучний розділ – с.130-144). Для виявлення “чеських краплень” у розвиток культури на півдні України авторів, вочевидь, довелось ознайомитись з розвитком культури фронтально, що дозволило виділити найвідоміших представників чеського походження. Ця частина має найбільше міждисциплінарне

⁶¹² История городов и сел Украинской ССР. Одесская область – К., 1978. – С.346, 583, 606.

⁶¹³ Шкляев И.Н. Мятёж // Аккерманские древности. Сб. научно-популярных статей. Вып.1. – Белгород-Днестровский, 1997. – С.204-208.

забарвлення, а особливої цінності в ньому набувають матеріали респондентів, які власноруч зібрав автор.

Як часто буває, в роботі зустрічається ціла низка дрібних недоречностей, як-ось: на 1870 р. державу, яку генерал-губернатор О.М.Дондуков-Корсаков називає Австрією сучасний дослідник має називати Австро-Угорщиною (з 1867 р.) (с.53); наявність на початку ХХ ст. Миколаївської губернії та, навпаки, області у 1920 р. (с.126, 127).

Уваги потребує і “конвой”. Слід зазначити, що висновки є справжньою синтезою всього твору, адже авторці вдалось створити цілісну картину і це доводить, що робота має не констатуючий, а аналітичний дискурс. У цьому фрагменті праці явно бракує показників – насамперед іменного та географічного. Книга має не лише наукове, а й прикладне краєзнавче завдання. Багато хто з читачів може співвіднести своє походження саме з цим етносом. Щоправда доля його на теренах Південної України виявилась вельми сумною. Адже сьогодні чехів в означеному регіоні всього понад 2,5 тис. (в Україні майже 6 тис. і за нашими підрахунками це трохи більше 0,01% та 27-ме місце серед 130 національностей). Тому завершення роботи тримається на емоційному тонусі останніх рядків “Ста років самотності” Габріеля Гарсія Маркеса (саме його слова наведені у епіграфі – лише Чехоград треба замінити на Макондо, а тростину – на бамбук): “...Він перескочив через кілька сторінок, намагаючись забігти наперед та з’ясувати дату і обставини своєї смерті. Але, ще не доходячи до останнього вірша, збагнув, що йому вже не вийти з цієї кімнати, бо, згідно з пророцтвом пергаменів, примарне місто буде зметено з лиця землі ураганом і стерте з пам’яті людей у ту саму мить, коли Ауреліано Бабілонья завершить розшифрування пергаменів, і що все в них записане ніколи і нізачо більше не повториться, бо тим родам людським, котрі приречені на сто років самотності, не судилося з’явитись на землі двічі...”.

Чеський феномен на півдні України виявився не таким вже скромним і непомітним. Так, наприклад, колишній професор Новоросійського університету Антоній Флоровський (1884 -1868), проживаючи другу половину свого життя у Празі, запитував у лютому 1967 р. свого одеського адресата, чи не пов’язане поселення Нова Прага, що виникло в Херсонській губернії з тодішньою столицею Чехословаччини⁶¹⁴. І хоча він одержав тоді відповідь, можна сказати, що з появою монографії Світлани Волкової з’явилося дуже багато відповідей навіть на ще не задані запитання. Тому, врешті, дозволимо собі не погодитись з наведеними вище роздумами класика. Чехам Південної України

⁶¹⁴ Листи А.В.Флоровського до В.Т.Галяса / Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упорядник В.М.Хмарський. – Одеса, 2006. – С.45.

судилось з'явитись вдруге – у вигляді образу, конструкції і реконструкції Світлани Волкової.

Vadym Khmars'ryi

**[Reference]: VOLCOVA S. A. CZECHES ON SOUTH OF UKRAINE
(the second half of XIX – the first third of XXc)**

/After red. prof. A.A.Nepomnyashyi. – Simpheropol: "AnticvA", 2006. – 160 p.

The review article is devoted to the first complex investigation on the history of the Czech population in the southern region of Ukraine (Volkova S.A. Czechs in the south of Ukraine in the second half of the XIX – the first third of the XX).

УДК 930.272:357.1-058.22

**Наталія Поліщук,
Олена Жуліцька**

КОЛЕКЦІЯ ТВОРІВ КОЗАЦЬКОЇ ТЕМАТИКИ У ФОНДАХ ОДЕСЬКОГО ЖУХОЖНЬОГО МУЗЕЮ

Публікація презентує перелік робіт живопису та графіки митців XIX – XX ст. на козацьку тематику, що зберігаються у фондах Одеського художнього музею.

Для пізнання минулого художні образи, що створюються митцями, являються надзвичайно важливим джерелом. Адже це не лише, як досить часто сприймається більшістю, відтворення сюжетної канви певних історичних подій, діяльності історичних постатей чи оповідь ілюстративного характеру, що доповнює головне джерело минулого – історичні хроніки, літописи, аннали. Все надзвичайно глибше і складніше. Художній образ – це форма відображення дійсності і форма пізнання об'єктивної реальності одночасно. Форма відображення дійсності, що володіє емоціональним та раціональним впливом на глядача, яка у творчому процесі митця одночасно виявляє загальне через індивідуальне та конкретизує суспільно-колективне і при цьому носить естетичний характер⁶¹⁵. Форма пізнання об'єктивної реальності в контексті певних філософських, наукових та естетичних систем та відтворення певного рівня суспільної свідомості, на якому думка не відокремлюється від емоцій, від латентних звичок та особливостей свідомості. У творчості малярів, письменників, музикантів проявляються ті самі риси, що і у всіх інших представників певного суспільства. Попри їх неповторні, унікальні особливості всі вони в тій чи іншій мірі завжди знаходяться в полоні системи уявлень, що панує в його середовищі. Тому вибір теми, форми та засобів виразу – це пряма перетрансляція засобів світосприйняття, звичок свідомості, живого

⁶¹⁵ Шорохов Е.В. Композиция. – М.: Просвещение, 1986. – С.112-113.

ритму та пульсації, в якому більшість живе та чим користуються, не усвідомлюючи того. Адже, скоріше за все, саме час створює Героя, а не навпаки. І цей час треба вміти прочитати в текстах, які він залишив. Художні твори – це одні із найголовніших словників символів та поведінкових моделей свого часу, що відображають своєрідну картину світу, яка постійно змінювалася.

Окрім цього, кожне суспільство має в обумовлені епохи не тільки власний образ світу та і власну картину історії. Кожна епоха створює власне уявлення про своє історичне минуле. Сама історія створюється людьми – представниками певного суспільства, яке формує критерії судження та оцінки. Адже ми не спроможні все пам'ятати, ми не наділені безмежною пам'яттю наших предків. Ми пізнаємо і створюємо одночасно. Історія не має незмінного вигляду. Ми не згадуємо її. Ми її реконструюємо та інтерпретуємо. Тому мистецтво, що створене на історичному підґрунті або історична тематика в образотворчій галузі – це в більшості пряме художньо-образне відображення сучасної інтерпретації минулого, а також спроба та намагання через минуле пізнати сучасне світовідчуття, виявити в ньому щось, що є поза часом⁶¹⁶.

У вітчизняній історії навряд чи знайдеться більш благодатна тема для постійного історичного самопізнання та художньо-образного відтворення аніж козацтво. Історія козацтва постійно акумулює безліч розвідок науково, історично, естетичного характеру. Особливість формування української ментальності невід'ємно пов'язана із безпосереднім існуванням козацтва та рівнем інтерпретації історії про козацтво. Попри те, що і по сьогодні не існує комплексного загально-культурологічного дослідження по цій тематиці, загальний обрис, хоч і достатньо приблизний, можна дати на прикладі експонатів колекції Одеського художнього музею (далі – ОХМ).

Історія формування музейної колекції не дає свідчення про певне цілеспрямоване збирання творів козацької тематики в ОХМ. Огляд поданого нижче матеріалу свідчить, що всі вони – із різних джерел надходження, різної жанрової приналежності та абсолютно розрізненні в часі. Представлений перелік поданого нижче матеріалу має інформаційно-довідниковий характер.

Найдавніші пам'ятка – це портретне зображення Кочубея Василя Леонтійовича – державного діяча мазепинської доби, що служив в дипломатичному відомстві, був реєнтом генерального війська, не раз виконував також обов'язки наказного гетьмана. Саме такі постаті – представники козацько-старшинського середовища, урядові особи, тобто персони, зображувались в козацьких портретах XVII ст. Світогляд ще дуже щільно був пов'язаний із релігійною картиною світобудови, тому ранні портретні зображення ще сильно нагадують

⁶¹⁶ Загальні теоретичні положення викладені на базі методологічних розробок так званої "Нової історичної науки" або Школи "Анналів", зокрема Люсьєна Февра.

іконопис – площинність постаті, застиглість пози, ледь промодельоване обличчя.

XVIII ст. представлене двома зображеннями «Козака Мамаю». Якщо у XVII - XVIII ст. портрети іменитих предків прикрашали палаци нащадків козацької старшини, то селяни, потомки простих козаків прикрашали свої хати зображенням козака-бандуриста. Образ козака Мамаю остаточно сформувався в кінці XVIII ст.: молоде обличчя, широко відкриті очі, довгі вуса й оселедець, бойовий кінь, козацька зброя, люлька, обов'язково бандура. Самотній козак сидить серед степу, сумний, чи мрійливо-задумливий, занурений у свої думки, мирний страж своє землі. Іноді ця схема змінювалась, зокрема в часи гайдамаччини.

В першій половині XIX ст. козацька епоха, овіяна новим типом художнього мислення – романтизмом, у всій складності її зв'язків і впливів на долю України, була відтворена спочатку в серії офортів «Живописна Україна» Т.Г.Шевченка, а після його смерті продовжена Л.М.Жемчужниковим (1828-1912). Художник, етнограф, критик, Л.М.Жемчужников, захопившись Шевченком, вивчив українську мову. З 1852 р. в продовж 4 років проживав в Україні. Працюючи в першому українському журналі «Основа» (1861-1862), випустив на згадку геніального народного поета і художника однойменну серію офортів «Живописна Україна» (49 офортів як додаток до журналу «Основа»). В музейній колекції зберігається один із цих офортів, автором якого був Бейдеман О.Є. Під час навчання в Петербурзі в Академії мистецтв потоваришував із Л. Жемчужниковим і згодом погодився приймати участь у створенні серії офортів. Бейдеман О. виконав декілька малюнків для цього видання. Під час підготовки стали в нагоді враження від мандрівки Україною, що була здійснена в 1850-1851 рр. Одеса також входила до маршруту подорожі.

У другій половині XIX ст. – початку XX ст. на тлі становлення і розвитку національної художньої школи в Україні в загальному реалістично-демократичному трактуванні тема козацтва вирішувалась виходячи з принципів побутової та історичної правдивості. Для таких художників як С.І.Васильківський і А.А.Ждаха ця тема посідає значне місце. А славетний художник Ілля Рєпін, автор полотна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880-1891), яке вважається апофеозом героїки України, в колекції ОХМ представлений малюнком на тему гайдамаччини.

Початок XX ст. відрізнявся значною стильовою різноманітністю, розвоєм вибору способів художньої інтерпретації, що характерно для малюнків Л.О.Пастернака та С.С.Олесеви́ча.

В першій третині XX ст. Україна переживає надзвичайно важливі події. Доба небувалих революційних змагань та кардинальних змін. Інтерес до героїчного минулого і зокрема козащини сприяв піднесенню історичного жанру. Проте встановлення влади більшовиків, та культурна політика компартії,

що спрямовувала мистецтво на поле агітаційної та класової боротьби спонукала митців відтворювати картину подій національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в певному ідеологічно-тенденційному контексті. Наприклад серія сатиричних зображень Чернухи В.Д. на тему “Громадянська війна на Україні”, 1957.

Славені часи козацького минулого надихали і видатних майстрів літературної художньої творчості. Створені письменниками та поетами художні образи часто ставали праобразами, які згодом були відтворені живописцями та граверами, з перебігом часу набуваючи самодостатньої художньої цінності. Видатний майстер книжкової графіки радянського періоду Кибрик Є.А. почав свою освіту в Одеському художньому інституті (1922-1925). В часи воєнного лихоліття 1944-1945 рр. Євген Адольфович створив цілу низку зображень-ілюстрацій до повісті М.В.Гоголя “Тарас Бульба” для друкарського центру дитячої літератури. І по сьогодні цей друкований твір, що витримав багаторазове перевидання, залишається одним із найкращих. Свого часу музейна колекція повнилась ілюстраціями до історичної повісті “Ярошенко” українського письменника, критика, історика літератури, публіциста та перекладача О.С.Маковея (1867-1925), що були створені у техніці ліногравюри українським художником-гравером Зубковським Г.С. Для провідного живописця та графіка другої половини ХХ ст. – М.Г.Дерегуса важливим джерелом натхнення була не тільки творчість М.В.Гоголя, а також народний фольклор. Художником-графіком була виконана ціла серія офортів “Українські народні думи та пісні”.

Отже, не дивлячись на те, що ознайомлення з темою не може стимулюватися кількісним фактором та навіть певною новизною в загально-тематичній розробці “Козацтво в образотворчому мистецтві”, попри все це, кожний із зазначених експонатів є частинкою великого надбання – культурної спадщини українського народу в процесі художньо-образного усвідомлення його історичної минувшини.

Живопис

1. Алтанець, Валентин Іванович. (1936 - 1995). Пейзажист, писав картини на побутову та історичну тематику.

Вечір. (Церков в Батурині). **1980.**

К., о. 36,5x41,7. Зл. вн.: *Алтанець*

Дарунок сім'ї художника. 1996.

2. Васильківський, Сергій Іванович. (1854 – 1917). Пейзажист, писав картини на побутову та історичну тематику.

Запорожець на посту.

Д., о. 35x26,5. Зл. вн.: *Сергій Васильковскій.*

Із Одеського музейного фонду. Раніше – колекція А.П.Руссова, Одеса.

3. Деревус, Михайло Гордійович. (1904 – 1997). Графік, живописець.

За мотивами повісті **М.В.Гоголя “Тарас Бульба”**.

Тарас Бульба на чолі війська. 1955.

П., о. 48,5х103.

4. Ждаха (Смаглій), Амвросій Андрійович. (1855–1927). Графік., живописець.

Запорожець. 1898.

П., о. 48х32,2. Спр. вн.: *11 Августа 1898 с. Беляевка.*

Придбано в Одесі. 1976.

5. Ківшенко, Олексій Данилович. (1851 - 1895). Баталіст, писав картини та історичну тематику, ілюстратор.

Вершник.

П., о. 43х36. Спр. вн.: *А.Кившенко.*

Із Одеського музейного фонду за назвою “Козачий офіцер”. Раніше – колекція А.П.Руссова, Одеса. За каталогом галереї А.П.Руссова 1905 р. – “Конвоец”.

6. Невідомий художник. Друга половина XVII ст.

Василь Леонтійович Кочубей. Гетьман (1640-1708). Парсуна.

П., о. 73,5х55,5. Над верхнім краєм надпис: *Василій Леонтьевич Кочубей-Гетмань*

Із Національного художнього музею. Київ. 1956.

7. Невідомий художник. Друга половина XVIII ст.

Козак Мамай. Народна українська картина.

П., о. 110х73,4.

Із Національного художнього музею. Київ. 1956.

8. Невідомий художник. Друга половина XVIII ст.

Козак Мамай. Народна українська картина.

П., о. 80х59,5.

Із МК УРСР. 1975.

Графіка

9. Бейдеман, Олександр Єгорович. (1826 - 1869). Жанрист, пейзажист, графік-ілюстратор.

Козачий суд в Чорномор'ї. (Чорноморські козаки під час судового засідання). 1861.

Б., офорт. 17,5х26; 13х19,2; 12,9х18,8.. Зл. вн.: *А.Бейдемань*; зл. вв.: *№1*

Придбано у Б.Ю.Калініна в Одесі. 1959.

10. Владимиров, Іван Олексійович. (1869 - 1947). Баталіст, писав картини та історичну тематику.

Козаки. Ескіз до картини “Козаки-уральці в поході Суворова”.

Б., акв. 59,2х89,5; 48х78,5.

11. Дерегус, Михайло Гордійович. (1904 – 1997).

Графік, живописець.

Із серії “**Українські народні думи та пісні**”. 1947.

Б., кольор.офорт, м'який лак, акватинта.

12. Дума про козака-бандуриста.

56,2х58,9; 39,7х38,4; 39х37,7. Спр. вн.: *М.Дерегус.* 1947.

13. Дума про трьох братів Азовських.

59,8х48,7; 39,3х39,5; 38,4х39. Спр. вн.: *М.Дерегус.* 1947.

Із Дирекції художніх виставок України. 1949.

14.Пісня про Голоту.

59х57; 47х47; 44,5х45. Спр. під зображ. каран.: *М.Дерегус* 1947.

Із Дирекції художніх виставок України. 1950.

15. Страта Остапа. 1957.

За мотивами повісті М.В.Гоголя “Тарас Бульба”.

Б., офорт, м'який лак, акватинта. 82,5х59; 64х49,5; 62х47,5. Спр. під зображ. каран. *М.Дерегус* 57.

Із МК УРСР. 1958.

16. Коня-ведуть, козака-несуть. 1971.

Б., офорт. 38,5х70,5.

Із Дирекції виставок союзу художників України. 1974.

17. Зубковський, Георгій Семенович. (1921 р.н.). Графік, живописець. Дума про козака Голоту. 1966.

Б., ліногравюра. 37,3х24,2.

18. Ілюстрація до книги О.Маковея “Ярошенко”. 1966:

– 4 ілюстрації: Б., ліногравюра. 18,3х10,7; Б., ліногравюра. 18,7х10,7; Б., ліногравюра. 18,3х10,7; Б., ліногравюра. 18,8х10,8.

19. Козаки відбивають напад турків. 1966.

Б., ліногравюра. 18,7х10,7.

20. Козаки відбивають ясир. 1966.

Б., ліногравюра. 18,7х10,8.

21. Козаки в окопах. 1966.

Б., ліногравюра. 19,7х10,8.

22. Микула їде до Хотина. 1966.

Б., ліногравюра. 18,7х10,8.

Із Дирекції виставок союзу художників України. Київ, 1974.

22. Сагайдачний біля окопу. 1967.

Б., ліногравюра. 18,8х10,8.

24. Козаки в лагері Усейн-паші. 1967.

Б., ліногравюра. 18,7х10,8.

Із Дирекції виставок союзу художників України. Київ, 1970.

25. Кибрик, Євген Адольфович. (1906 – 1978). Графік, живописець, майстер книжкової ілюстрації.

1. Із ілюстрацій до повісті **М.В.Гоголя “Тарас Бульба”**. 1944-1945.

Б., літографія.

2. **Степ.** Кінець I розд.

13,5х19; 5х7. Спр. під зображ. каран. *Кибрик* 45.

3. **Тарас Бульба з синами в степу.** Заставка до II розд. – “Все три всадника ехали молчаливо”.

13,5х19,3; 9,7х14,5. Спр. під зображ. каран. *Кибрик* 45.

4. **Танцюючий козак.** Кінець II розд.

15,5х19,6; 7х7. Спр. під зображ. каран. *Кибрик* 45.

5. **Козаки гуляють.** (Гульба запорожців). – “Это было какое-то беспрерывное пиршество”.

12х20; 8,7х14,5. Спр. під зображ. каран. *Кибрик* 45.

6. **На площаді в Січі.** Заставка до IV розд. – “Миллион казацких шапок высыпал вдруг на площадь”.

11,3х21; 9,4х14,5. Спр. під зображ. каран. *Кибрик* 45.

7. **Збори в похід. На березі Дніпра.** Ілюстрація до IV розд. – “В это время большой паром начал причаливать к берегу”.

26х19,8; 19,5х14,7. Спр. під зображ. каран. *Кибрик* 45.

8. **Андрій і татарка.** Кінець V розд.

16х9,2; 10,2х7,4. Спр. під зображ. каран. *Кибрик* 45.

9. **Андрій і татарка в підземеллі.** Заставка до VI розд. – “Андрей едва двигался в темном и узком земляном коридоре, следуя за татаркой и таща на себе мешки хлеба”.

- 13x22,2; 9x14,4. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
10. **Андрій та полька.** Ілюстрація до VI розд. – “Казалось, как будто вся фигура ее хотела броситься к нему и вдруг остановилась”.
26,8x20,3; 19,3x14,6. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
11. **Лаштування козаків.** (Бють в літаври). Заставка до VII розд. – “Шум и движение происходили в запорожском таборе”.
14,8x20,5; 7,9x14,6. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
12. **Польський лицар стріляє в козака.** (Битва зі шляхтичем). Ілюстрація до VII розд. – “Одолел было уже козак и, сломивши, ударил вострым турецким ножом в грудь, но не уберегся сам”.
11,5x22,3; 8,2x14,6. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
13. **Тарас в бою.** Ілюстрація до VII розд. – “Но Тарас в это время вырвавшись из засады со своим полком, с криком бросился на впереимы”.
16x25,8; 12x14,5. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
14. **Остап кидає аркан.** Ілюстрація до VII розд. – “...Остап налетел вдруг на хорунжего и сразу накинул ему на шею веревку”.
15x25,8; 8,5x14,6. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
15. **Сторожовий козак.** Кінець VII розд. – “...Остап налетел вдруг на хорунжего и сразу накинул ему на шею веревку”.
15,3x11,5; 7x7. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
16. **Тарасове звернення до козаків.** (Тарасова промова). Ілюстрація до VIII розд. – “За Сичь! –сказал Тарас и высоко поднял над головой руку”.
17,8x22,2; 12,5x14,6. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
17. **Бандурист.** Кінець VIII розд.
17,1x10; 10x7. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
18. **Козаки стріляють із піщалей.** Ілюстрація до IX розд. – “Как только увидели казаки, что подошли они на ружейный выстрел, все разом грянули в семипядные пищали и, не перерывая, все палили они из пищалей”.
16,7x19,2; 8,8x14,4. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
19. **Кукубенко в бою.** Ілюстрація до IX розд. – “Как же вскинулись казаки! Как схватились все! Как закипел куренной атаман Кукубенко”.
11,5x21; 7,8x14,5. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
20. **Смерть Кукубенко.** Ілюстрація до IX розд. – “Благодарю бога, что довелось мне умереть при глазах ваших, товарищи!”.
12,5x20; 8,7x14,8. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
21. **Тарас, лежачи.** Кінець IX розд.
12x16,8; 5x10. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
22. **Тарас перед стратою Остапа.** Ілюстрація до X розд. – “...полній тоски, садился он на морской берег! Долго сидел он там, понутив голову и все говоря: Остап мой! Остап мой!”.
12,8x20,8; 9,3x14,5. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
23. **Тарас та козаки-вершники.** (Тарас на чолі свого війська). Заставка до XII розд. – “Отыскался след Тараса. Сто двадцать тысяч козачьего войска показалось на границах Украины”.
12,8x20; 9,5x14,4. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
24. **Козаки на Дніпрі.** Заставка до приміток.
11,8x24; 8,3x14,6. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
25. **Козак із шаблею.**
15x11; 5,6x6,7. Спр. під зображ. каран. *Кибрик 45*.
- Із Дирекції художніх виставок і панорам СРСР. 1950.
26. **Куценко, Павло Якович. (1908 - 1983).** Графік.
Майдан Богдана Хмельницького в Києві. 1954.

Б., офорт, акватинта. 31,5x48; 22,5x35; 22x32,5. Спр. під відтиском каран.: П.Куценко 1954.

Із Дирекції художніх виставок України. 1955.

27. Олесеви́ч, Сигі́змунд Стані́славович. (1891 – 1972). Живописець, графік.

Росі́йський коза́к і басу́рман. 1914.

Б. на к., туш, перо, акв. 22,7x31. Спр. вн.: *Olesiewitch 1914*. Зл. над зображ. козака надпис: *Русской казакъ*. Спр. над зображ. басурмана надпис: *Басурманъ поганный*; вн. під зображ.: *новый германцкой силомеръ или молодецкая утеха доблесного воінства*.

Із Одеського музейного фонду.

28. Пастерна́к, Леоні́д Осипович. (1862 - 1945). Живописець, графік. Жанрист, портретист, ілюстратор.

Козак. 1900.

Б. на к., кольор. каран., крейда 46,2x30. Спр. вн.: *Пастернак*; спр. вв.: 13 марта 1900.

Із Одеського музейного фонду. 1926.

29. Рє́пін, Ілля́ Юхи́мович. (1844 - 1930). Живописець, графік. Жанрист, портретист, писав картини на історичну тематику.

Гайда́маки в сте́пу. 1903.

Б., кольор. каран., акв. 22x36. Спр. вн. червоним каран.: *И.Репин*; по центру над зображ.: *Гайдамаки*.

Придбано у Макарова в Одесі. 1947. Раніше – колекція А.П.Руссова, Одеса.

30. Черну́ха, Валенти́н Дми́трович. (1929 – 1981). Графік.

Із серії “Громадянська війна на Україні” (сатира). 1957.

Б., кольорова автолітографія.

Народ “вітає” уряд П.Скоропадського.

60x42,4; 58x31. Спр. від зображ. по вертикалі каран. вв.: *Ю.Северин В.Чернуха*; вн.: “Народ “вітає” уряд Скоропадського”.

Із МК УРСР. 1958.

(частину робіт проілюстровано на с.200-201)

Natalia Polishouc, Olena Goulits'ka
Collection of works of Cossacks subject in the funds of the Odesa
gouhogno museum

The publication presents the list of works of painting that grafici artists XIX - XX c. on a Cossacks subject, that are kept in the funds of the Odessa artistic museum.

УДК 930.272:357.1-058.22

Олена Жуліцька

ДО ВИСТАВКИ ОДНІЄЇ КАРТИНИ В ОДЕСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ
МУЗЕЇ

До уваги читача пропонується інформація виставку в Одеському художньому музеї картини Аркадія Русіна “Гетьман Богдан Хмельницький”, 1985 р.

Класичні визначення основних музейних та мистецьких понять та термінів часто застосовують метафоричні порівняння, зокрема, експозиція – “мова, якою промовляє музей”. Якщо сприйняти це порівняння за визначальне, тоді експозиційні методи являються основними правилами, за якими промовляє, тобто функціонує та розвивається велична музейна колекція у багатовимірному експозиційному просторі. Нетрадиційні методи, як-то виставка однієї картини, застосовують для посилення видовищного впливу на глядача, намагання зосередити увагу відвідувачів на темі самого твору та на засобах художньої виразності в однаковій мірі.

Наприкінці травня в Одеському художньому музеї була відкрита виставка однієї картини – “Гетьман Богдан Хмельницький”, 1985 р. Автор твору – заслужений художник України Аркадій Русін. Проведення виставки присвячено 360-й річниці початку Національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. (див. стор.194-195).

Постаттю Б.Хмельницького цікавилися, як його сучасники, так і нащадки, що знайшло своє відображення в історичній, літературній та мистецькій формах. Численні портрети гетьмана XVII – XVIII ст. складають значний художній доробок українського портретного мистецтва⁶¹⁷. Найбільш знаний, з багатьма репліками та копіями в подальшому – це портрет гравера Вільгельма Гондіуса, голландського художника з польського міста Гданська, 1651 р. Згодом, авторами гетьманських портретів стали відомі майстри фламандці Вауманс і Мейзенс, італієць Бонаціна та австрійці Боутатс і Фюрст. Подибуємо портрети Хмельницького в церковному живописі та в козацьких літописах XVIII ст. Нащадки козацьких старшин прагнули мати в своїх палацах портрети Б.Хмельницького “на знак невід’ємності від далекої епохи й причетності до шляхетського роду”. Польський та український митці Ян Матейко та Сергій Васильківський в різний спосіб, застосовуючи свої власні художні засоби, відтворювали образ Б.Хмельницького. В кінці XIX ст. вихованець Мюнхенської Академії мистецтв українець Микола Івасюк почав роботу над монументальним історичним полотном “В’їзд Богдана Хмельницького до Києва”⁶¹⁸, події Різдва 1649 р., тріумфальне повернення гетьмана до Києва. Минуло довгих двадцять років самовідданого важкого творчого процесу митця (1892-1912 рр.), що явили одне із найкращих полотен українського історичного жанру. У важкий час сталінського владування М. Хмелько виконав великий портрет Б.Хмельницького олією (1953 р.), з явними рисами самого комуністичного вождя.

⁶¹⁷ Сокульський А.Л. Невідомий портрет Богдана Хмельницького.//Народна творчість та етнографія. – 1979. – №4. – С.103-104; Качій Ю.Ю. Нововиявлений прижиттєвий портрет Богдана Хмельницького // Архіви України. – 1981. – №3. – С.31-32.

⁶¹⁸ Жбанкова О. Картина розміром з життя // Artline. – 1999. – №2. – С.57-59.

Аркадій Русін, ще за часів свого студентства в Ленінградському інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І.Ю. Рєпіна по класу батального живопису, виконав дипломну роботу на історичну тематику. Полотно “Богдан Хмельницький” є складовою серії “Наші великі пращури”. Всі його герої – О.Невський та Д.Донський, О.Суворов та М.Кутузов, П.Нахімов та М. Скобелєв, П.Дорошенко та М.Хмельницький – за власним авторським визначенням “герои, которые умели любить свою Родину и умели ее защищать”.

Робота над гетьманським портретом тривала біля п’яти місяців. У підготовці до написання автором були використані насамперед відомі портрети XVII ст. Гетьман за традицією одягнений в жупан. Зверху наопахку одягалась делія, застебнута біля шиї на один золотий аграф. Дорогоцінні великі гудзики не застібалися, вони були характерною декоративною деталлю одягу. Гетьманське вбрання доповнювала висока шапка з парчевим наголовком та опушкою, що спереду також прикрашалась аграфом. Як атрибут вищої влади гетьман завжди носив при собі позолочену булаву, прикрашену коштовним камінням.

Велична постать героя верхом на білому коні-велитні. Художник зобразив гоного козака, хоча насправді, на той час, це була людина вже похилого віку, “нелукавий, спокійний, мовчазний, помірний у стравах, напоях, одязі”. “...Який контраст, Хмелю, між твоїм гучним іменем та діяннями і зовнішнім виглядом” – так зазначав сучасник гетьмана, Павло Алеппський, освічений православний діяч, племінник Антіохійського патріарха Макарія.

Автором відтворено один із багатьох моментів, що незлічено-часто повторювався в продовж років гетьманства Б.Хмельницького. Він поряд із селянами та низовими козаками, що озброєні списами та сокирами. Їх більшість в оточенні гетьмана і лише позаду, ледь видніються постаті Богданових сподвижників. Ця авторська інтенція відображає особливість трактування історичних подій часів радянської світоглядної моделі із рушійною силою народних мас. Вся важливість та значимість зображуваного моменту, здається, передана лише поглядом очей, які направлені саме на глядача... погляд крізь віки... глибока серйозна задумливість, турбота та відповідальність, хвилювання та впевненість. Через віки українці пронесли впевненість в незламну силу, непохитність, завзятість, у велику концентрацію волі гетьмана, що обов’язково досягне перемоги – гетьман-переможець.

Умовно зображені Дніпрові кручі та спокійна течія ріки. В небі, як символ і запорука майбутніх перемог, чарівна веселка. Спокійний, дещо умовно-декоративний колорит.

В презентованому образі не слід шукати глибокого психологізму чи патетичного возвеличення національної історії. Художній образ гетьмана Хмельницького, що створено митцем кінця

XX ст., наслідую певним іконографічним особливостям і загальному уявленню, що залишилось в пам'яті потомків.

Olena Goulits'ka

To the exhibition of one picture in the Odessa artistic museum

Into consideration of reader the information is offered exhibition in the Odessa houdognoomou museum of picture of Arcadiya Rousina "Hetman Bogdan Hmelnitciy", in 1985

УДК 94(477.7) "2008"

**Сергій Гуцалюк,
Вадим Кіров,
Володимир Полторак**

“ІХАЛИ КОЗАКИ ЗА ДУНАЙ”:

Міжнародна наукова конференція “Нижньодунайський регіон XV- XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації”, присвячена ювілею перебування на території Нижнього Придунав'я задунайського козацтва та, зокрема, існуванню – Дунавецької Січі (1814-1828 рр.)

7-11 травня 2008 р. в місті Одесі (Україна) та місті Тульча (Румунія) пройшла Міжнародна наукова конференція “Нижньодунайський регіон у XV-XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації”, присвячена ювілею перебування на території Нижнього Придунав'я задунайського козацтва і Дунавецької Січі (1814–1828). Серед учасників – провідні дослідники історії козацтва з Одеси, Києва, Чернігова, Бердянська, Дніпропетровська, Ізмаїла (Україна), Тульчі (Румунія), Ополе (Польща). Програму наукової конференції доповнила подорож місцями, пов'язаними з історією задунайських козаків і Дунавецької Січі в пониззі Дунаю

Конференція проходила в рамках Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва. Вона була ініційована історичним факультетом Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, Культурно-інформаційним центром посольства України в Румунії, Союзом українців Румунії, Відділом історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ і підтримана Генеральним консульством Румунії в м. Одеса. Серед активних організаторів конференції були також Управління у справах національностей і релігій Одеської обласної адміністрації, Фонд інтелектуальної співпраці, Міжрегіональна громадська організація “Козацтво Запорозьке”, Чорноморське Гайдамацьке з'єднання. Слід відзначити особистий високий внесок Вячеслава Кушніра (декана історичного факультету ОНУ), Олени Бачинської (завідувача Відділу історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва при ІІУ НАНУ), Корнелії Лускалової (директора культурно-інформаційного центру

посольства України в Румунії), Ярослави Колотило (радника Міністерства культури і культів Румунії) і Степана Бучути (голови Союзу українців Румунії).

Щоденник конференції

Український Одеський етап Міжнародної конференції розпочався 7 травня 2008 р. На пленарному засіданні учасників привітали від Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова проректор В. Скороход генеральний консул Республіки Румунія в Одесі Черасела Ніколаш, начальник управління у справах національностей і релігій Одеської обласної адміністрації Ярослава Різникова. На засіданні з науковими доповідями виступили декан історичного факультету В'ячеслав Кушнір ("Етнографічні дослідження українців Добруджі") і професор кафедри історії України історичного факультету Олена Бачинська ("Дослідження Задунайської Січі: здобутки та перспективи").

Серед учасників конференції представники наукових установ і Вищих навчальних закладів: Інституту історії України НАН України, Інституту історії Болгарської Академії наук, Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповіднику ім. Є. Д. Феліцина (Росія), Національного університету "Києво-Могилянська академія", Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, Одеського державного економічного університету, Дніпропетровського національного університету, Дніпропетровського національного гірничого університету, Чернігівського державного університету ім. Т.Шевченка, Університету м. Ополє (Польща), Російського державного гуманітарного університету (м. Москва) та ін.

Робота конференції проходила в трьох секціях: "Придунайські землі в середньовічній та новій історії Центрально-Південної Європи" (голова секції д. і. н. Віталій Щербак), "Історичні, етнічні, культурні зміни в Нижньодунайському регіоні протягом ХХ-ХХІ ст." (голова секції к. і. н. Микола Михайлуца), "Задунайське козацтво в політичній, соціальній, етнічній та культурній історії нижньодунайського регіону" (голова секції д.і.н. Ігор Лиман).

Протягом роботи секцій пролунало 30 наукових доповідей. Найбільші дискусії викликали доповіді "Записка Гендльовіка про банатських запорожців: історичне джерело чи пам'ятка історіографії?" (д.і.н., проф. Швидко Ганна, к.і.н., доц. Ченцова Надія), "Задунайські козаки в планах російського командування в російсько-турецьку війну 1828-1829 рр." (к.і.н., доц.Кухарук Олександр), "Матеріальні втрати християнських святинь на Ізмаїльщині (1941-1945 рр.)" (к.і.н., доцент Михайлуца Микола), "Річ Посполита та козацтво в боротьбі за Молдавський престол у 1653 р." (к.і.н., проф. Цисельський Томаш), "Нижньодунайський регіон в процесі формування європейської системи держав. Кінець ХV – початок ХVІІІ ст.", (д.і.н., проф.Дьомін Олег), "Політична адміністрація Кримського ханства в Буджацькій орді у період між

1739 – 1769 рр.” (к. і. н. Грибовський Владислав), “Історичний, етнічний та міжнародний аспект Буджацького краю” (к.і.н., доц. Туранли Ферхад) та ін.

Наступний етап Міжнародної конференції Румунський в м. Тульча тривав 8-11 травня 2008 р., що можна вважати найцікавішим та напевно найважливішим заходом, адже відбулась не лише конференція, але й, по-суті, наукова експедиція.

Дорога за Дунай лежала повз станиці Дунайського (Новоросійського) козацького війська, що склалось з колишніх задунайських запорожців – Миколаївка-Новоросійська, Михайлівка, Акмангіт, а далі – через Ізмаїл, Рені та Галац – на лівий беріг Дунаю.

В румунському курортному місті Тульча 8 травня науковців привітала українська громада, яка є достатньо великою, шанованою та впливовою. В готелі “Селект”, де розмістили українських учасників конференції – власником виявився українець за походженням М.Ткаченко.

Ранком українська делегація на катері відправилась в заселені нащадками українських козаків та селян дунайські плавні. Наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. саме тут – від Тульчі до самого моря на території Османської імперії, простягались володіння задунайських козаків. У 1828 р. Задунайська Січ була ліквідована, але нащадки задунайців та інші українські поселенці залишились на освоєних землях, де до сьогодні проживають їхні нащадки. Румунська частина дельти Дунаю – має понад два десятки українських сіл і поселень. Першим з відвіданих українськими науковцями село – Крішан. Місцевий народний колектив “Рибалка” співав вітальних пісень, а господарі (щоправда, в більшості, вже румунізовані) пригостили гостей чудовими рибними стравами, якими славиться цей регіон.

Далі шлях наукової експедиції, лежав до села Верхній Дунавець – центру Задунайської Січі у 1814-1828 рр. В центрі села ще у 1999 р. було споруджено пам’ятну відзнаку існуванню Задунайської Січі, поблизу якої науковців вітала місцева громада. На жаль, час не залишив інших матеріальних відбитків Січі – у 1828 р. турки знищили її у відповідь на перехід частини козаків на чолі з отаманом Йосипом Гладким на бік Російської імперії. Однак, церква, хоча й інша, в центрі села продовжує називатись Покровською, а українці складають більшість населення Верхнього Дунавця, зберігаючи українську духовну культуру.

Інший населений пункт, що відвідали учасники наукової конференції – центр комуни поселення Мурігьоль. З цієї нагоди місцева українська громада влаштувала концерт – виступив відомий народний колектив “Задунайська Січ”. Одеські студенти-історики, які перебували в складі делегації, з творчої групи “Джерело” заспівали муригьольцям відомих українських пісень. Тяжке враження справило те, що української мови в Муригьолі, на жаль,

вже майже не розуміють. В школі минулого року було закрито останній український клас.

10 травня в м. Тульчі пройшов заключний етап конференції. Науковці та громадські діячі з українського та румунського боку виступили з питань, щодо вивчення історичної, мовної, етнографічної проблематики, збереження традицій та звичаїв українського населення регіону. Зокрема, це відзначили в своїх доповідях радник Міністерства культури і культів Румунії Ярослава Колотило, директор культурно-інформаційного центру посольства України в Румунії Корнелія Лусканова, представник посольства України в Румунії О. Риндюк, голова Союзу українців Румунії Степан Бучута, д.і.н., проф. Юрій Робчук, д.і.н., проф. Віталій Щербак, д.і.н., проф. Сергій Леп'явко, д.і.н., проф. Олена Бачинська, к.і.н., доц. Ферхад Туранли, к.і.н., доц. Світлана Каюк, к.і.н., доц. Наталія Петрова, к.і.н., доц. В'ячеслав Кушнір, краєзнавець Вергілій Ріцко.

Мер міста, місцеві депутати, представники українського посольства, румунського міністерства культури і багато інших офіційних осіб завітали на презентацію двомовної українсько-румунської книги В'ячеслава Кушніра "Українці за Дунаєм", виданої за підтримки місцевих українських краєзнавців, меценатів, посадовців. Вперше дослідив побут нащадків задунайців відомий український етнограф Федір Вовк ще у XIX ст., а отже протягом XX ст. сталися значні зміни у побуті та культурі українського населення Добруджі і нові етнографічні дослідження є достатньо актуальними.

Учасники конференції в своїй резолюції відзначили необхідність видання збірки наукових праць за матеріалами доповідей; продовження наукових та громадських зв'язків з українською діаспорою в Добруджі; звернутися до державних та козацьких товариств з пропозицією провести необхідну організаційну та практичну роботу щодо гідного відзначення у 2009 р. 10-річчя встановлення пам'ятного знаку на місці перебування Задунайської Січі в с. Верхній Дунавець (Румунія); ініціювати відкриття музейної кімеати, присвяченої історії задунайського козацтва і українського населення Добруджі на місці колишньої Задунайської Січі; провести історико-етнографічні дослідження українського населення Добруджі із наданням матеріалів для видання узагальнюючої праці про історію та культуру українського населення Румунії.

Проведена наукова конференція й експедиція, зайвий раз довела, що лише у зв'язку із сучасністю історія давно минулих днів має значення – без нього вона перетворюється на купу беззмістовних артефактів (див. фото на стор. 194-195).

**Sergiy Gutsalyuk,
Vadym Kirov,
Volodymyr Poltorak**

"COSSACKS FOR DANUBE RODE":

An international scientific conference "Low-Danube region in XV-XX c.: historical, ethnic and cultural transformations", devoted to the anniversary of staying in Low-Danube area of trans-Danube Cossacks and, in particular, to existing of Dunavets Sich (1814-1828).

НАШІ АВТОРИ

Бачинська Олена – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Білоусова Лілія – к.і.н., заступник директора Державного архіву Одеської області

Вінцковиський Тарас – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гончарук Тарас – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гребцов Владислав – к.і.н., доцент кафедри загальносупільних дисциплін Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса)

Гребцова Ірена – д.і.н., професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гродецька Валентина – к.гуманіт.н. (м. Люблін, Польща)

Гуцалюк Сергій – отаман Чорноморського Гайдамацького з'єднання, полковник Українського козацтва

Джумига Євген – магістр історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Діанова Наталія – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Жуліцька Олена – науковий співробітник Одеського художнього музею

Кіров Вадим – Одеський міський отаман Чорноморського Гайдамацького з'єднання, булавничий Українського козацтва

Лиман Ігор – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України, проректор з міжнародних зв'язків Бердянського державного педагогічного університету

Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Полторак Володимир – к.і.н., асистент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Ріцко Вергілій – краєзнавець-фолклорист Румунії (м.Мачин)

Поліщук Наталія – директор Одеського художнього музею

Сень Дмитро – к.і.н., заступник генерального директора Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є.Д. Феліцина

Середа Олександр – співробітник Інституту історії Болгарської Академії наук (м. Софія)

Станіславський В'ячеслав – к.і.н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ

Тхоржевська Тетяна – к.і.н., доцент кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету

Хмарський Вадим – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Шпітальов Геннадій – к.і.н., доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Запорізького юридичного інституту МВС України

Якімінська Любов – аспірантка кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету

СТАНКО ВОЛОДИМИР НИКИФОРОВИЧ

16 лютого 2008 року передчасно пішов з життя Володимир Никифорович Станко – відомий український історик, археолог, етнолог. Володимир Никифорович сприяв відкриттю та розвитку Відділу історії козацтва на Півдні України, був членом редколегії “Чорноморської минувшини” у 2006-2007 рр.

Розум твердить – його немає, а серце ніяк не збагне і не може повірити в те, що більше не побачимо Володимира Никифоровича серед рідних, учнів, друзів, колег, не почуємо його голосу та сміху, не дочекаємося його порад і нових творчих праць.

Торік він відзначив своє 70-річчя, заслужено додавши до звань академіка РАПН і лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки другий Орден Паїсія Хиліндарського від Ради міністрів республіки Болгарія. Володимир Никифорович працював напружено, часто на шляху до успіху доводилось долати багато перешкод і його серце не витримало...

Володимир Станко краще за будь-кого знав археологічні пам'ятки Північного Причорномор'я. Він розробляв актуальні та малодосліджені напрямки первісної археології та історії. Накопичені за новими методиками матеріали дали підстави для оригінальних реконструкцій і розв'язання складних питань палеоекології, палеоекономіки, палеосоціології та палеоетнології населення Степової України епохи мезоліту. Це сприяло розробці нових напрямків в українській археології. В 1976-1989 рр. Володимир Станко очолив створений ним в Одесі Відділ археології Південно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, основним науковим завданням якого було проведення охоронних робіт на новобудовах Одеської області.

Протягом 1994-2003 рр. Володимир Никифорович працював деканом історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Він відстоював принципи фундаментальної гуманітарної освіти, намагався зберегти та продовжити найкращі традиції факультету та університету. Низка його ініціатив сприяла становленню професійних істориків та археологів, зокрема, відкрито кафедру археології і етнології України, археологічну лабораторію, Спеціалізовану вчену раду з захисту кандидатських і докторських дисертацій при Одеському державному (згодом – національному) університеті зі спеціальностей “історія України” та “всесвітня історія”. Володимир Никифорович вів активну громадську діяльність. Він був членом редколегії республіканського журналу “Археологія”, Всеукраїнського Товариства охорони пам'яток історії та культури та членом президії обласної філії товариства, Спеціалізованої вченої ради з захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН

України, головою українського відділення Російського археологічного товариства.

Володимир Станко перейняв найкращі якості від своїх наукових вчителів М. Ф. Болтенка, М. С. Сініцина, П. Й. Борисковського, С. М. Бібікова. Як і їм, йому було притаманне доброзичливе ставлення до початківців, намагання в міру можливостей створити режим найбільшого сприяння тим вченим, хто може багато і якісно працювати.

У Володимира Никифоровича було багато талановитих учнів. Він був їм терплячим наставником і другом, справжнім інтелігентом, чесною і порядною людиною, тим, кому довелось зустрічатися, спілкуватися та працювати з ним – пощастило. Кожному він віддав частку свого тепла, знань, досвіду, мудрості і таланту. І тим більш неосяжна наша скорбота тепер, коли ми залишились без нього.

Світла пам'ять про Володимира Никифоровича залишиться з нами назавжди. Він служив науці і відтепер вона служитиме його пам'яті.

Наукова Бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ СТАТТІ

Станіславський В'ячеслав

До питання про опікування Івана Мазепи справами української торгівлі.....5

Сень Дмитро

“Нам тут на реке Аграхани жить не тесно...”: із історії початкового етапу освоєння донським козацтвом Північного Кавказу в кінці XVII ст.....16

Гродецька Валентина

Взаємини міської шляхти Брацлавського воєводства зі старостинськими урядами у XVII ст.....27

Лиман Ігор

Козакий рід Черняків в історії України, Росії, США.....35

Шпитальов Геннадій

Питання військової організації і тактики запорозького козацтва періоду Нової Січі у контексті російсько-турецьких війн XVIII ст. (закінчення)45

Середа Олександр

Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету.....57

Наталія Діанова

Тема козацтва у науковій спадщині архієпископа Гавриїла (Розанова)72

Гончарук Тарас

Оренбурзькі козаки на кордоні одеського порто-франко (1819 – 1820 рр.)76

Кухарук Олександр

Десант на Босфор в планах Російського командування під час кризи. 1837-1840 рр.....86

Гребцова Ірена, Гребцов Владислав

Становлення жіночої освіти в козацьких землях Дону і північного Кавказу в середині XIX ст.....95

Джумига Євген

Спогади учасників вільнокозацького руху півдня України на сторінках “Українського козацтва”.....104

Тхоржевська Тетяна, Якімінська Любов

“Загальновійськові” ціннісні орієнтації в українській козацькій традиції....112

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Новикова Людмила

Козацька тематика в працях А.Д.Бачинського (1933-1995)118

Реєстр праць козацької проблематики А.Д.Бачинського.....135

Музичко Олександр

Одеський історик Є. О. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини XX ст.....139

Реєстр праць Єгена Загоровського.....154

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Полторак Володимир

Справа про відстрочку перенесення Запорозької Січі у 1764 р.....
155

Хромов Анатолій

Проект Дунайського козацького війська 1812 р. та ставлення до козацтва місцевого керівництва Бессарабії.....
159

Бачинська Олена, Білоусова Лілія

Прапори козацьких військ Південної України у фондах Державного архіву Одеської області.....164

Вінцковський Тарас

Іван Липа і вільне козацтво.....
172

Ріцко Вергілій

Історичні пісні, зібрані в селах на території колишньої Задунайської Січі (Добруджа, Румунія) у 1976-1978 рр.....175

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Бачинська Олена

Враження від “червоного коня” [Рец.: Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006. – 286 с.].....
177

Хмарський Вадим

Волкова С.А. Чехи на півдні України (друга половина XIX – перша третина XX ст.)/за ред. професора А.А.Непомнящего. Сімферополь: “Антіква”, 2006.–160 с.....182

Поліщук Наталія, Жуліцька Олена

Колекція творів козацької тематики у фондах Одеського жупоного музею...
187

Жуліцька Олена

До виставки однієї картини в Одеському художньому музеї.....194

Гуцалюк Сергій, Кіров Вадим, Полторак Володимир

“Іхали козаки за Дунай”: Міжнародна наукова конференція “Нижньодунайський регіон XV- XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації”, присвячена ювілею перебування на території Нижнього Придунав'я задунайського козацтва та, зокрема, існуванню - Дунавецької Січі (1814-1828 рр.)197

Наші автори.....201

Станко Володимир Никифорович202

Зміст.....203

CONTENTS ARTICLES

Stanislavs'kyi V'yacheslav

On Ivan Mazepa care towards the Ukrainian trade.....
5

Sen' Dmytro

"It's njt here on Agrahan' river tightly for our living/..": a fragment of the history of initial stage of reclaiming the North Caucasus by Don Cossacks at the end of the XVII c.....16

Grodets'ka Valentyna

The relations among the town gentry and the local roeal governments (starostvo) in Bratslav province in XVII C.....27

Lyman Igor

The Cossacks kin of Chernyaks in history of Ukraine, Russia, USA.....35

Shpytal'ov Gennadiy

The problem of military organization and tactic Zaporozhian the Cossaks during the Nova (New) Sich' period in Russian-Turkish Wars in XVIII century context (ending)45

Sereda Olexander

Khan's Ukraine in administrative system and structure of Silistrinsco-Ochacivs'kiy eyalet.....57

Dianova Natalya

The Cossacks theme in the historical research legacy of bishop Gavryil (Rozanov).....
72

Goncharuk Taras

The Orenbourg Cossacks on the border of Odessa porto-franco (1819 - 1820)...
76

Kuharuk Oleksandr

Landing on Bosphorus in the plans of the Russian command during a crisis.1837-1840.....86

Grebtsov Vladyslav, Grebtsova Irena

Formation of woman's education in the Don and North Caucasus Cossacks areas in the middle of the XIX C.....95

Djummyga Yevgen

The Southern Ukraine Free Cossacks memories on the pages of "Ukrainian Cossackdom"
104

Tkhorjevs'ka Tatiana, Yakymyns'ka Lubov

"General-military" system of values in the traditional of Ukrainian Cossacks.....112

COSSACKS STUDIES

Novikova Lyudmyla

The Cossack Theme in A.D.Bachyns'kyi's (1933 – 1995) works.....
118

List of works.....135

Muzychko Oleksandr

The Odesa historian E.O. Zagorovskiy (1885–1938) in the Ukrainian historiographic process of first third XX of century.....	139
List of works	154

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Poltorak Volodymyr

The case on transfer of Zaporozhian Sich and on suspending the fortification works in it.....	155
---	-----

Khromov Anatoliy

Projects Cossack troops in 1812 and policy in relation to Cossacks of local leadership Bessarabia.....	159
--	-----

Bachyns'ka Olena, Bilousova Liliya

Flags of Cossack troops of south Ukraine in the funds of the Record office of the Odessa region.....	164
--	-----

Vintskovs'kyi Taras

Ivan Lypa and Vil'ne (Free) Cossackdom.....	172
---	-----

Ritsco Vergiliy

Historical songs collected in villages on territory of former Zadunays'ka Sich (Dobroudga, Romania) in 1976-1978.....	175
---	-----

REFERENCES, CHRONICLE

Bachyns'ka Olena

The impression from a "Red Horse" [Reference: Sas P.M. Petro Conashevych-Sagaydachnyi: young years. – K., 2006. – 286 p.].....	177
--	-----

Khmars'ryi Vadym

[Reference]: Volcova S.A. Czeches on South of Ukraine (the second half of XIX– the first third of the XX c.). After red. prof. A.A.Nepomnyaschyi. – Simpheropol: "Anticva", 2006. –160 p.....	182
---	-----

Polishouk Natalya, Goulits'ka Olena

Collection of works of Cossacks subject in the funds of the Odessa gouhognogo museum.....	187
---	-----

Goulits'ka Olena

To the exhibition of one picture in the Odessa artistic museum.....	194
---	-----

Gutsalyuk Sergiy, Kirov Vadym, Poltorak Volodymyr

"Cossacks for Danube rode": An international scientific conference "Low-Danube region in XV- XX c.: historical, ethnic and cultural transformations", devoted to the anniversary of staying in Low-Danube area of trans-Danube Cossacks and, in particular, to existing of Dunavets Sich (1814-1828).....	197
---	-----

Our

<i>authors</i>	201
-----------------------------	-----

Stanco	Volodymyr	
.....	202	
Contents		20
3		

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
Науково–дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць
Випуск 3

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.3. – Одеса, 2008. – 204 с., 4 с. кол. іл.

Комп'ютерний набір: Володимир Полторак
Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська